

В.М. Даниленко

КАМ'ЯНА МОГИЛА



АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

В.М. Даниленко

КАМ'ЯНА МОГИЛА



КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1986

Монографію присвячено дослідженням унікальної пам'ятки первісного мистецтва півдня України — Кам'яної Могили поблизу м. Медітополя. Висновки базуються на нових матеріалах двох багатощарових поселень і зображеннях з гротів і стель урочища, на величезній збірці так званих чуринг.

Для археологів, істориків, мистецтвознавців, краєзнавців, студентів вузів.

Монография посвящена исследованиям уникального памятника первобытного искусства юга Украины — Каменной Могила вблизи г. Медитополя. Выводы основаны на новых материалах двух многослойных поселений и изображениях в гротах и на плитах урочища, на большом собрании так называемых чуринг.

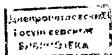
Для археологов, историков, искусствоведов, краеведов, студентов вузов.

Відповідальний редактор

В. І. Неприна

Рецензенти

М. М. Бондар, С. А. Смирнов



№60010

Редакція літератури з соціальних проблем
зарубіжних країн, археології та документа-
лістики

Д 0507000000-562 66-86
М221 (04)-86

© Видавництво «Наукова думка», 1986

Видатна пам'ятка первісного мистецтва на півдні України — Кам'яна Могила, розташована поблизу м. Мелітополя, викликає незгасаючий інтерес у широких колах громадськості. Дослідники старовини приділяють велику увагу пам'яткам стародавнього мистецтва, бо останні дають змогу вивчати уявлення первісної людини, її світогляд, смаки тощо. Тобто ці пам'ятки містять в собі таку інформацію, про яку неможливо дізнатися з інших археологічних джерел.

Пам'ятки образотворчого мистецтва на території Радянського Союзу наявні в різних регіонах — Карелії, на Уралі, в Сибіру, Середній Азії, на Кавказі, в Криму, вони займають визначне місце в скарбниці світового мистецтва. Серед них виділяється Кам'яна Могила завдяки великому хронологічному відрізку, протягом якого скелі цього урочища використовувалися первісними митцями для нанесення зображень. Найвпістше поблизу неї двох багаточисельних поселень, на базі яких вдалося зробити хронологічне розчленування зображень, і своєрідне виконання останніх, а також стилістичне та змістове багатство композицій, — все це робить пам'ятку унікальною.

Дослідження Кам'яної Могили пов'язані з іменами М. Г. Веселовського, В. М. Даниленка, О. М. Бадера, М. Я. Рудинського, В. М. Гладиліна.

Перша монографічна праця про петрогліфи Кам'яної Могили належить М. Я. Рудинському, який багато зробив для одержання документованих відбитків зображень та введення їх у науковий обіг, й планував не лише видання корпусу зображень, але й їх історичне тлумачення та датування.

Дослідження цієї унікальної пам'ятки майже з початку її відкриття постійно провадив також В. М. Даниленко — доктор історичних наук, співробітник Інституту археології АН УРСР. Він продовжив роботу М. Я. Рудинського як у плані відкриття нових зображень, так і в їх тлумаченні та датуванні. Досі серед дослідників немає одностайної думки щодо віку деяких зображень на Кам'яній Могилі. Особливо це стосується широко відомого зображення великої тварини з рогами та хоботом, знайденого в гроті, який називають Гротом Бика або Гротом Мамонта. М. Я. Рудинський, О. М. Бадер, В. М. Гладилін та інші вважають його биком, обґрунтовуючи цей висновок рядом доказів, і датують енеолітичним часом. В. М. Даниленко відстоював палеолітичний вік зображення; такої точки зору він дотримується і в даній праці. Свою думку автор обґрунтовує новими матеріалами. Його останні дослідження на пам'ятці привели до відкриття багатьох нових зображень завдяки тому, що він зробив підкопи під первісний масив пісковика, який вкриває нагорб урочища. Відкриті В. М. Даниленком нові гроти «Чаклуна», «Собаки», «Скінії» та близько сотні чурингоподібних плиток, суцільно вкритих стародавніми накресленнями, перевіршили всі очікування дослідників. Знахідки зображень таких тварин, як мамонти, носороги, леви, на думку дослідника, завершили довготривалу дискусію про палеолітичний вік деяких зображень на скелях Кам'яної Могили. Але справа виявилася не така безсумнівна. Створена комісія (О. М. Бадер, В. М. Гладилін, Ю. Г. Колосов) не визнала доказовими спостереження та висновки

В. М. Даниленка. Проте, як би не було, уважний читач побачить, що стилістично, композиційно та за змістом добути В. М. Даниленком нові зображення гrotів та чуринги відрізняються від попереднього матеріалу, відомого за публікацією М. Я. Рудинського та В. М. Гладиліна. Ці відмінні можна пояснити більшим давнім віком нових знахідок. В. М. Даниленкові належало також дослідження двох багатощарових поселень в околицях палотба та кореляція певних шарів поселень з групами зображень; значення його роботи для розуміння хронологічного розчленування великих груп зображень Кам'яної Могили безперечно.

Слід відзначити важливість тлумачення В. М. Даниленком змісту як відомих, так і нещодавно відкритих накреслень на стінах гrotів і поверхнях плиток — чуринг, і хоча може не всі будуть з ним згодні, його спостережен-

ня вражають яскравістю, притаманною всім першовідкриттям, про які ми дізнаємося з вуст самих піонерів-дослідників. В. М. Даниленко показав унікальність Кам'яної Могили не лише в тому, що вона є майже єдиною пам'яткою первісного мистецтва на всьому Півдні Східної Європи, але й в наявності у ній творів широкого діапазону — від кам'яного віку до середньовіччя включно.

В. М. Даниленко докладав також багато зусиль, щоб перетворити Кам'яну Могилу на діючий заповідник, але передчасна смерть дослідника перервала цю його роботу.

Рукопис «Кам'яна Могила» був майже цілком підготовлений В. М. Даниленком до друку, мені довелося лише написати «Резюме» російською мовою. При редактуванні рукопису якомога повніше збережено авторський текст.

В. І. Непріна

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР
БЖПНЧП	— Бюллетень комісії по изучению четвертичного периода
ГАНМК	— Государственная академия истории материальной культуры
ІА АН УРСР	— Інститут археології Академії наук УРСР
КСНА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии Академии Наук Украинской ССР

КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МНА	— Материалы и исследования по археологии СССР
СА	— Советская археология
СЭ	— Советская этнография
ТР. ЮТАКЭ	— Труды Южнотуркменской археологической комплексной экспедиции
ЈРЕК	— Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ
НАРИС

Прадавній поріг правого берега р. Молочної — Кам'яна Могила — видатна пам'ятка природи і людського суспільства. Як природне утворення вона пережила кілька мільйонів років: спочатку це була піщана обмілина третинного, так званого Сарматського, моря, згодом — зцементована залізними розчинами брила піскового каменю; в розквіті четвертинного періоду — поріг р. Промолочної, а при переході до геологічної сучасності — острів останньої, на периферії якого утворилися десятки гротів та печер. Саме сюди понад 10 000 років тому з правого берега ріки почали проникати перші групи людей.

До Кам'яної Могили та її схилів первісні люди не ставилися як до звичайних територій заселення; тому в кількох десятках гротів, де відкрито тисячі культових зображень, ніде немає слідів звичайного помешкання. Отже, в міру появи певних ділянок Кам'яної Могили з-під води на межі піщаної підоснови та пісковику утворювалися гроти та печери, що ставали об'єктами використання первісними людьми в культових цілях.

Десь на початку неолітичної доби, коли з води вступили високі ділянки залізної тераси, Кам'яна Могила стала островоподібним підвищенням над рівнем широчезних лугов. Саме в ці часи навколо неї виник ряд неолітичних, а згодом енеолітичних і більш пізніх поселень, мешканці яких зберігали традиційне шанування святилища Кам'яної Могили і в обраних місцях на пісковикових нависах залишали образотворчі документи свого ставлення до світу.

Кам'яна Могила поступово перетворилася на високий, до 15 м заввишки, залишок прадавнього порога, витягну-

того вздовж течії річки на 300 м і впоперек на 200 м. Горішню площину його становила пісковикова майже монолітна плита; далі йшов пісковий схил, спорадично закритий окремими брилами, що відколотися від первісного пісковикового щита, а ще нижче, вже на рівні заплави, подекуди розкидані плитасти, досить потріскані брили або їх уламки.

Зображення траплялися на всіх відзначених вище рівнях Кам'яної Могили: від первісного щита та брил на схилах аж до поодиноких, пісковикових скель, розташованих на рівні лук, що, як виявляється, має певне значення для хронологічного розчленування численних зображень цієї пам'ятки.

Як відзначено, перше заселення території історико-археологічного комплексу Кам'яної Могили відбулося понад 10 000 років тому, наприкінці палеоліту, про що свідчать спорадичні знахідки типових крем'яних виробів; припинення процесу відноситься до рубежу нашої ери.

Протягом століть Кам'яну Могилу оповивають легенди та перекази: одні — про її фантастичне утворення, інші — про багаті скарби, закопані героями або в розбійниками під скелями Кам'яної Могили.

У 1891 р. під одним з північних павісів і справді було знайдено скарб. Це був досить рядовий скарб візантійських середньовічних коштовностей.³ З приводу його знахідки таврійські провінціальні газети підняли сенсаційний галас, що дійшов і до відомого дослідника скифських курганів М. І. Веселовського, який на той час перебував у Таврії. Він першим установив, що Кам'яна Могила являє собою не курган, а с природним утворенням.

Обстеження не привело до виявлення решток візантійського скарбу, але М. І. Веселовський відзначив наявність на стелі печеря реалістичних зображень тварин. Оскільки такі зображення на Кам'яній Могилі є лише в одному місці — в Гроті Мамонта («бика»), можна гадати, що в пошуках скарбу М. І. Веселовський натрапив саме на цей грот. Дослідник оглянув й інші місця Кам'яної Могили, але нічого, що, на його думку, привертало б увагу, не знайшов і через те припинив подальше обстеження¹.

Пізніше про Кам'яну Могилу як археологічну пам'ятку забули.

Але Кам'яна Могила, цей дивовижний витвір природи, такий несподіваний в умовах степу, привертав і досі привертає увагу, будить допитливість і бентежить фантазію безлічі поколінь з моменту заселення Приазов'я першими людськими громадами за палеолітичної доби.

За якусь сотню метрів на схід від Червоної гори в передмісті Мелітополя, в долині лежить велике нагромадження білого піску, а на ньому — панцир сіруватого від лишайників пісковика. Створюється враження якоїсь космічної черепашки або правдав'яного ковчега, які припливли з глибини вічності й зупинилися наввіки в затішному приазовському степу.

Деякі дослідники вважали, що Кам'яна Могила являє собою залишки вулканів. Під час першого знайомства з урочищем ми були близькі до «вулканічної» теорії і вважали утворення Могили наслідком лахоліту — незавершеного вулканічного вибуху. Лише в 1938 р. Г. І. Молявко дійшов висновку, що це залишок порога Промолочної².

Але про виникнення Кам'яної Могили існують і справжні поетичні легенди, які пов'язують її появу з надлюдськими силами. Одна з них записана від місцевого жителя В. Д. Михайловим в останні роки. В ній виникнення Могили приписується богатырям-велетням, які посварилися за коханку і жбурляли один в одного скелі³. Можливо, що цей переказ має яскраві коріння в фольклорі місцевого слов'янського населення, бо його подібність до легенди про змагання богатырів киданням скель через

Дніпро в Надпоріжжі не викликає сумнівів⁴.

Привертає увагу і погайська легенда, відтворена в історії м. Мелітополя І. К. Дзяковича, опублікована наприкінці XIX ст. «За дві версти від с. Терпіння в улоговині на правому березі р. Молочної знаходиться поодинокі дика скеля, що складається з хаотично нагромаджених диких брил. Могила ця в народі називається Кам'яною, і у погайців існувало повір'я, що камені ці нагромаджені богатырем Багуром, якому аллах на спокуту тяжкого гріха звелів впривати руками з близького гірського кряжа («Червона гора». — В. Д.) камені і скласти з них на березі Молочної такої висоти гору, з якої в усі боки було б видно степ. Виконуючи повеління аллаха, Багур рвав з кряжа велетеські брили каменю, переносив їх на собі і складав на одному із вказаних аллахом місць; для прискорення виконання роботи він вдався до хитрощів, пестливо вкладаючи камені, і коли більш ніж на половину сираву було зроблено, Багур, тигнувши велетеську брилу, необережно оступився і провалився в навмисне залишені ним між камінням щілини, зав'язнув там і помер з голоду. Таку кару він дістає за бажання обдурити аллаха. Після цього аллах звелів вітром засипати піском всі щілини між камінням і тим самим закрити тіло богатыря Багура, кістки якого і понині защемлені між камінням; місце ж це стало називатися Таш-Даг, що означає Камінь-гора. Деякі камені, вирвані Багуром, які він не зміг віднести на місце призначення, і досі лежать біля підніжжя гірського кряжа, неподалік від Кам'яної Могили Багура.

Іменем богатыря Багура, Багурдагом (що означає Багурова Гора) було названо погайський аул, що розкинувся навколо високого кургану, з якого Багур, за розповідями, за свого життя виглядав жерви для своїх богатырських подвигів»⁵.

Ця легенда має незаперечні сліди пізніших нашарувань, і богатыр тут виявляється нікчемним і лукавим рабом всемогутнього аллаха, могилою його називають малозмістовним іменем Кам'яна Гора, а не Багурдаг, як випливало із змісту легенди. А Багурдагом найме-

нували аул, на місці якого пізніше виникло с. Вознесенка, жителі якого ще й досі вживають цю другу, погайську, назву.

Безперечно, в первинному варіанті легенди, відомому ще з часів «диного поля», і велетенський курган, який і досі височіє на околиці с. Вознесення, і аул, що вилпів навколо нього, і Кам'яна Могила виступали в єдиному фольклористичному комплексі Багура-богатиря. Курган-Багурдаг (первісно, мабуть, Багур-тебе — Богатирева Могила) і Тан-тобе (також свого роду Багурдаг — Богатирева Гора) є компонентами якоїсь прадавньої легенди про героя, богатира, богоборця — свосрідного степового Прометея, який тут виступає героїчним одинаком. Це викликає сумнів у те, що корені цієї богоборчої легенди ідуть глибше ери Прометея, також герой-одинака Чи не пайдавнішим її варіантом є міф про спорудження завілонської вежі, — цього символу людської гордипі, — яку сміливі люди звели майже під саме небо, а бог — одвічний ворог людської мужності, розуму і волі, потім зруйнував.

У перні роки наших робіт Кам'яна Могила ще викликала забобонне побоювання, і досить часто її називали Чортовою Горію. Не виключено, що в цьому є якийсь відгомін цитованої вище погайської легенди. Утвердженню сучасної назви — Кам'яна Могила — сприяла науково-літературна традиція. До речі, слід відзначити, що в нашні дні на основі цієї депо штучно прищепленої назви виникла інша, доведена до крайньої межі прозаїзм — Кам'янка.

Здається, що справді прийшов час подбати про більш змістовну назву всього комплексу — землі, на якій і досі є жагучі сліди степового Прометея, котри лише слід вирізнити з численних тут паскельних зображень.

У 1932 р. автор цих рядків, тоді науковий співробітник Мелітопольського краєзнавчого музею, в звіті Археологічної комісії за 1893 рік знайшов коротке повідомлення про обстеження Кам'яної Могили М. І. Веселовським, і виявлення її стало одним з об'єктів роботи Мелітопольського музею. На 1934 р. вже були відомі до десяти місць зі слідами схематичних зображень, а також по-

селення на схід від Кам'яної Могили. Варто відзначити, що грот, обстежений свого часу (в 1891 р.) М. І. Веселовським, знайти тоді не вдалося.

Восени 1936 р. О. М. Бадер в нашу відсутність відвідав Мелітополь і, діставши відповідну інформацію від інших співробітників місцевого музею, продовжив обстеження Кам'яної Могили. Дослідник виявив згаданий вище грот і зробив першу наукову фіксацію і публікацію окремих зображень з цього місцезнаходження⁶.

У 1938 р. роботи на Кам'яній Могилі відновилися. Їх проводила Азово-Чорноморська експедиція, керована О. М. Бадером, до складу якої входив автор — співробітник Мелітопольського краєзнавчого музею. Публікації про ці роботи, як О. М. Бадера, так і наші, відомі⁷.

Автору вдалося виробити ефективну «техніку» виявлення зображень (підкопування скель вручну з малою лопаткою — методом «крота»), що привело до відкриття більшості відомих на сьогодні об'єктів Кам'яної Могили з малюнками.

Паралельно з О. М. Бадером автор вів власний варіант опису зображень, що дало змогу виявити деякі суттєві деталі, зокрема сліди культових поступкувань, тобто ритуального «вбивання» зображень⁸.

Ще павесні 1938 р. до початку робіт експедиції авторові вдалося відкрити багатопарове поселення на південь від Кам'яної Могили, яке виявилось впапковою в науковому відношенні пам'яткою, можливо, не менш значною, ніж сама Кам'яна Могила.

На 1939 р. було складено план широкотого дослідження історико-археологічного комплексу, але здійснити його не вдалося з ряду причин, зокрема через тривожні події, які передували Великій Вітчизняній війні.

Влітку 1939 р. автор на Всесоюзній конференції в Києві, присвяченій виконній людині, виступив з доповіддю про семантику паскельних зображень Кам'яної Могили.

Велика Вітчизняна війна затримала викопання памічених плаців і поставила перед радянськими людьми єдину всеосижчу мету — захистити Батьків-

щину і перемогти фашизм. Лише влітку 1947 р., через дев'ять років після першого сезону планоми́рних робіт на Кам'яній Моги́лі, авторів — на той час вже співробітників Інституту археології АН УРСР — знов вдалося повернутися до дослідження пам'ятки.

Пошуки нових місцезнаходжень з наскельними зображеннями наслідків подали. Але й без того була зрозуміла серйозність рекомендацій П. П. Єфіменка — директора Інституту археології АН УРСР з 1945 р. — зосередити увагу на дослідженні стратифікованих поселень у районі Кам'яної Могили. Досліджувалися обидва стародавні поселення — на південь і на схід від Могили. Розкопки проводилися особливо ретельно, насамперед з метою одержання документальної графічної картини. Вдалося досягти і досі неперевершених для всього степового неоліту і енеоліту наслідків: встановлено, що тут немає жодних мезолітичних напарувань, виявилася ціла група докерамічних, архаїконеолітичних шарів з індустрією кукрекського типу, відкриті два шари вперше виявленої тут приазовської неолітичної культури — ранній і пізній, що перекривалися значним стерильним прошарком; ціла серія степових енеолітичних шарів і, нарешті, досить невизначні шари часів бронзового віку⁹.

В 1949 р. автору вдалося на основі нових досліджених пам'яток виділити дніпро-донецьку та буго-дністровську неолітичну культуру. Перша окреслювалася як генетична підвалина неоліту ямково-гребнищевої кераміки¹⁰. Дослідженням її зайнявся Д. Я. Телегін, який згодом відмовився від вирішення генетичних питань, що призвело до здеформованого сприйняття дніпро-донецької культури¹¹. Друга розкривалася як генетична підспова трипільської культури, а разом з тим як своєрідний етнокультурний міст між неолітом Східної і Західної Європи. Створилася необхідність польових досліджень саме буго-дністровської культури як однієї з найважливіших ланок неолітичної культури Європи¹².

З 1951 по 1957 р. на Кам'яній Моги́лі працювала експедиція ІА АН УРСР, керована М. Я. Рудинським. Її основ-

ним завданням були фіксація та публікація виявлених зображень. М. Я. Рудинським допомагав В. М. Гладилін, який після передчасної смерті М. Я. Рудинського видав перше зведення зображень Кам'яної Могили¹³.

М. Я. Рудинський доклав чимало зусиль, щоб довести хронологічну однаковість зображень на Кам'яній Моги́лі та їх органічну належність до палеометалевої доби. Особливе заперечення дослідника викликала наша думка про наявність серед них зображень палеолітичного та епіпалеолітичного (мезолітичного) часів. Про те, наскільки захоплення М. Я. Рудинським в цьому відношенні було великим, свідчить публікація зображення мамонта з навмисне затіпленням «хоботом», що, цілком зрозуміло, діяло на підсилення версії про бика з нахиленою головою, як відомо, вперше висловленої Б. Ф. Земляковим¹⁴.

Автор — учасник експедиції Рудинського — дослідив у 1952 р. Грот Мамонта (бика). Було встановлено два важливих факти: по-перше, плита із зображенням мамонта і стилістично подібних до нього фігур відірвалася від стелі і впала на поверхню рівня знахідок, який на підставі аналізу крем'яного інвентаря і окремих фрагментів кераміки може бути віднесений до часів поширення давньоямних пам'яток стогівського типу; по-друге, було з'ясовано, що саме до цього часу належать лінійно-геометричні зображення коней, які тягнуть полоуху, а також виписання бар'єра з каменів на межі Грота Мамонта та плити, що не має зображень.

Оскільки в 50-ті роки було заплановано, що через вершину Кам'яної Могили пройде гребля Мелітопольської ГЕС, довелося всіляко форсувати рятувальні археологічні роботи в районі комплексу. Але пізніші події змінили наукові плани, тому що Кам'яна Могила разом з оточуючими її численними поселеннями залишилася не порушеною внаслідок прийняття будівництва.

Як особливе дослідження періоду 60-х років слід відзначити напіврозвідувальні роботи В. М. Гладиліна та його помічника краєзнавця Б. Д. Михайлова, які подолали один з бар'єрів Грота

Мамонта і відкрили чудову серію реалістичних малюнків¹⁵.

Відомості про кам'япомогильський історико-археологічний комплекс привертають увагу молодих відвідувачів і туристів. Цьому сприяли путівники — довідники або й буклети, створені Є. Я. Рудинською (Савицькою), В. М. Писанович та Б. Д. Михайловим¹⁶. Відвідувачі Кам'яної Могили наших часів, повністю обізані з даними про топографію окремих об'єктів з образотворчими псевдобрами пам'ятки, легко підігукують їх та, на жаль, нерідко «увічають» написами своє перебування на Кам'яній Могили.

В останні роки ставлення до Кам'яної Могили суттєво змінилося. Тут відбуваються сучасні обряди місцевих жителів: проводи до лав Радянської Армії, весілля і «народини», — але при

цьому до «Кам'янки» відносяться як до чаривної місцевості, не дуже замислюючись над її особливим значенням як природничої та історико-археологічної пам'ятки.

Випливає цілком природна потреба поєднати запити науки і сучасності, що разом має стаповити запоруку вічності Кам'яної Могили — цього великого символу немирущою життя.

З 1969 р. Приазовська експедиція Інституту археології АН УРСР, керована автором, поновила систематичні роботи по дослідженню Кам'яної Могили. В 1973 р. було відкрито два нових гроти: Грот Чурин, де знайдено близько 40 риболодівних чуринг з лінійними накресленнями, та Печеру Чаклуна, де виявлено кількасот гравійованих, на думку автора, палеолітичних зображень, вміст яких ще потребує уточнення.

L

СТРАТИФІКОВАНЕ ПОСЕЛЕННЯ ПІД ЧЕРВОНОЮ ГОРОЮ

Застосування методу діалектичного матеріалізму до вивчення археологічного матеріалу дає гарантовану можливість реконструювати реальні форми стародавнього історичного процесу.

Достовірність реконструюваної картини залежить від правильності визначення конкретних історико-археологічних явищ у масштабі часу або, швидше кажучи, від вирішення питань хронології.

Якби не були великі досягнення сучасних методів визначення віку археологічного матеріалу: радіокарбонного, колагенового, палеомагнітного, дендрологічного та ін., все ж першою передумовою надійності кожної історико-археологічної побудови є об'єктивність хронологічних даних, серед яких вирішальне значення завжди мають дані відносної хронології. В цьому розумінні особливої ваги набувають стратифіковані знаходження, відкриті в різних районах України, де шляхом планових розкопок зафіксована наявність послідовних залягань археологічних шарів — від палеоліту до сенеоліту включно.

На Дніпрощині знайдено поселення Мичківський Яр, де відкрито ряд горизонтів — від часу напівпівнічного палеоліту, неоліту з макролітичними кременем ранньоніолітичного часу до розвинутого сенеоліту¹. У цьому самому районі України Д. Я. Телегін на підставі дослідження двохшарового неолітичного поселення, розташованого в гирлі р. Оскол, вдалося встановити дві фази розвитку неоліту, що передують неолітові ямково-гребінцевої кераміці².

У світі сучасних уявлень про неоліт особливого значення набуває стратифікаційна картина, встановлена І. Ф. Левицьким у урочищі Пищаному на

Волині³. Звичайно, відкриті на ньому різночасні матеріали, які залягали у вигляді чотирьох послідовних шарів, потребують передатування. Зокрема, цілком очевидний це свідерський, а значно пізніший вік нижнього шару. Відповідно з таким уточненням дату нижнього шару слід вважати не мезолітичною, а вже неолітичною, де наявні два шари, які дають органічне поєднання свідерських геометричних і мікролітичних форм крем'яного інвентаря.

Культурно-стратиграфічну характеристику цього місцезнаходження суттєво доповнює поселення Моства, яке розташоване також на Волині⁴. Тут під торфовим утворенням залягало два неолітичних шари, один з яких — з численною керамікою так званого двіпродонського типу, а другий (нижчий) — з типовим мікро-макролітичним інвентарем, що нагадує інвентар передостаннього шару Піпайого урочища. Стратиграфічну колодку Мостви, як відомо, доповнює шар часу пізнього Трипілля та шари часів ранньої і пізньої бронзи⁵.

Перші приклади стратиграфічних залягань часів неоліту — енеоліту дає і Середня Наддніпрянина, зокрема поселення Молюків Бугор поблизу с. Новоселиця на р. Тясмині. Тут було встановлено цікаву стратиграфічну картину: неолітичний шар із залишками двіпродонського типу, а поверх нього — два шари розвинутої і пізньої пори енеоліту, що фіксують різні фази розвитку місцевої давньоямної культури⁶.

Дуже багатою щодо характеру і кількості стратифікованих залягань територією виявилася дніпровське Надпорожжя. Назвемо лише кілька місцевих залягань.

У 1927 р. на Середньому Стозі в районі Запоріжжя була простежена цікава стратиграфічна картина пізньонеолітичних та енеолітичних шарів середньосіловського типу. Енеолітичний шар виділяється наявністю значної кількості трипільських керамічних імпортів⁷. Майже повністю повторилася така картина в стратиграфічній серії Стрілчої Скелі, південніше Дніпропетровська. На цьому скелястому острові простежено неолітичний шар з пізнім сурсько-дніпровським, ранньоенеолітичний шар азово-дніпровської культури, а також шар розвинутої пори мідного віку, майже аналогічний середньостівському. Давній шар являє собою архайчу ланку в розвитку давньоміної культури, він супроводився трипільськими імпортами розвинутої пори Трипілья. У свою чергу, енеолітичний шар був перекритий шаром часів розвинутої бронзи⁸.

Досвід широка щодо хронологічного діапазону стратиграфічна картина виявилася і при розкопках VIII Ігренського поселення, яке дало послідовне залягання залишків раннього, розвинутого і пізнього неоліту, а також раннього енеоліту⁹.

Стратиграфічне співвідношення було встановлено і для поховальних пам'яток на Волооському і Василівському могильниках, де відкрито мезолітичні і ранньонеолітичні поховання¹⁰, а на Чаклиньському — мезолітичні, ранньонеолітичні і ранньоенеолітичні¹¹. В урочищі Собачий на порогів виявлено невеликий енеолітичний некрополь, перекритий давньою курганом з потужною надмогильною спорудою¹².

Визначні стратифіковані пам'ятки відкрито і в Криму. Серед них виділяється відоме мезоліто-неолітичне місцезнаходження Шап-Коба¹³. Безперечно, цікавою пам'яткою є печерне поселення Таш-Аір I, яке дало цілу серію шарів: від докерамічного неоліту до ранньої пори бронзового віку¹⁴.

Басейн Південного Бугу внаслідок робіт автора уже перетворився в один з опорних районів по наявності тут значної кількості стратифікованих пам'яток неолітичної доби. Серед них слід назвати багаточисельні поселення Базьків Острів та Мигьків Острів поблизу

с Скибенці на Вінниччині: тут відкрито шари від раннього неоліту до розвинутого Трипілья; Заньківці II, де зафіксовано докерамічний шар неолітичної доби, а також три шари розвинутої і пізньої пори неоліту; Сокильці II з шарами раннього, розвинутого та пізнього неоліту та ін.¹⁵

Велике значення має досліджене поселення Сороки на Середньому Дністрі, де зафіксована наявність докерамічного шару і шарів різних часів розвитку блго-дніпровської неолітичної культури¹⁶. Розкопки поселення поблизу с Флорешти також на Середньому Дністрі встановили залягання шару культури лінійно-стрічкової кераміки та перекриваючого його ранньотрипільського шару¹⁷. В цьому зв'язку слід згадати ще румунсько-молдавське місцезнаходження Черієнь, де відкрито послідовне залягання шарів керської культури та культури лінійно-стрічкової кераміки¹⁸.

У розвитку неолітичної культури особливе місце займає Північно-Приазов'я, де ще в докерамічні часи сформувалася скотарська неолітична культура, економічну основу якої становило розведення великої рогатої худоби. Таким чином, Приазов'я було епіцентром формування неолітичної культури в Південно-Східній Європі. В невеликій мірі цьому сприяло особливе географічне положення Приазов'я, яке на півночі безпосередньо зникається зі степовою Докечачиною, на сході — з басейном Дону, привозькими степами і Каспієм, на північ — з Кримом, на заході — зі степовою частиною Дніпровського басейну.

Цілком зрозуміло, що дані культурно-історичної стратиграфії Приазов'я значною мірою є загальними для всієї окресленої вище області. Особливе значення Північного Приазов'я стає тим очевиднішим, коли взяти до уваги, що саме ця територія була передатним центром тих позитивних впливів, які вишили зі сходу і визначили дуже ранній перехід від привласнюючої економіки до відтворюючої скотарства¹⁹.

Широко відомий Маріупольський могильник, який дає ясну кількісну картину еволюції поховальної обрядності кінця неоліту — початку енеоліту і поступову заміну цієї обрядності

зaproвадженням індивідуальних ямних поховань початкової пори давньоюмної культури. За загальним характером цю пам'ятку можна зблизити з Чаплинським могилянником, але пізньонеолітичний компонент тут виявився значно краще, ніж в Чаплинцях²⁰.

Населення вище перелік неолітичних і хронологічно з ними суміжних пам'яток, які характеризуються стратиграфічним заляганням археологічних залишків, можна було б значно розширити. Проте і без наведення цих, ще не названих, пам'яток, очевидно, що періодизація неолітичної культури України має надійні культурно-стратиграфічні підвалини, що виявляються у вигляді багатьох стратифікованих місцевих знахідок. У їх числі чи не найзначнішим серед пам'яток, датованих часом неоліту — енеоліту, є багатощарове поселення поблизу відомої Кам'яної Могили, до розгляду матеріалів якого ми и переходимо.

Стратиграфія. Ще в 30-х роках історико-археологічний комплекс Кам'яної Могили ввійшов до археологічної літератури як пункт, де зосереджено велику кількість пам'яток образотворчого мистецтва першої доби²¹. Вже в 1934 р. стало очевидним, що Кам'яна Могила оточена численними стародавніми поселеннями. Одне з них, що знаходиться на південному сході від неї і датується бронзовим віком, почало досліджуватися автором ще в 1933—1934 рр.

У квітні 1938 р. у процесі підготовки до робіт Азово-Чорноморської експедиції Інституту археології АН УРСР автором було проведено додаткове дослідження околиць Кам'яної Могили і знайдено поблизу Червоної Гори багатощарове поселення, розташоване на південний захід від Кам'яної Могили, на правому березі старика р. Молочної, що пересихає в літній час.

У 1938 р. на цьому поселенні було закладено траншею 10×2 м, внаслідок чого вдалося встановити картину послідовного залягання кількох археологічних шарів. Незначні за числительством роботи дали, проте, великий археологічний матеріал, зокрема велику кількість архаїчного посуду. Під час війни археологічний матеріал і польова документа-

ція були пошкоджені, що до певної міри і зумовило деякі неточності в нелльшій публікації О. М. Бадера, який керував роботами 1938 р.²²

Експедицією 1947 р.²³ встановлено кілька докерамічних шарів неолітичної доби, один шар дуле раннього керамічного неоліту, а також пізнього неоліту і раннього енеоліту, два послідовних шари енеолітичної доби, що відносяться до двох послідовних фаз розвитку давньоюмної культури, і, нарешті, шар ямпо-катакомбного часу²⁴.

Це поселення розташоване на оватьному островоодібному підвищенні надзаплавної тераси р. Молочної, витягнутому зі сходу на захід на 350—400 м і шириною близько 100 м. Збір матеріалу на поверхні, а також розкопки 1938 і 1947 рр. встановили приблизну площу поселення 3 га. Розкопками тут досліджено дуже незначну частину пам'ятка: 22 м² — в 1938 р. і 113 м² — в 1947 р.

Для відтворення яконайповнішої стратиграфічної картини поселення в 1947 р. ми вирішили з'ясувати його геологічну стратиграфію та дослідити археологічні нашарування, які залягали на різних рівнях геологічних утворень. Для цього було закладено шість розкопів: два — впоперек тераси і чотири — вздовж неї. В зв'язку з необхідністю охопити розкопками площу, досліджену в 1938 р., основний стратиграфічний розкоп було закладено паралельно з траншеєю 1938 р., а при розбивці розкопів бралися до уваги дані орієнтації розкопу 1938 р. Прийнявши за одиницю виміру квадратний метр, при розбивці розкопів автор розташував їх з розрахунком наступного включення в загальну сітку — з метою повного дослідження всього поселення*.

Для визначення стратиграфії пам'яток ми зафіксували велику кількість розрізів, які простежувалися через двометрові інтервали. Всього для площі в 113 м² зафіксовано розрізи в 113 погонних метрів, що, коли прийняти середню глибину розкопів рівною 3 м, дає близь-

* Незначний обсяг проведених польових робіт на поселенні не дозволяє вважати запропоновану нами публікацію вичерпною. Потреба хоча б попереднього опублікування даних цього стратифікованого поселення вважачеться їх великою науковою вагою.

ко 360 м² розрізів, вони являють собою змепшені копії затишених профілів.

Згідно з потребами точної фіксації знахідок на площі вироблено метод фіксації залишків у вигляді ступчення кераміки, крем'яних виробів, потрошених кісток, вогнищ тощо. Складені плани дали можливість впизначити місця жител та їх оточення. Розчистка шарів виявила важливі ознаки почешкання: вогнищ, зрідка з кам'яним покомеч, скупчення кісток і черепашок, робочі місця по виготовленню крем'яних знарядь, місця прийняття їжі та ін.

Геологічна стратиграфія на всіх розкопах виявлялася однаковою. Дещо іншою вона була лише в розкоші 3, який знаходився на відстані близько 50 м від старика. Тут серія прибережних суглинків, дуже ґнилова для регіону розкопів, відсутня, і замість неї простежується потужний шар слабо гумусованого супіску, збагаченого значною кількістю піску. В ньому знайдено всього два шари — пізньопалеолітичний та ранньонеолітичний. Більш давні неолітичні утворення тут не знайдені через відсутність суглинкових утворень.

В той же час в інших розкопах на глибини 2—3,7 м простежуються жовті лесоподібні суглинки, в яких було відкрито ряд дуже давніх у системі неолітичної доби археологічних шарів. Ці спостереження приводять до висновку, що ця частина терас являла собою протягом неолітичної доби островоподібне утворення, відрізане від корінного правого берега неширокою протокою неолітичної р. Молочної.

Геолого-археологічну характеристику основних утворень поселення поблизу Кам'яної Могили можна відтворити на основі даних про наявні тут геологічні утворення (рис. 1).

1. *Грунтовий шар.* Поверхню описуваного поселення утворює дуже гумусований супісок, дещо задернований зверху. Потужність його коливається в межах від 1 м у прибережній частині тераси і до 1,75 м у центральній. Зменшення потужності цієї породи на схилах відповідало деяке збільшення кількості піску і пухкості, що, напевно, свідчить про соловий фактор як причину утворення цієї породи. Перші археологічні знахідки трапилися вже безпо-

середньо під шаром деревини, але кількість їх велика, а наявність на такій незначній глибині можна пояснити діяльністю дрібних тварин-землеривів.

Нижня третина ґрунтового шару відрізняється значною щільністю та наявністю світло-сірих солончакових краплень.

На глибині 0,5 м і дещо глибше відзначено невелику кількість фрагментів амфор, виготовлених на гончарному крузі. Матеріал датується скіфським часом, про що, зокрема, свідчить наявність невеликої кількості ліпного посуду з відігнутими вінцями, прикрашеним наскрізними проколами.

У нижньому горизонті ґрунтового шару, з того самого рівня, де з'являються солончакові відклади, трапляються окремі знахідки, які відносяться до ямнотаканомбної фази місцевої ранньобронзової культури.

Серед знахідок, що датуються ранньою порою бронзового віку, слід відзначити фрагменти кераміки з сажисто-чорної у вналі глини з домішкою дрібного піску; звичайно, стінки такого посуду мають сліди характерного смугастого зладжування. Серед форм можна виділити горщики з невисокими дещо відігнутими назавні вінцями, а також фрагмент коритоподібної посудини. Орнамент — гребінчастий і грубий шнуровий. Відзначимо знахідку просвердленої обшуканої частини бойової сокири, виготовленої з сіро-зеленої кам'яної породи з світлими плямами.

2. *Підгрунтя.* Починається нижче прошарку гумусованого супіску з солончаковою пунктуацією. Воно має характер супіску з зеленуватим відтінком за рахунок компонента сіро-зеленого суглинку, який залягає нижче. Напевно, цей перехідний горизонт виник внаслідок ввітрювання поверхні більш темного сіро-зеленого суглинку. В підгрунті залягають два горизонти шару розпнутого сенеоліту. Із них: горішній близький до типу Середнього Стогу II, нижній — відрізняється за типом посуду, характерною ознакою якого є невисокі відігнуті назавні вінця та штампований орнамент.

Для обох сенеолітичних шарів типові крем'яні вироби значних розмірів, подібні до виробів Маріупольського

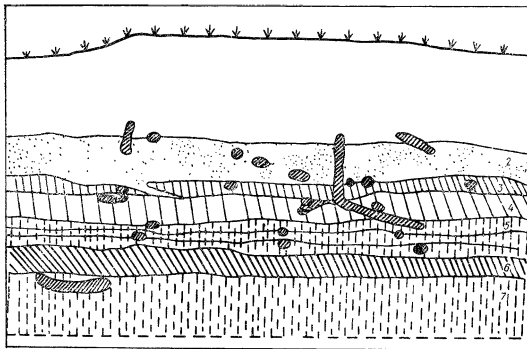


Рис. 1. Поздовжній розріз розкопу 1947 р.

1 — супіщаний ґрунт; 2 — нижня, солончакова частина ґрунту; 3 — верхня випітрена частина верхнього викопного ґрунту; 4 — верхній лесоподібний суглинок; 5 — нижня випітрена частина верхнього викопного ґрунту; 6 — нижній викопний ґрунт; 7 — нижній лесоподібний суглинок; 8 — дно розкопу

могильника. Цю групу археологічного матеріалу представляють великі скребки кінцевого типу, досить численні наконечники списів, дротиків і рідше стріл, виготовлені в техніці двобічного ретушування. Обидва енеолітичні горизонти простежені на площі всіх основних розкопів. Глибина їх залягання залежала виключно від топографічного положення конкретної ділянки поселення на площі тераси. Так, у прибережній її частині енеолітичні матеріали, що утворюють горішній енеолітичний шар, залягали на глибині від 1 до 1,25 м, в той час як у середній частині тераси глибина залягання аналогічних залишків становила 1,4 м.

Зібрані під час розкопок залишки часів ранньої бронзи і енеоліту не можна розглядати як хронологічно суміжні явища вже хоча б тому, що знахідки типовою для ямної культури характеру, тобто такого, який свого часу виявив В. А. Городцов, на площі поселен-

ня не зафіксовано. Ця обставина підтверджує думку про те, що протягом всього періоду, який слідував за енеолітом, площа поселення залишалася незаселеною і розвивалася.

Горішній горизонт енеолітичної доби був перекритий ґрунтовим шаром далеко не відразу, а через тривалий період часу. Саме про це свідчить і той факт, що лише в цьому шарі часто трапляються патілізовані внаслідок вивітрювання крем'яні знаряддя, які відсутні в глибоких шарах поселення.

3. *Горішній шар викопного ґрунту.* Під час розкопок дану породу ми описували як горизонт сіро-зеленого суглинку. Насправді ж детальний розгляд її показав, що ми маємо справу з делювіальним горизонтом викопного ґрунту, який утворився в умовах певного зловлення місцевості.

Описувана порода затягас під перехідним горизонтом. Середня потужність її дорівнює 25—30 см. У прибережній частині тераси вона з'являється на глибині від 1,25 до 1,50 м, а в центральній — на глибині від 1,5 до 1,8 м, а інколи й глибше. У середній частині тераси цей горизонт викопного ґрунту поступово виклиняється, а ближче до

Червоної гори, на відповідному їй рівні трапляються лише поодинокі знахідки. В сучасній прибережній частині тераси цей суглинок також має тенденцію виклинюватися, в окремих випадках він процинається відповідно до прогинання підстелюючих порід; напевно, на його поверхні траплялися певелічкі блюдця, які можуть свідчити про систематичне розмивання краю тераси. Верхня і нижня поверхні цієї породи дещо хвилясті, але паралельні.

Названі ознаки даного утворення можуть свідчити, що воно являв собою делювіально-аювіальні поклади, основну масу яких становить береговий мулястий випос У товщі цієї породи не вдалося зафіксувати залишків жител або вогнищ. Подібна обставина може свідчити, що найбільш заселена частина поселення переживала епізодичні розмиви, які знищували названі вище важливі ознаки проживання.

Тим часом саме цей шар дав переважну кількість знахідок ранньонеолітичного віку, які належать до так званої азово-дніпровської культури. Потужність археологічних залишків становить тут до 30 см, що набагато перевищує насиченість археологічних шарів, зафіксованих в глибших рівнях цього самого поселення.

Слід зазначити, що аналогічна картина деякої черевікладеності культурних залишків, внаслідок діяльності повеней, неодноразово спостерігалася і для Надпорижжя, наприклад на поселенні Собачки, де шари азово-дніпровського یشу також не зберігали слідів жител і вогнищ²⁵.

Це спостереження дає можливість зробити висновок про значну вологість долини р Молочної за доби пізнього неоліту — раннього енеоліту. Не виключено, що подібні явища є показниками значної вологості степового клімату, який, напевно, саме в цей час переживав атлантичну фазу свого розвитку.

4. Середній шар викопного ґрунту. В процесі дослідження дана порода іменувалася нами як сіруватий суглинок. Вона залягає безпосередньо під описаною вище породою. Відміна в кольорі, певно, фіксує якісь інші умови формування викопного ґрунту. Потужність цієї породи також досягає 30 см. Лока-

лізація її в межах тераси багата чим нагадус локалізацію описаного вище рівня викопного ґрунту.

Археологічний матеріал заповнює лише північну частину породи, і важко визначити, чи його слід пов'язувати саме з нею, чи з горішньою підстелюючою породою лесоподібного суглинка. Датуються зібраний тут археологічний матеріал заключною порою ирпазовської культури, що дозволяє думати про існування інтервалу між наявними тут пізньонеолітичними покладами та матеріалами азово-дніпровської енеолітичної культури, що заповнюють горішній горизонт викопного ґрунту.

5. Горішній жовто-сірий суглинок — перевідкладений лес. Нижче описаного середнього горизонту викопного ґрунту починається шар нової породи — жовто-сірий делювіальний суглинок, — напевно, черевікладений лес, — який в неолітичну епоху було памито з сусідньої Червоної гори. Це досить потужне утворення від 35 до 60 см.

Горішній лесоподібний суглинок простежується майже на всій площі тераси і його наявність не встановлена лише на південно-західному схилі тераси, де зафіксовано сліди давньої протоки, яка відділяла неолітичний острів від корінного берега — Червоної гори.

Горішня поверхня цієї породи хвиляста, що, мабуть, пояснюється існуванням тут у неоліті заболочених блюдць, що утворювалися в процесі накопичення описаного вище горизонту викопного ґрунту. Нижня поверхня породи майже горизонтальна. Наявність окремих западин і на пів (північній) площині породи пояснюється тим, що вона збігається з поверхнею третьої (нижньої) товщі викопного ґрунту.

Сіруватий колір цієї породи можна пояснити вимиванням частини середнього з середнього горизонту викопного ґрунту, а також за рахунок повільного ґрунтоутворюючого процесу, який відбувався внаслідок наявності в прибережній частині тераси трав'янистої рослинності.

Повені р Молочної на протязі акумуляції цієї породи, очевидно, не досягали сучасних максимальних рівнів, а середній річний рівень ріки також був, найімовірніше, нижче сучасного.

Все це, на нашу думку, характеризує досить сухий клімат, який сприяв зміні пташньо-болоїшої рослинності луговою, що створювало сприятливі умови для проживання перших котективів у межах всієї річкової долини. Про це, насамперед, свідчить наявність чотирьох археологічних шарів, пов'язаних з цією породою.

Найбільш молодий з них залягає на 10—15 см нижче середнього горизонту викопного ґрунту. Цей шар поселення, як і більш давні, відзначається настільки незначною потужністю, що не можна говорити про безперервність залягання археологічних залишків на площі всього поселення. Можна думати, що заселена частина герасі р. Молочної відвідувалася лише епізодично, а строки проживання тут неолітичних груп населення в кожному окремому випадку були незначними і не перевищували весняно-літнього сезону.

Про те, що між часом розвипутого неоліту, а також періодом акумуляції цього шару мав пройти невеликий строк, який відповідає часові акумуляції середнього викопного ґрунту, свідчить не лише значна потужність цієї породи, але й помітні відмінні в характері археологічного матеріалу з даного шару.

Горішній археологічний шар у суглинку даються раптом неолітом, як і всі нижні шари, що залягають у цій самій породі.

Ранньонеолітичний горизонт дав велику кількість вогнищ, оточених археологічним матеріалом — фрагментами дуже архайного посуду, який нагадує відповідні знахідки з Балів-Кошу²⁶ та з пайдавінських поселень сурської-дніпровської культури²⁷; мікролітичними крем'яними знаряддями, цоколотими кістками тварин, скупченнями *Unio* та ін.

Саме в цьому шарі з'являються так звані вкладиші кукрецького типу — знаряддя для прорізання пазів у кістці, які ми називаємо прорізувачами, а також уламки порізаного масивних крем'яних пластинок з ретуші, нанесеною з червця, що формує гострий ріжучий край, тобто друга відміна тих самих прорізувачів. Нижче ранньонеолітичного шару, глибше в середньому на

20 см, залягає перший архайко-неолітичний шар, характерною ознакою якого є наявність дуже великої кількості вогнищ, скупчень присіновидних молюсків *Unio*, а також особливих кистяних металевих зброях, споряджених мікролітичними вкладишами.

Ще на 15—20 см глибше залягає другий архайко-неолітичний шар, який за складом знахідок майже нічим не відрізнявся від згаданого вище архайко-неолітичного шару. Найбільш суттєвою особливістю його є порівняно незначна кількість вогнищ.

На вищій межі сіро-жовтого лесоподібного суглинку виділявся третій архайко-неолітичний горизонт, який дав зовсім незначну кількість знахідок, загалом подібних до них, що походять з другого архайко-неолітичного шару.

6. *Третій горизонт викопного ґрунту.* При дослідженні поселення ця порода іменувалася сірим суглинком. Порівняння її з геологічними утвореннями, які ми нині вважаємо другим шаром викопного ґрунту, переконує в тому, що і цей шар є нічим іншим, як більш давнім горизонтом викопного ґрунту.

Дана порода залягає безпосередньо нижче горизонту жовто-сірого суглинку. Горішня і нижня його поверхні майже горизонтальні. Загальна потужність третього горизонту — близько 50 см. В археологічному відношенні ця порода майже повністю стерильна, що, напевно, вказує на її утворення внаслідок заболочування долини р. Молочної протягом тривалого часу ранньонеолітичної доби.

7. *Світлий лесоподібний суглинок.* При дослідженні поселення ця порода описувалася як нижній жовто-сірий суглинок. Вона простежується нижче третього горизонту викопного ґрунту і продовжується аж до дна розкопів — до глибини 4 м.

У нижньому шарі лесоподібного суглинку залягає три більш давніх архайко-неолітичних горизонти, що характеризуються великою кількістю вогнищ. Найнижчий з них дав кілька вогнищ, обкладених каменням. В усіх трьох шарах трапляються значна кількість остеологічного матеріалу, чимало скупчень черепашок, а також численний і різноманітний археологічний інвентар.

На глибині близько 4 м (3,7 м) вже проступають ґрунтові води, які заважають дальшому поглибленню розкопів. Цим часом описуваний шар суглинку продовжується і глибше.

Всі три архайко-неолітичні шари розділяються стерильними пропарками паваного лесоподібного суглинку, які в окремих випадках сягають 30—40 см потужності.

За характером археологічного інвентаря два горішніх шари дуже близькі до архайко-неолітичних горизонтів верхнього шару лесоподібного суглинку, хоч виявляють дещо більший примітивізм (рем'яної інвентарі: гірша техніка формування пластинок, більш груба речуща тощо). Слід відзначити й відсутність кістяних знарядь з вкладишами. Нижній шар, мабуть, набагато давніший, ніж вказані вище архайко-неолітичні горизонти з цієї самої товщі. Однією з ознак нижнього архайко-неолітичного шару є велика кількість вогнищ і майже повна відсутність скупчень черепашок.

Нижче наводимо пошарові археологічні характеристики знахідок, відкритих під час розкопок 1938 і 1947 рр.

Культурно-стратиграфічна характеристика поселення. Як вже вказувалося, планомірне заглиблення в товщу нижнього шару лесоподібного суглинку на глибину, більшу ніж 4 м, було неможливим через появу ґрунтових вод. Отже, археологічний матеріал міг бути виявлений і на більших глибинах. Але помітна бідність найнижчого шару поселення і відсутність значної кількості археологічного матеріалу на глибині 50—70 см нижче рівня появи ґрунтових вод, напевно, вказують на те, що культурно-стратиграфічна колонка основного поселення поблизу Кам'яної Могили з'ясована повністю. Цю обставину слід брати до уваги, пропонуючи ширші археологічні побудови.

Нижні архайко-неолітичні шари. Найвищий архайко-неолітичний шар з пайбільшою повнотою представлено на площі першого розкопу (рис. 2, 1—17). Він утворював кілька компактних скупчень побутових покидків, що підтверджують існування трьох видів господарської діяльності: мисливства, рибальства та скотарства, представлених

поодинокими кістками зубра і зайця, знахідками риб'ячих кісток і численними кістками великої рогатої худоби.

Про роль річкового збиральництва, як і про те, що поселення нижнього шару існувало протягом весни й літа, свідчать поодинокі знахідки черепашок Унію.

Найбільш значним підтвердженням заселення території з наступного архайко-неолітичного шару (рис. 3, 1—20) є частково розкрита купа Унію, що займала близько 2 м². На розвиток мисливства вказують знахідки кісток коня, кабана, зубра і благородного оленя. Видовий склад свійських тварин дещо розширився; як і раніше, переважають кістки великої рогатої худоби, але з'являються також кістки дрібної рогатої худоби — кози.

Якщо купи Унію та інші знахідки, що їх супроводили, одночасні, то порами року, коли утворювався цей шар, можна вважати весну та літо.

Третій і останній з числа нижніх архайко-неолітичних шарів характеризуються ґрупою трьох розташованих пород вогнищ, двома невеликими скупченнями Унію і невеликим робочим місцем по виготовленню крем'яних знарядь.

У складі археологічного матеріалу чимале місце посідають знахідки кісток свійських та диких тварин. Останні представлені кістками зубра, коня і кабана. Серед залишків свійських тварин переважають кістки великої рогатої худоби, яка продовжує домінувати, а також наявні кістки кози.

Скупчення Унію знову свідчать про весну або літо, як про час утворення цього шару.

Інвентар обох горішніх горизонтів дуже бідний — нехарактерні уламки пластинок, відщепи та ін. Набагато більше його виявилось в нижньому горизонті, коротка характеристика якого наводиться далі.

Внаслідок розкопок 1947 р. стало очевидним, що запропонована О. М. Бадером ранньомезолітична дата нижнього шару поселення поблизу Кам'яної Могили не знаходить підтвердження в археологічному матеріалі²⁸.

Хоч цей шар і значно давніший, ніж архайко-неолітичні горизонти з верхньої товщі лесоподібного суглинку,

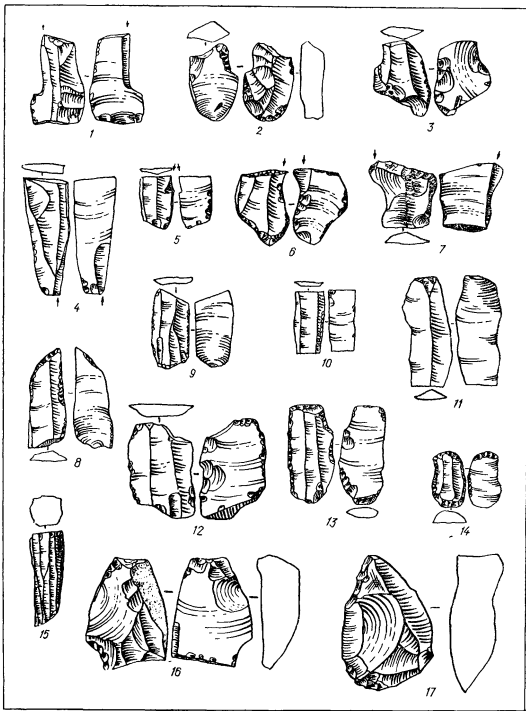


Рис. 2 Інвентар нижнього архайко-неолітичного шару (1—17 — ранній Кукрек).

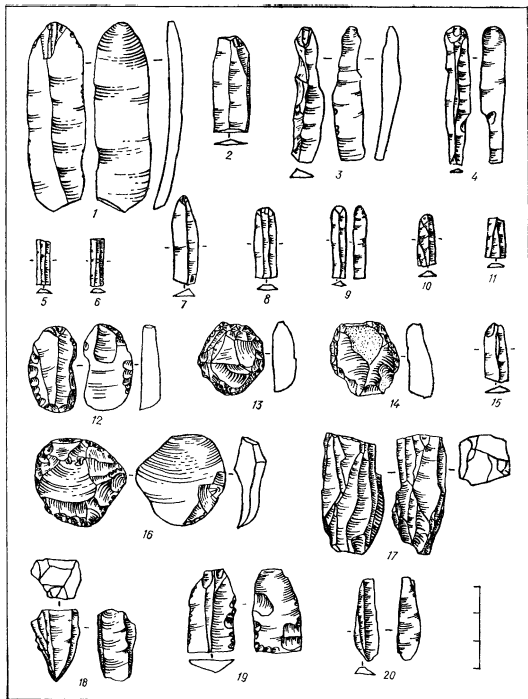
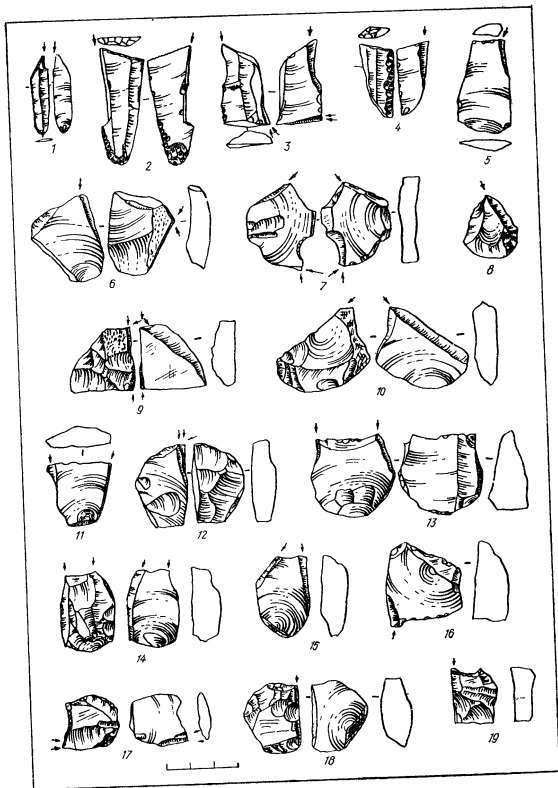


Рис. 3. Інвентар середнього архайко-неолітичного шару (1–20 – розвинутий Кукрек).



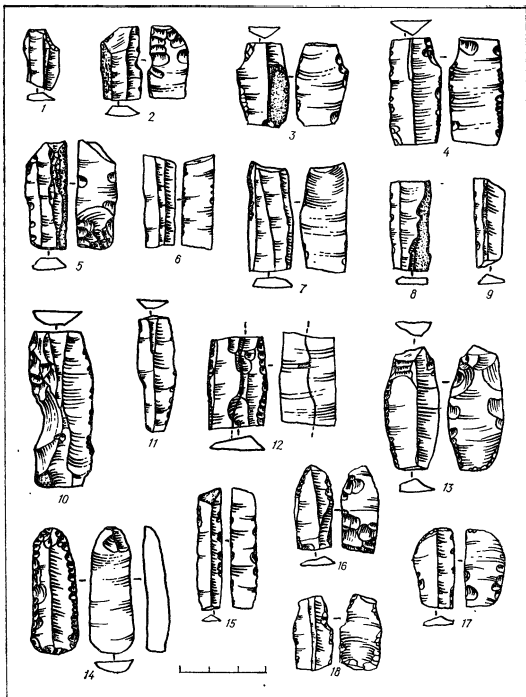


Рис. 4. Інвентар з верхнього архайко-неолітичного шару (1–19 — пізній Кукрек).

Рис. 5. Інвентар з верхнього архайко-неолітичного шару (1–18 — пізній Кукрек).

його все ж не можна виключити з числа неолітичних явищ. Підставою для такого висновку є не лише характер самого археологічного інвентаря, але й те, що тут пеміпно, і притому в дуже великій кількості, траплялися кістки свійських тварин — великої рогатої худоби. Найбільша кількість їх, поколотих на куски, зібрана в центральній частині тераси, це знаходився комплекс з вогнищем, обкладеним каменями в центрі. Вогнище являло собою округлу в плані орожу діаметром близько 1 м, складену з уламків пісковика. Поряд з ним знайдено близько десяти мікролітичних нуклеусів так званого оліцеподібного типу — для одержання мікропластинок.

Ближче до берега — сучасного краю тераси поблизу старика р. Молочної — простежувалася значна кількість відходів виробництва крем'яного інвентаря, а серед них — нечисленні готові знаряддя (рис. 2). Серед них виділяються прекрасно огранений пірамідальний мікролітичний пуклеус для мікропластинок (рис. 2, 15), два нуклеоподібних уламки кременю з виїмками, які вказують на використання їх як масивних скобелів. Привертас увагу ряд великих і грубих прорізувачів з уламків масивних пластин (3×2,2 см) з грубою оббивкою і крутою плоскою ретушню з боку черевця, внаслідок чого утворювався досить неправильний пильчастий робочий край (рис. 2, 3, 12). Такі знаряддя за характером наближалися до однозубої пилки найпростішого типу. Мабуть, також для глибокого вривання в матеріал призначалося і шість різноманітних кутових різців з грубою кінцевою оббивкою, виготовлених з коротких і широких уламків пластинок (2,2—3×2 см) (рис. 2, 1, 2, 6, 7). Знаряддя ці в окремих випадках комбінуються з кінцевими скребками або прорізувачами. Всі різці об'єднують особливий спосіб одержання різцевих сколів — завжди плоских, що утворюють дуже виступаючі різцеві кути. Остання ознака виявляється в них знаряддя особливого типу, призначені для виготовлення пеліглибоких пазів у кістці.

З інших знарядь слід назвати округлі скребки на відщепі з гострою робочою частиною, яка досягає в поперечнику

3 см. Відзначимо також повелике вістря зі скошеним ретушню кіпцем, що, як свідчить значна зазубленість робочого кута, являло собою інструмент для сгугання.

Як вже зазначалося, інвентар двох горішніх горизонтів нечисленний: щодо характеру крем'яних знарядь, то судити про нього можна лише на підставі інтерполяції, порівнюючи інвентар нижнього шару з матеріалом архаїко-неолітичних шарів з горішнього горизонту лесоподібного суглинку.

Верхні архаїко-неолітичні горизонти (рис. 4—8). Обидва верхні архаїко-неолітичні горизонти залягали в середній частині верхнього лесоподібного суглинку. На межі цієї породи і пильного викопного ґрунту простежувався ще один горизонт архаїко-неолітичного віку, археологічну індивідуальність якого не можна визначити через його виштовкову бідність на знахідки.

Незважаючи на те що названі вище архаїко-неолітичні шари розділені стерильним пронаром в 10—15 см, вони настільки близькі за характером складу археологічного матеріалу, що ми вважаємо за можливе розглядати їх як один умовно виділений шар. Подібність інвентаря підкреслюється також тим, що крем'яні, використані для виготовлення знарядь в обох шарах, майже однакові — напівпрозорий темний, з голубуваним відтінком патини (рис. 4—7). Нижній горизонт цього шару характеризується слідами повеликих багатих, великим скупченням кісток і черепашок *Unio*. У ньому вперше намічаються поодинокі кісткові вкладишві знаряддя.

Характер остеологічного матеріалу стійкий: в складі свійських тварин — бик і коза, кістки яких зазвичай порешажають; серед диких тварин відзначені кінь, зубр, кабан і благородний олень.

Верхній горизонт вказує на тривалість поселення. В 1938 р. у ньому на площі всього 22 м² знайдено сліди п'яти вогнищ. У 1947 р. їх кількість збільшилася до 11: група з трьох великих вогнищ, оточених знахідками, наприклад кістяними вкладишвеними знаряддями, містилася в прибережній частині поселення. Тут розміщувалася і велика куна *Unio*, що займала близько 8 м². У верх-

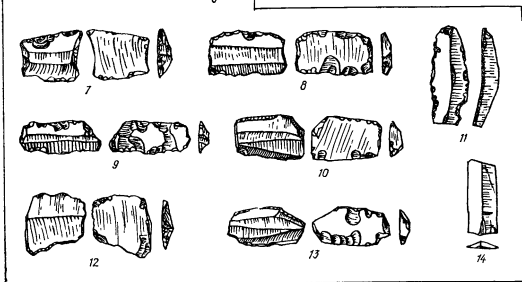
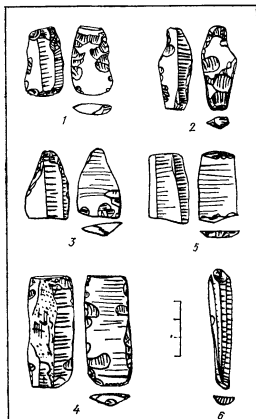
зубра і благородного оленя, а скотарство характеризується значною кількістю кісток великої і дрібної рогатої худоби.

Крем'яний інвентар спільний для всіх трьох горизонтів верхнього шару темно-

сірого суглинку. Комплекс складається з пуклеусів, пластинок, готових виробів і відщепів. Пуклеуси виключно мікролітичні, їх можна підрозділяти на два типи: пуклеуси багатогранні, пірамідальні, дуже тонкі і правильно огранені, що призначалися для виготовлення мікропластинок; і нуклеуси пірамідальні з широкою площадкою і однією сплюсненою стисуваним стороною, призначені, з одного боку, для отримання звичайних пластинок і, з другого, — для відщепових заготовок. Загалом обидва типи нуклеусів використовувалися для отримання основного типу заготовок — пластинок. Останні застосовувалися для виготовлення найбільш характерних типів знарядь. Існують, проте, пластинки, що не мають спеціальної обробки, але періодично бувають вищерблені внаслідок роботи. Найкраще збережені екземпляри мають довжину від 3 до 5 см, ширину від 0,5 до 2 см.

Особливим типом знарядь, що виготовлялися з середніх частин масивних пластинок, є ножі-скобелі довжиною близько 4 см і шириною до 2 см. Елементами оформлення їх є збивання задирок на кінцевому зламі, а також нанесення на краї ретуші, іноді ввімчастості. Наступну групу крем'яних виробів, виготовлених з пластинок, складають їх

Рис. 7. Інвентар з верхнього архайко-неолітичного шару (1—14 — пізній Кукрек).



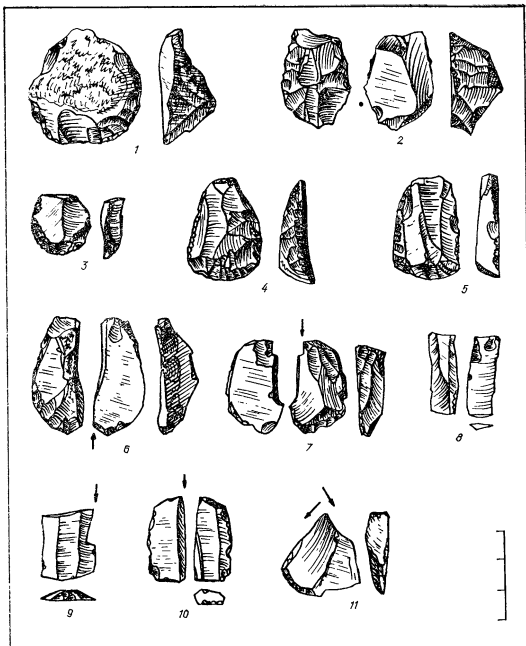


Рис. 6 Інвентар з верхнього архаїко-неолітичного шару (1-11 — пізній Кукрек).

ніш частини, далі від берега, на тому самому рівні помітні сліди трьох інших відкритих вогнищ.

Знахідка кістяного важеля від вузького тачка свідчить про те, що населення займалося рибною ловлею.

Дуже цікави групови характер вкладишевих кістяних вістер типу дротиків, що характеризують працю мисливців і первісних скотарів, які мало чим відрізнялися від мисливців (рис. 8). Такий висновок узгоджується зі складом кісткового матеріалу.

Мислявську здобич у цьому горизонті становлять поодинокі кістки коня,

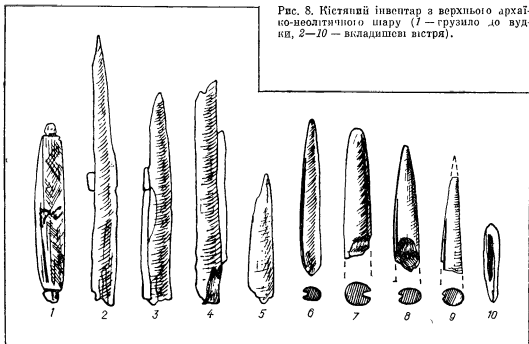


Рис. 8. Кістяний інвентар з верхнього архайко-неолітичного шару (1 — грузило до вудки, 2—10 — вкладишеві вістря).

так звані перетиши; в описаному комплексі останні характеризуються такими розмірами. довжина — від 2 до 4 см і ширина в середньому — близько 1,5 см; оформлені вони крайовою, іноді виїмчатою ретушшю.

Дуже показову групу інвентаря становлять так звані мікропластинки, що не мають базальної і кінцевої частин, які не підлягають додатковій обробці і, безперечно, були вкладишами для кістяних знарядь; довжина їх в середньому 2 см і ширина 0,4—0,7 см. Про таке їх призначення свідчать знахідки подібних пластинок, вивалених в кістяні оправи — вістря.

Виготовлялося кілька типів різців — дуже характерного знаряддя для описаного шару: пластинчасті (рис. 4, 1—5), відщепові (рис. 4, 6—19).

Різці бокові виготовлено з масивних коротких пластин (довжина близько 4 см). Вони мають оброблені притуплюючою ретушшю, іноді дещо вигнуті кінці і досить значні бокові різцеві сколи; часті подвійні знаряддя з різцевими робочими частинами, що містяться на протилежних кутах одного краю або на кутах протилежних кінців — по діагоналі. Далі йдуть різці бокові, сформовані на кутах зламаних пластин: у комплексі

є два майже однакових екземпляри таких знарядь (довжина 2,5—3,2 см). Аналогічні вироби відомі на найбільш стародавніх мікролітичних стоянках Донеччини²⁹.

Зрідка трапляються справжні мікро-різці бокового типу; є один прекрасний екземпляр, виготовлений з уламка мікропластинки, довжиною 2,9 см і шириною 0,6 см; кінець знаряддя, що несе боковий скол, оформлений навскіс дрібною ретушшю.

Досить численна і надзвичайно характерна група інвентаря в цьому шарі — пластинки, ретушовані з черевця, так звані вкладиші кукрецького типу (рис. 5, 1—5, 16—18; 7, 1—4, 7—12), які ми вважаємо прорізувачами — знаряддями, що використовувалися як примітивні пилки, придатні для розрізування дерева, кістки і частково для виготовлення пазів у кістяних і дерев'яних знаряддях*. У верхньому горизонті шару переважають краще оформлені екземпляри таких виробів; знаряддя, виготовлені з дуже тонких заготовок-пластинок. Привертає увагу, що прорізувачі наявні саме в таких комплексах

* За спостереженням Д. Ю. Нужного, такі зразки визначаються як вкладишні частини знарядь деревообробки — доліт, тесел, сокир.

знахідок, де помітне місце займають різці. Отже, можна припустити зв'язки тих і других у виробництві. Так, наприклад, на площі 1 м² в одному випадку трапилося чотири різці і прорізувач, у другому — три мініатюрних прорізувачі і п'ять різців, у третьому — десять прорізувачів і два різці.

Виготовлялися ці знаряддя різноманітно, що дозволяє виділити серед них кілька груп, які відрізняються рядом морфологічних і змичи функціональних особливостей. Першу групу утворюють прорізувачі з уламків масивних пластин довжиною від 2,2 до 4,5 і шириною від 1,3 до 2 см. Кінці знарядь, звичайно, залишалися необробленими, лише в окремих випадках, коли при розламуванні пластинки випадково утворювалися задирки, останні збивалися. Для оформлення зубчастих країв, періоду двох на одному знарядді, з черевця і, з метою посилення, зі спінки знімалася плоскі, досить великі сколи. Періоду подібні знаряддя мають помітну випуклість по поздовжній осі, що дозволяє вбачати в них по «вставці», а інструменти для різання кістки і виготовлення в ній пазів. Можливо, їх використовували і як інструменти, близькі до шилок, якими пияли дерево і випікали кістяні стержні для вкладників.

Другу групу становлять прорізувачі з прямих, також масивних пластинок, які відрізняються від описаних більшою старанністю виготовлення, а також меншими розмірами — довжиною від 1 до 3 см, при ширині в середньому близько 1 см. Звичайно один з кінців таких знарядь дещо звужений грубою ретушю, що робилося для випилювання середньої частини інструмента з метою отримання робочого зубця; іноді для цього досить було обробити лише один кінець заготовки, бо протплежний, що являв собою базальну частину пластинки, був і без того досить вузьким. У більшості знарядь в результаті зняття плоскою ретушню з боку черевця великих ділянок, які починалися на кіпцях заготовки, в середині обох країв отримувалися виступаючі зубці, що підкреслювалися атиповими різцевими сколами. Саме такі знаряддя, на нашу думку, найбільш придатні для вирізування в кістці вузьких пазів.

До третьої групи знярядь належать мініатюрні прорізувачі, які виготовлялися з невеликих уламків мікролітичних пластинок, довжиною від 1,3 до 2,5 см і шириною в середньому близько 0,5—0,8 см. Вони мають зовсім дрібну ретуш, яка наносилася головним чином з черевця, що обумовлювало зубчастість країв, в окремих випадках доповнених мініатюрними різцевими сколами. Серед цих знарядь переважають прорізувачі з одним робочим краєм.

Особливу групу становлять виробі, що займають проміжне положення між різцями і прорізувачами. Їх наявність є вагомим доказом зв'язку обох груп знарядь. Виготовлялися такі комбіновані інструменти з коротких частин масивних пластин, один чи два кінці їх мають круту, іноді вигнуту ретуш; на кутах зроблено плоскі різцеві сколи, що доповнюються зняттям плоских сколів переважно з боку черевця. Таким чином оформлені знаряддя придатні для роботи всім краєм, але не для маніпуляції кутом. Близькі їм аналогії є в Падпоріжжя, де вони складають інвентар сурсько-дніпровської культури.

У колекції є дві категорії виробів, виготовлених з відщепів: масивні різці і переважаюча більшість скребоків. З пластин виготовлялися лише окремі екземпляри скребоків, у даному випадку кінцевих. Використання відщепів для отримання названих знарядь становить, на наш погляд, одну з важливих ознак неолітичної культури, що склалася на Півдні Східної Європи. Це дуже своєрідні різці. Вони виготовлялися з масивних сплюснених додатковими плоскими сколами відщепових заготовок. Конфігурація останніх завжди випадкова, як правило, кутиста. Різцеві кінці мають упор для пальця у вигляді крутої, іноді вигнутої ретуші; притаманні їм різцеві сколи здебільшого досить плоскі. Є знаряддя з кількома різцевими робочими кутами, число останніх залежить від кількості випадково отриманих на заготовці придатних кутових виступів.

Масивність знарядь і міцність їх робочих частин вказують на те, що вони призначалися для грубої роботи — найімовірніше, для вирізування первинних заготовок з кістки. Довжина знарядь 2—3 см.

Серія скребків нечисленна. Проте і в її складі можна виділити кілька різновидів. Досить рідку форму являють собою кінцеві скребки, виготовлені з розширених на кінці відщепів (довжина зпярядь до 5 см, ширина робочої частини — високої і опуклої — від 2 до 3 см). Деякі екземпляри мають нанесену дрібну ретух з краю. Є також кінцеві скребки з опуклим робочим кінцем, комбіновані, зі скобелем у вигляді пильки на одному з країв. Виготовлялися такі знаряддя з довгастих пластинчастих відщепів довжиною до 3 см. Дуже характерні опуклі скребки, сформовані на плоских відщепках, у яких формуюча ретуха не заходить лише на площину відбивання. Діаметр їх коливається в рамках від 1,5 до 3 см. Один скребок подібного типу комбіновано з боковим різцем.

Кінцеві скребки, сформовані на пластинках, представлено всього одним екземпляром, виготовленим з базальної частини масивної, розширеної на одному кінці пластинки; робоча частина зпярядь опукла; ширина — близько 2,5 см, довжина — до 4 см.

Відзначимо, що в наведеному переліку крем'яних знарядь у нас не виникало підстави говорити про геометричні форми і це природно — в 1947 р., незважаючи на розкриття понад 110 м² площі, в цьому горизонті не знайдено жодного геометричного мікроліта. Проте стверджувати їх відсутність було б певним. Наприклад, під час розкопок 1938 р. зрідка вони все ж траплялися.

Кілька невеликих, досить високих трапедій тут же знайдено в контрольному шурфу, що, за вказівкою С. М. Бібікова, закладався В. Ф. Пшановим у 1955 р. з метою встановлення умов залягання фауністичних залишків.

Наведений вище опис комплексу крем'яних знарядь, одержаних внаслідок досліджень верхнього архайко-неолітичного шару, вказує на значне використання різців, прорізувачів і скобелів, і навпаки, — на відносну нечисленність скребків. З одного боку, в цьому факті не можна не бачити свідчення інтенсивного розвитку техніки обробки кістки, а з другого — зайве підтвердження сезонного, літньо-весняного характеру поселень, на яких виготовлен-

ня одягу і взуття відбувалося в невеликій кількості.

Кістяні знаряддя в цьому шарі, по суті, представлені однією формою — знахідкою до десяти екземплярів плоскоовальних у перетині кістяних вістер з одним пазом, дротиків, оснащених необробленими мікропластинками (рис. 8). Всі вістря виготовлені зі спеціальних заготовок, вирізаних з товстих трубчастих кісток. Найбільший діаметр оправ в середньому дорівнює 1 см, найменший — 0,5 см, максимальна ширина пазів, завжди вузьких і гостродонних, досягає 0,1 см при глибині до 0,6 см. Про початкову довжину зпярядь судити важко, бо всі вони дійшли в уламках; вістря довжиною 8—11 см і черепкові частини — від 2 до 5 см. Як вказують знахідки на інших пам'ятках, довжина таких знарядь сягає 20 см.

Спльоненість перетину оправ обумовлювалася, мабуть, необхідністю мати глибокий паз, без чого владити не втрималися б. Цікавою особливістю, яка уточнює спосіб закріплення вкладишів, є наявність у пазі одного з таких знарядь чорної смолистої речовини. Следи її ми відзначаємо і в другому випадку — на вістрі з Днипропетровська³⁰.

Не підлягає сумніву, що подібні знаряддя випали внаслідок удосконалення круглих в перетині кістяних наконечників дротиків, які з'явилися в пізньому палеоліті. Деякі з них, наприклад мізиньські і кілька амвросіївських, мають паз, скоріше всього, призначений для вставки вкладишів. Про те, що в палеоліті такими вкладишами служили пластинки з пригупленим краєм, свідчить знахідка наконечника дротика на стоянці Талицького³¹. Використання саме таких вкладишів наприкінці палеоліту диктувалося двома обставинами — по-перше, за допомогою різця можна було виготовляти лише неглибокий паз з плоским дном; по-друге, використання більш широких вкладишів привело б до непомірного збільшення поперечника, а звідси — і ваги знаряддя. В даному випадку збільшення ваги наконечників всіляко прагнули уникнути, що знаходить пояснення у викладеному пізніше припущенні про спосіб мовтування вкладишевих вістер з держаками.

Характер зламів вкладишевих наконечників з поселення поблизу Кам'яної Могили вказує на те, що вони заганялися в ціль з великою силою, від чого й ламалися. При цьому уламки державкових частин мають невеликі розміри. Ця обставина, а також легкість знаряддя, щільність їх черетину, та частково й груповий характер знахідок уламків, які належали різним вістрям, свідчать про те, що останні являли собою арматуру свосвідних металевих знарядь типу оствів, використовуваних як при полюванні на тварин, так і при бігті риби.

З обробкою кістки, мабуть, пов'язаний і єдиний кам'яний предмет, знайдений в цьому шарі, — половина полірувальника овальної форми з жировику плоскоовального черетину, з глибоким пазом поперек середньої частини знаряддя. Початкова довжина його дорівнювала приблизно 8 см, ширина — 2 см, висота — 3,5 см; найбільша ширина пазу близько 1,5 см, а глибина — 2,2 см. Подібні знаряддя широко розповсюджені в південній частині України, особливо багато їх в межах порожистої частини Дніпра. Іноді вони трапляються і на Правобережжі, на Донеччині і пропикають майже до району Києва і т. д.³² З'явившись на початку неоліту, вони продовжують існувати і пізніше — в розвинутому неоліті і тому в хронологічному відношенні не дуже показові. Цікаво, що подібні знаряддя, також виготовлені з жировикового каменю, вперше відзначаються в ранніх неолітичних комплексах Ірану, наявні вони і в неолітичних комплексах Середньої Азії³³ і Уралу³⁴. На Уралі подібні знаряддя трапляються в інвентарі пам'яток, які характеризуються масовим поширенням кістяних виробів³⁵. Властивість жировику як матеріалу, що використовувався для виготовлення цих знарядь, їх овальна форма, наявність плоскої «правосної» частини, а головне глибокий, нерівно дуже розроблений поперечний паз на опуклій поверхні все ж вказують на зручність таких інструментів для полірування і вигладжування наконечників кістяних металевих знарядь, а разом з тим для витирання вогню та ін.

Не менше, якщо не більше інших речових знахідок, виявлених у цьому ша-

рі. Про неолітичний вік його свідчать одні цікавий предмет — невеликий кістяний сторожень-важок для складного рибальського гачка; це грузило мас сідгароподібну форму і невеликі гудзикові виступи на кінцях для прикріплення «пазурця» і волосіні (довжина близько 7 см, товщина в середній частині близько 1 см).

Все викладене вище щодо характеру матеріальних залишків з архаїко-неолітичних шарів — нижніх і верхніх — поселення під Червоною горою поблизу Кам'яної Могили вказує на відбиття в них єдиної лінії історико-господарського розвитку.

Всі матеріали мають досить близькі аналогії в інших пам'ятках. Мова, передусім, йде про два горизонти відкритого кримського поселення Кукрек³⁶. Близькість властивих йому матеріалів до описаних вище надзвичайна. Така ж рідкість геометричних форм; такі самі типи скребків і досить численних в обох випадках різців, у тому числі й різців, виготовлених з відщепів; така сама характерність «вкладишів» кукрецького типу — прорізувачів; і, нарешті, ювелірність нуклеусів і мікропластинок, що вказує на розквіт вкладишевої техніки. Все це настільки ідентичне, що можна говорити про єдність археологічного типу.

В археологічній літературі було висловлено думку про відособлені характер Кукрека і тяжіння його до пам'яток північного кола³⁷, але тут перецілюються два питання. Стверджуючи культурно-історичну єдність кримського Кукрека з усіма архаїко-неолітичними горизонтами поселення поблизу Кам'яної Могили, ми все ж не можемо визнати правильною думку про петишовість пам'яток кукрецького типу для Криму. У нас є серйозні причини вважати, що «кукрецькі» риси деяких «мезолітичних» пам'яток Криму не дістали ще повного розкриття. Більше того, є причини гадати, що в гірському Криму вони далеко не рідкість. Наприклад, Ю. Г. Колосов показував пам'ятку колекції, зібрану поблизу Ала-Чука, на Карабі-Яйлі, що включала крім сотень відщепів і багатьох десятків мікролітичних пластинок кілька мікронуклеусів, невеликих кінцевих і округлих відщепових

скребків, серію різців з пластин і відпечів, вістря зі скошеним кінцем, кілька мікропластинок з крайовою ретушлю, а також шість геометричних мікролітів; п'ять трапечій, коротких і довгих, сегмент пізнього типу. Але найчисленнішу групу цього, безперечно, монолітного комплексу складають «вкладиші кукрецького типу». В усіх цих давнях не можна не вбачати повної аналогії карабійлинського комплексу з кукрецьким.

Суттєвою відмінністю інвентаря верхніх горизонтів поселення поблизу Кам'яної Могили від інвентаря нижніх горизонтів є наявність у складі їх жирнякового полірувальника, кістяного важка для зудки, а також кістяних вкладишів пакопечників³⁸. Проте ці відмінності не свідчать про відсутність генетичних зв'язків: подібне кістяне вістря знайдено в такому старому пам'ятнику, як один з середніх горизонтів Шам-Коби³⁹. Що ж до відсутності кістяних грузил в передгір'ї Криму, то це пояснюється відмінностями в природній обстановці двох районів, що обумовлювало різні прийоми здобування риби. І все ж найбільш істотною відмінністю матеріалів поселення від кукрецьких полягає в тому, що в складі перших незмінно і в великій кількості наявні кістки різних домашніх тварин, а кістки диких — на всіх рівнях страшиграфічної колонки поселення — трапляються рідко. Тим часом дослідник фауністичних матеріалів І. Г. Підоплічко заперечував всяку можливість помилкових визначень⁴⁰, а щодо нас, то ми повністю відкидаємо скільки-небудь значне місце переселення остеологічного матеріалу з верхніх шарів у нижні.

Встановлення глибокої давності скотарства в Східній Європі — факт новий і важливий. Його новизна незвична, але вона не повинна непокоїти, оскільки ряд хронологічно близьких пам'яток — поселення сурсько-дніпровської культури — також незмінно дає значну кількість кісток домашніх тварин⁴¹.

Пояснити велику давність скотарства на поселенні поблизу Кам'яної Могили можна лише тим, що вона знаходиться в зоні складення найстародавнішого скотарства, а Кукрек, в силу ізольо-

ваного положення Криму, — поза нею.

Свого часу С. М. Бібіков прийшов до висновку, що між середнім шаром Шам-Коби, де виявлено знахідку вкладишевого вістря-оправи, знахідку посудини з щита черепахи, і верхнім шаром цього самого місцезнаходження, для якого відзначалася наявність трапечій з зіструганими спінками та глиняного посуду, повинна бути ще одна ланка⁴². Цей висновок, безумовно, правильний в основі, хоча вирішити питання про туди культури цілі проміжної ланки нелегко через неовоцоту кримських матеріалів.

Слід зазначити, що поселення, які не дають ще трапечій з зіструганими спінками, існують на сусідній території в Дніпровському Надпоріжжі. Так, наприклад, матеріали нижніх архаїко-неолітичних шарів нашого поселення і Кукрека мають ряд близьких аналогій в матеріалах поселення, розташованого в районі Пенасицького порога. В комплексі Пенасицького (Василівського) поселення наявні звичайні трапечії, подібні типу різців, скоблених зі скребками, пуклеподібні виїмчасті скобелі, прорізувачі та ін., що дає нам певні підстави порівнювати його з архаїко-неолітичними горизонтами поселення поблизу Кам'яної Могили та Кукреком.

Не можна виключити з числа хронологічно близьких явищ дві тарденуазькі пам'ятки, видані М. Я. Рудинським, — Білу Гору на Полтавщині і стоянку під Охтиркою⁴³, — до яких, безсумнівно, тяжіють стародавніші мікролітичні поселення Донеччини — Прип'іч і Пристін⁴⁴.

Ранньонеолітичний горизонт (рис. 9) виявлено на межі верхнього горизонту жовто-сірого суглинку і верхнього горизонту вичокного ґрунту. Ранньонеолітичний горизонт за характером залигання культурних залишків нічим від пізніх архаїко-неолітичних шарів не відрізняється. І для нього характерні невеликі відкриті вогнища — чутливий показник хорошої збереженості шару, нагромадження кісток і кременю, купи Уніо та ін., що концепструються паково вогнищ. Але на відміну від архаїко-неолітичних горизонтів тут трапляються перші знахідки найдавнішого на Сході Європи глиняного посуду. Ще в 1938 р. в прибережній частині поселення

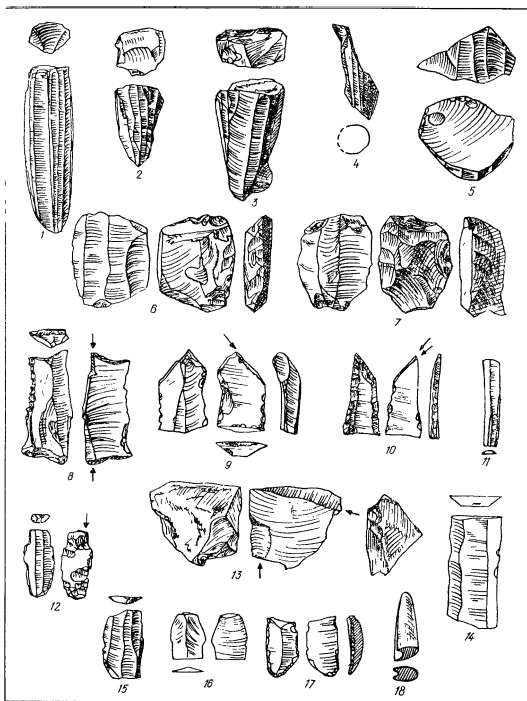


Рис. 9 Інвентар з раннього неолітичного шару (1—18).

автором було знайдено і розчищено компактний розвал від лощеного шиподонного горщика і кількох півсферич-

них мисок*, а в 1947 р. незважаючи на значно більші розміри розкопаної площі, зібрано всього кілька фрагментів технологічно подібного посуду з вели-

* В. Н. Даниленко, Неолит України.— К., 1969, с. 14—15.

кою домішкою товченої черепашки. Всі культурні залишки залягають в одній горизонтальній площі — у вигляді топкого горизонту, що знову вказує на сезонний характер поселення. На це вказують й інші дані — порівняно невелика кількість археологічних решток, у тому числі й глиняного посуду. Початок утворення перекриваючої цей шар товщі викопного ґрунту свідчить про перерву в проживанні населення. Ця перерва, пов'язана зі збільшенням річчя правдньої р Молочної, як вказує значна потужність сірого суглинку — викопного ґрунту, була досить тривалою. Мабуть, в цей час відбувалося відділення м'яса, зайнятого поселенням, від правого берега, свідченням чого на західному схилі тераси є глибока депресія (до 3,50 м), на дні якої простежено три порівняно пізніх неолітичних горизонти.

Археологічний вміст горизонту крім слідів багатьох і купів Unio характеризується знахідками крем'яних знарядь, відходами, що виникли внаслідок їх виготовлення, згідно з цим досить значною кількістю використаних мікролітичних нуклеусів, знахідками остеологічного матеріалу тощо. Характерною особливістю ранньонеолітичного шару є ще відсутність знарядь, призначених для обробки дерева.

До числа власне неолітичних, хоча й досить ранніх, цей шар віднесено передусім тому, що тут трапилися перші знахідки згаданого вже глиняного посуду. Найбільший інтерес становив розвал великої посудини, знайденої на площі близько 2 м². Унікальна знахідка була під час війни втрачена. В ході розкопок встановлено, що уламки належали глибокому прямоствінному гостродонному горщику з добре зглаженими, неорнаментованими, порівняно тонкими стінками. Відзначимо три основні особливості цієї посудини — велику кількість товченої черепашки Unio в керамічній масі, прямі ледве відігнуті зазовні відрізки, а також масивне закруглене дно, до середини якого був прикріплений масивний конічної форми шип*. Як з'ясу-

валося в процесі розбору цього розвалу, посудину дном було встромлено в ґрунт.

Цей найстародавній тип посуду до недавнього часу був відомий лише за пізніми формами в Прибалтиці, в К'єк-кедмедп'ігах культури Ертеб'єлле⁴⁵. Подібні форми характерні і для кампінських пам'яток⁴⁶. Такий тип посуду відомий і на території Півдня Європейської частини Радянського Союзу. Чи не найважливішу знахідку цього роду становить характерне дно, що закінчується шипом, знайдене П. І. Смоличевим на о-ві Похилому, в Нидіоріжжі, ще в 1928 р.⁴⁷ Приблизно в той самий час була зроблена і друга аналогічна знахідка, видає О. М. Бадером, — чудовий зразок подібного дна, виявленого на одному з волищ яєлинської стоянки Ат-Іаш⁴⁸. Третьою за часом відкриття (1938 р.) є описана вище знахідка посудини на поселенні поблизу Кам'яної Могили; безсумнівно, до того самого типу посуду належить ряд фрагментів — шматків і придонні частини, що походять з району Цимлянської ГЕС⁴⁹.

Другою формою посуду є ложні, півсферичні чаші, також виготовлені із глини з домішкою товченої черепашки. Найближчі їх аналогії — це екземпляри з кримського ранньонеолітичного поселення Зуя I⁵⁰.

Свідченням прикаспійського походження охарактеризованого вище набору глиняного посуду є знахідки О. П. Окладникова в печерному поселенні Джебел у Туркменії⁵¹.

Крем'яний інвентар з цього ранньонеолітичного горизонту порівняно нечисленний і одноманітний, містить багато різноманітних нуклеусів (рис. 9, 1—5). Переважають широкі призматичні нуклеуси, дещо сплюснені з однієї сторони шлямком зняття поперечних відсіпів. З протилежної сторони вони мають значну кількість фасеток, що утворилися в результаті зняття мікролітичних пластинок (рис. 9, 6).

Характерні так звані олівцеподібні нуклеуси (рис. 9, 1), спеціально призначені для сколювання з них мікролітичних пластинок, що служили вкладишами для кістяних знарядь (рис. 9, 11). Особливим різновидом мікролітичних нуклеусів являє собою широкий і плоский, майже прямокутної форми

* Денце, видане О. М. Бадером, віднесено до цього горизонту. В дійсності ж воно знайдене в шарі розвинутого неоліту, що залягає вище стерильної частини наявного тут горизонту викопного ґрунту.

екземпляр, що має висоту 3 см і ширину 2,8 см. Такі вироби типові для неоліту Криму⁵² і Побужжя⁵³.

З характером нуклеусів пов'язані й пластинки, що являли собою основний тип заготовок, вони використовувалися для виготовлення кількох типів знарядь (рис. 9, 10—12, 14—17).

Найбільш численну групу виробів, сформованих з подібних заготовок, складають пластинчасті ножі. Вони виготовлялися з первинних пластинок — непрямокутних, масивних, але коротких, довжиною 5—7 см при середній ширині 1 см.

До них близькі скобелі, або пластинки з боковими виїмками, що отримувалися також з масивних, більших пластин, довжиною до 10 см. До цих знарядь близькі скребки з коротких грубих пластин довжиною від 1,5 до 2,5 см з виїмчасою ретушію по краях (рис. 9, 7). З пластинчастих заготовок виготовлялися поодинокі скребки кінцевого типу, що мають округлий або в окремих випадках дещо пригострений робочий край і ретущ, яка заходить на одне з лез (довжина знарядь не більше 2 см).

З пластинок виготовлялися і деякі форми різців. Їх можна поділити на два різновиди: різці з уламків певеликих пластинок, що мали 2—3 см у довжину і в ширину в середньому 1 см (рис. 9, 8—10), одне з таких знарядь комбінується з прорізувачем; і різці з масивних пластинок з кінцевою притупляючою, дещо звуженою ретушію і мініатюрним плоским кутовим сколом (рис. 9, 12).

Прорізувачі в цього горизонту виготовлені з масивних середньох виломів грубих пластин, а також з прямих мікропластинок. Обидві ці групи прорізувачів призначалися для різноманітних робіт, про що свідчить і характер їх обробки. Прорізувачі, отримані з уламків масивних пластинок, мають лише грубо оббиті кінці або зняті задирки. Ретущ на таких знаряддях плоска, нанесена звичайно з черевця, іноді досить велика; іноді така обробка комбінується з різцевим сколом. Другий тип прорізувачів, що виготовлялися з мікролітичних пластинок, має тоншу ретущ, що наносилася з черевця; в одному випад-

ку вона комбінується з різцевим сколом.

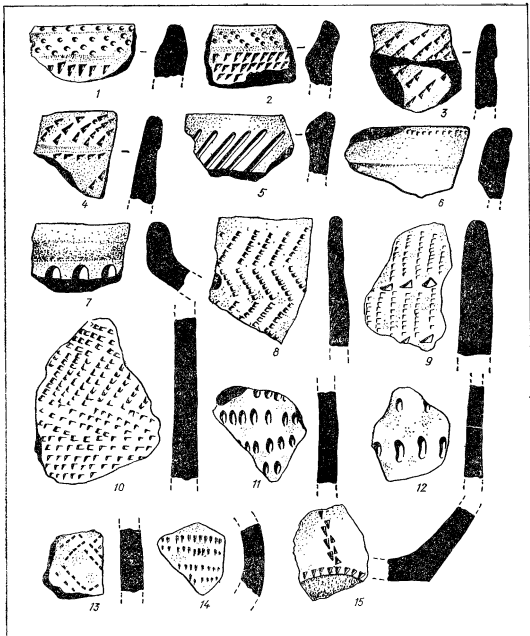
Всі описані вище знаряддя сформовані на відщепі. З відщепових заготовок виготовлялися скребки, а іноді — різці.

Серед скребок виділяються кінцеві форми, виготовлені з пластинчастих відщепів, довжиною 3—4 см, а також круглі скребки, діаметром близько 3 см. Далі йдуть знаряддя видовжено ованої форми, у яких ретущ захоплює майже весь обвід заготовки, не торкаючись лише площини відбивання. Найбільш екземпляри мають 4 см в довжину, але переважають знаряддя середньої величини з шириною робочого краю до 2 см. З подібних же заготовок отримувалися і деякі типи різців, зокрема кутові сформовані на масивних нуклеоподібних уламках.

Незважаючи на те що описаний вище ранньонеолітичний горизонт являє собою залишки сезонного стійбища пастухів-мисливців, його значення, в силу властивого йому унікального культурно-стратиграфічного положення, особливо важливе.

Далі поселення поблизу Кам'яної Могили переконливо доводять, що складання власне неолітичної культури в умовах стародавньої Таврії, типовою рисою якої є поява найстародавнішого в Східній Європі глиняного посуду, відбувалося на основі культури кукрецького типу, і що найближчими аналогами для цього горизонту пам'ятки є кримські старожитності типу Ат-Баш⁵⁴, Зуя I⁵⁵ та ін.

За характером крем'яного інвентаря, деяких вкладишневих форм кістяних знарядь, а також найдавнішого посуду з матеріалами шару необхідно порівнювати і синхронізувати старожитності сурсько-дніпровської культури Надпорожжя⁵⁶, найдавніші мікролітичні пам'ятки Петровської групи Донецчини⁵⁷, а також, мабуть, і скибепецьку групу будо-дніпровської культури⁵⁸. Просліджується зв'язок описаного типу культури зі сходом — з територіями, що розташовані між Нижнім Дном (Цимлянськ) і Західним Туркестаном (Джебел). Одночасно слід враховувати і те, що найдавніша керамічна культура Прибалтики — Ертебелле виявляє ряд



рис, принципово близьких до відповідних даних названої вище культури азійсько-європейського пограниччя. Значення цього факту для розуміння процесу складання неолітичної культури в Європі незаперечно.

Шари пізнього неоліту і єнеоліту (рис. 10—14). В умовах поселення поблизу Кам'яної Могили виявлення залишків, що належать до розвинутого

Рис. 10. Вирби глиняного посуду кінця неоліту (8, 9, 11—13) та початку єнеоліту (1—7, 10, 14, 15)

неоліту, є справою нелегкою. Пояснюється це двома причинами: по-перше, незначною кількістю відповідних знахідок і, по-друге, тим, що в центральній частині поселення ці епохи, змінюючи одна одну, залишили шари, які залягали в однорідному за текстурою сирови-

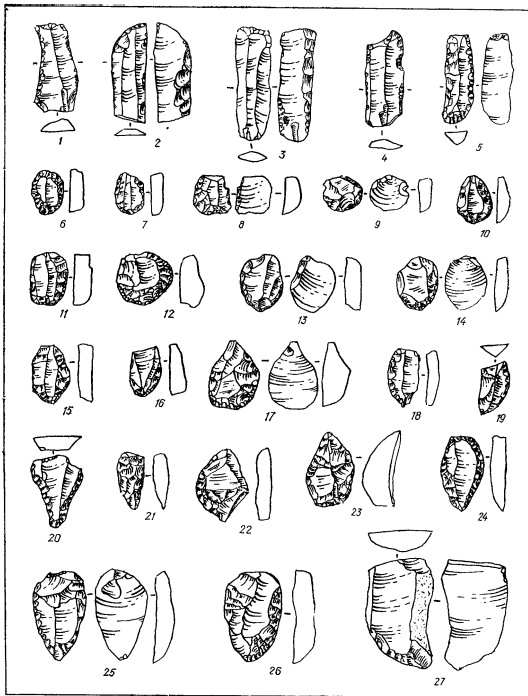


Рис. 11. Влірці крем'яного інвентаря кінця неоліту — початку енеоліту (1—27).

тому горизонті верхнього викопного ґрунту і не розділялися стерильним пропаром, який би чітко поділив ці шари.

Виянок становить західний розкоп 3, розташований на місці депресії, на ділянці берега старої протоки — між островами, зайнятим основною частиною поселення, і корінним берегом р. Молочної — так званою Червоною горою.

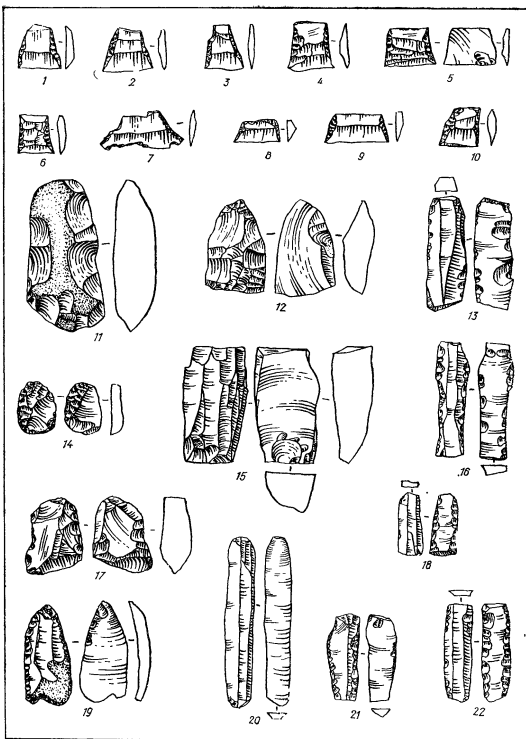


Рис. 12. Зірці крем'яного інвентаря кінця неоліту — початку енеоліту (1—22).

Тут знайдено в піскуватому суглинку археологічні залишки з мікроклітоїдним кременем і посудом з домішкою черепашки. Матеріал цей подібний до матеріалу кримських місцезнаходжень Таш-Аір і Заміль-Коба⁵⁹.

На решті території поселення на відповідній глибини зафіксовано сирій мулистий суглинок — викопний ґрунт, що містив археологічний матеріал, але не зберіг таких слідів проживання, як заглиблення жител, вогнища, купи Uno і значні скупчення матеріалу тощо. Все це свідчить, що місце поселення являло собою заплавні луки, які систематично запливалися під час повені р. Молочної, а потім знову і знову заселялися (рис. 1).

З цієї точки зору описування шар поселення не є поодиноким явищем: аналогічні умови нагромадження залишків припам'янки і основним береговим синхронним та більш пізнім неолітичним і енеолітичним місцезнаходженням Надпоріжжя — поселенню в урочищі Собачки⁶⁰, обом Вовницьким поселенням⁶¹, селищу в районі Лоханського порога⁶² та іншим, де археологічні залишки зазнали певного перевідкладення.

Поселення поблизу Кам'яної Могили на переході до розвинутого неоліту з острівного місцезнаходження поступово перетворювалося в берегове. Річка, мабуть, починала відходити в своє сучасне річище і між поселенням та Кам'яною Могилою утворилися рукав — теперішній пересихаючий старик, сліди якого у вигляді старого урвища помітні на східному береговому схилі тераси.

Проте слід зазначити, що дія алювіального фактора і в цей час залишалася значною, що утруднює аналіз археологічного матеріалу, який залягає в даному горизонті. Отже, ми були змушені скористатися послугами типологічного методу, а відтак, розчленувати матеріал дещо штучно і приблизно таким чином.

Археологічний вміст шару кіпця неоліту — початку енеоліту, як було встановлено, об'єднав кераміку, остеологічний матеріал, поодинокі вироби з кістки, печисленні кам'яні знаряддя, велику кількість дрібних крем'яних знарядь та відходи виробництва.

Найбільш діагностична в культурно-хорологічному відношенні, безумовно,

кераміка. Її архаїчна група представлена глибокими прямостінними посудинами, що мають трохи відігнуті назвні віндя, півсферичними чашами. Найімовірніше, що горщикам відповідають гострі денця, подібні виданам О. М. Бадером⁶³ (рис. 10, 8—14). У керамічній масі такого посуду помітні домішки товченої черепашки, піску, рослинних волокон або графіту. Орнаментовано посуд складними лінійними композиціями, але переважас прикрашаппя штампами: наколами та відбитками гребінця, що утворюють горизонтальні ялинкові ряди. Обидві форми посуду цього типу поширені на території України. Вони траплялися на ряді пам'яток Надпоріжжя, датованих пізнішою порою розвитку сурсько-дніпровської культури, — Вовчок⁶⁴, поселення в районі Вовницького порога⁶⁵ та на о-ві Демський⁶⁶, верхній шар поселення на Сурському о-ві та ін.

Матеріали буго-дніпровської культури свідчать, що посуд за доби розвитку неоліту був поширений на Південному Бугі, Дністрі⁶⁷, трапляється і в Криму⁶⁸.

Кількість аналогій можна значно розширити. Але і так очевидно, наскільки важливим джерелом для синхронізації різних стародавніх культур України є описання вище посуд. Зпачення його зростає, коли взяти до уваги, що крім посуду на більшості названих пам'яток знайдено мікролітичний крем'яний інвентар⁶⁹. Останній на поселенні під Червоною горою під час розвинутого неоліту не лише використовувався, але й виготовлявся. Це підтверджують як знахідки пуклеусів, так і наявність численних відходів виробництва — відщепів.

З старої групи крем'яного інвентаря, що походить з верхнього викопного ґрунту, передусім, слід назвати мікролітичні нуклеуси — форму надзвичайно показову.

Пірамідальні мікролітичні нуклеуси мають в довжину від 3 до 4 см, при ширині фасеток від 0,4 до 0,7 см. Більшість їх дуже спрацьована. Основи і вершини нуклеусів іноді використовувалися як відтискувачі. Пластинки, що сколювалися з подібних нуклеусів, мають довжину 5,5 см, ширину від 0,5 до

1 см. З таких пластинок виготовлялася ціла серія знарядь. Нижні їх частини, як можна судити з наявності крайової ретуші, правила за скобелі. З таких же, але масивніших пластинок, виготовлялися справжні скобелі з крайовими виїмками, палочки з плоскою і крутою ретушню, різці на кутах зламаних пластинок, деякі типи проколов, невеличкі прорізувачі та ін.

Найбільш численну групу виробничого інвентаря з пізньонесолітичного пару становлять ножі з мікролітичних пластинок (рис. 11, 1—5). Типовими є мікролітичні ножі, середня довжина їх 5 см, ширина 1 см. Це пластинки, край яких майже не мають слідів спеціальної обробки, наявні лише невеликі шербики, що утворилися від роботи. Останнє вказує на використання їх як різжучого інструмента, рідше як скобеля.

Типова також група ножів-скобелів, які, звичайно, називають пластинками з боковими виїмками. Виготовлялися вони з масивних заготовок, що мають товщину до 0,6 см, ширину 0,8—1,2 см і довжину від 4 до 6 см. Такі знаряддя оброблені крутою виїмчастою крайовою ретушню, яка вздовж сягає 1,5 см. Один кінець інструмента нерідко оформлений як скребок, а другий — як ретушер.

Особливу групу становлять мікролітичні вироби, що поєднують ознаки скребка і ножа. Це знаряддя з кутастим або дещо скошеним кінцем, тому крім кінцевої ретуші у них є також крайова. Виготовлялися вони з мікропластинок, періоді підправлених з черевця. Довжина цілих екземплярів подібних ножів 5 см, середня ширина 1,2 см. Основною функцією їх була, мабуть, обробка дерев'яних і кістяних стержнів.

Слід також відзначити наявність ножів, що призначалися для скобління і стругання. Виготовлені вони з уламків масивних мікропластинок, довжина яких близько 3 см, ширина 1 см; вони мають як виїмчасту, так і звичайну крайову ретуш.

Далі йдуть ножики з мікролітичних пластинок, довжиною близько 4 см, шириною 1 см, що мають скошений кінець і інтенсивну сплощуючу ретуш з черевця.

До категорії мікролітичних виробів належить і кілька типів скреbkів. Вони виготовлялися з пластина та їх уламків (рис. 11, 6—26).

Першу групу складають власне скреbки з пластинок довжиною 2—3 см, шириною 1—1,5 см. Знаряддя мають асиметричну, помітно виступаючу робочу частину. Особливістю їх є відсутність крайової ретуші. Далі йдуть комбіновані знаряддя — свого роду скреbки-ножі, що відрізняються від описаних також впроб-близьмо довжиною, а також формою. Вони мають закруглений, трохи скошений робочий кінець, нижче виступаючого кута якого панесена крайова ретуш, що надає знаряддю подвійну функцію — скреbка і ножа.

Дуже типові скреbки з уламків масивних пластинок овальної форми, з майже круговою ретушню, що зберігають один кінець неретупованим (довжина 1,5—2 см, ширина робочої частини від 1 до 1,3 см). Така сама форма скреbkів відома на пам'ятках сурьско-дніпровської культури, наприклад типу Похилий і Вовчок⁷⁰.

Зберігаються різці, виготовлені з мікролітичних пластинок. Переважають їх форми на кутах зламаних пластинок. У деяких випадках різці цього типу комбінувалися з ретушню, панесеною з черевця і, таким чином, змикалися з прорізувачами.

Прорізувачі у розглядуваному комплексі цілком звичайні (рис. 12, 13). Вони виготовлялися з уламків пластинок довжиною в середньому близько 3 см, при ширині 1—1,5 см. Оформлення їх зводилося до оббивки країв заготовки і зняття з черевця нерегулярної плоскої ретуші, що обумовлювала зубчастий характер робочих країв — одного або двох.

Наступним типом мікролітичних знарядь є свердла. Вони придатні як для свердління дерева, так і для роботи з іншим матеріалом — м'якими породами каменю, кісткою тощо. Такі свердла виготовлялися з масивних мікролітичних пластинок, що сягають в довжину 3 см. За допомогою їх просвердлювалися отвори діаметром до 0,5 см. Працювати ними повністю вручну, без особливого пристосування було неможливо. Природно думати, що описані вироби явля-

ють собою не що інше, як наконечники так званих лучкових свердел.

Крем'яні знаряддя геометризованих обрисів становлять досить характерну групу цього комплексу. Питома вага їх тут значно більша, ніж у складі інвентаря усіх хронологічно передуючих шарів. Кількість геометризованих форм помітно зростає також і на хронологічно суміжних неолітичних пам'ятках Надпоріжжя, наприклад в інвентарі поселень Собачки, Вовчок та ін., тоді як на давніших неолітичних поселеннях сурсько-дніпровської культури цього самого району геометричні вироби нечисленні⁷¹. Обриси цих знарядь зводяться до однієї форми — трапеції (рис. 12, 1—10).

Особливо типові так звані високі трапеції, у яких середня висота дещо більша за ширину. Такі вироби виготовлялися з широких пластинок від 1,6 до 2 см, пайбільша ширина цих трапецій — 2,5 см. Масивні трапеції оббивалися, починаючи з червця, а не зі спинки, як це характерно для екземплярів, виготовлених з уламків тонких пластинок. Відзначимо, що трапеції з подібним прийомом формування сторін виділені в матеріалах деяких неолітичних пам'яток прикиївського району⁷², але такий же прийом характерний і для північнокавказького неолітичного місцезнаходження — Кистрик-на-Гудауті⁷³.

Іншим різновидом є трапеції, які можна назвати широкими: середня ширина їх більша за висоту. Вони виготовлялися з пластинок дещо меншої ширини, ніж описані вище, але були довгими (довжина більшої основи 2—2,5 см). Помітна одна особливість техніки виробництва подібних трапецій — формуюча ретуш у них відрізняється від плоскої ретуші спяхронних крем'яних трапецій і, здається, зберігає старі епінеолітичні традиції: вона крута, грубувата, по-справжньому притупляюча.

Другу показову як в культурному, так і хронологічному відношенні групу крем'яного інвентаря складають знаряддя, виготовлені з відщепів. Серед цих найбільш виразна група скребоків, сформованих з масивних заготовок. Найтиповішими є скребки округлої форми з крутою круговою ретушшю, що

мають в діаметрі 2—3,5 см, при товщині 0,5—1,2 см.

Не менш характерні мікролітичні (діаметр 1—1,5 см) скребки округлої форми, виготовлені з відщепів.

Особливо треба виділити сегментоподібні скребки з дугостичним робочим краєм, виготовлені з відповідних за формою відщепів (ширина 3—4 см). Їх різновид становлять знаряддя, що мають високий дугоподібний край, який не захоплює тільки відбивну площадку (діаметр через робочу частину від 1,7 до 3,5 см). Слід відзначити, що краще ретушовано дрібні екземпляри, а більші — оброблено менш старанно.

Є також скребки, виготовлені з довгастих відщепів, що мають два ретушованих один проти одного тупих кінці — відбивну ділянку і падаючий протилежний їй кінець; вони досить опуклі, що характеризує їх саме як скребки, а не ножі (довжина 2,7—3,2 см, ширина 2,5—3 см).

Особливої форми скребки-ножі призначалися для скобління (довжина 2—2,3 см, ширина 1,3—2,1 см). Вони мають дві протилежні робочі частини, точніше, краї. Їм аналогічні знаряддя дещо менших розмірів, виготовлені з уламків масивних пластинок.

Другу нечисленну серію знарядь, сформованих на відщепках, являють собою невеликі різці, для яких використовувалися невеликих розмірів заготовки (2—3 см в поперечнику). Всі вони боківного типу з одним-двома сколами, що мають ретушований упор для пальця, який локалізується на кінці заготовки.

Подібний набір крем'яних виробів у супроводі типового посуду знайдено на ряді неолітичних поселень — у Микільській Стобіді, на Київщині⁷⁴, в нижньому шарі поселення в урочищі Моства⁷⁵, на багатьох середньобузьких поселеннях⁷⁶, у Криму та ін.⁷⁷ Типовою особливістю крем'яного інвентаря усіх названих пам'яток є відсутність знарядь, для яких заготовками служили великі пластини. Початок переважання у техніці виробництва крем'яних знарядь саме таких заготовок — великих пластинок — в умовах України й усіх оточуючих її територій знаменує поворот у розвитку техніки виробництва. За такою, здавалося б, цілком зовніш-

ткою ознакою в дійсності стояв занепад стародавньої мікровкладншевої техніки, що виникла в період формування неолітичної культури, коли мистецтво і рибальство ще відігравали велику роль. Початок пової техніки великих цільнокрем'яних знарядь, напевно, був зумовлений переходом до етапу пастушого скотарства, з одного боку, і рального землеробства — з другого.

Зазначене загалом правильно накреслило припущену схему розвитку індустрії при її переході від неоліту до енеоліту. Але те, що процес в дійсності був набагато складніший, підтверджують наші спостереження в середній частині поселення в 1969, 1971 рр.

Незаперечно, нижче прошарку з керамікою азово-дніпровської енеолітичної культури з характерним плоскодонним посудом, комірцевим оформленням вінець і підтрикутими наколами (рис. 10, 1—7, 15) знайдено горизонт пізньої приазовської культури з такими самими залишками (рис. 10, 8, 9, 11—14), але з великим кременем: «скарбом» нуклеусів, безліччю відщепів, численними грубими пластинками, великими ножами і однією особливо великою трапецією. Цю обставину частково можна пояснити тим, що ми маємо справу зі специфічним, так званим робочим місцем — майстернею, але такий факт аж ніяк не виключає можливості, що вже на пізньонеолітичному етапі розвитку приазовської культури в її глибинах вспирівали нові форми «енеолітичної» техніки в обробці кременю.

Шар ранньої пори мідного віку (рис. 10, 1—7, 13—15). Внаслідок тих самих причин, про які йшлося при висвітленні археологічної характеристики пізнього неоліту — раннього енеоліту, запропонована нижче картина також в певною мірою неповною. Проте вона дещо надійніша, бо під Червоною горою, вже на березі сучасної р. Молочної, існувало ранньоенеолітичне поселення, археологічні матеріали якого знаходять аналогії в описуваному нижче ранньоенеолітичному шарі поселення гіт Червоною горою. Берегове поселення даного часу відноситься до так званої азово-дніпровської культури, до складу якої входять Марупольський

могилиник, а також Микільський могильник, в якому знайдено вироби із золота і міді⁷⁸.

Найбільш характерну групу інвентаря розглянутого шару складають глибокі біконічні за формою плоскодонні горщички, які нижче зрізу вінець незмінно мають характерне потовщення у вигляді комірки. В глині одних посудин міститься домішка крупнозернистого кварцевого піску, в других — невелика кількість товчених черешашок. Прикрашений такий посуд кутовими композиціями, виконаними в скоринній манері дрібних вдвплень підтрикутним штампом, мабуть, кутом зламаного крем'яної пластинки. Іноді окремі зони орнаменту прикрашалися червоною вхрою. Є також посудини зі згладженою поверхнею, орнаментовані горизонтальними смугами і паралельними їм зигзагами, виконаними дрібнозубчастим гребінцевим штампом. Привертає увагу наявність саме таких виробів на згаданому прибережному поселенні, що дало, крім того, також однорідний щодо складу креміль «робенгаузького», далеко не мікролітичної типу. Риси пової епохи — повороту від неоліту до мідного віку — особливо помітні в характері виробничого інвентаря.

Істотною ознакою складання пової техніки є поява не відомих до того великих призматичних нуклеусів. У нашому комплексі їх представляють сирацьовані екземпляри довжиною 6 см. Вони мають по дві рівні протилежні площадки відбивання шириною до 5 см, при ширині фасеток 1—2 см. Необроблені пластинки, що сколювалися з подібних нуклеусів, мали 10 см і більше у довжину, при ширині в середньому близько 2 см. Загальний характер цих виробів, а також наявність на їх краях вищербленості від роботи свідчать про те, що вони використовувалися передусім як пожі. З пластин подібного роду або з їх уламків виготовлялися і різні знаряддя (рис. 15, 3—9). Основними типами останніх є скребки і спеціалізовані полі, функції яких в різних комбінаціях нерідко об'єднувалися в одному знарядді (рис. 15, 3—4).

Власне, кінцевими скребками є знаряддя, виготовлені з уламків пластин

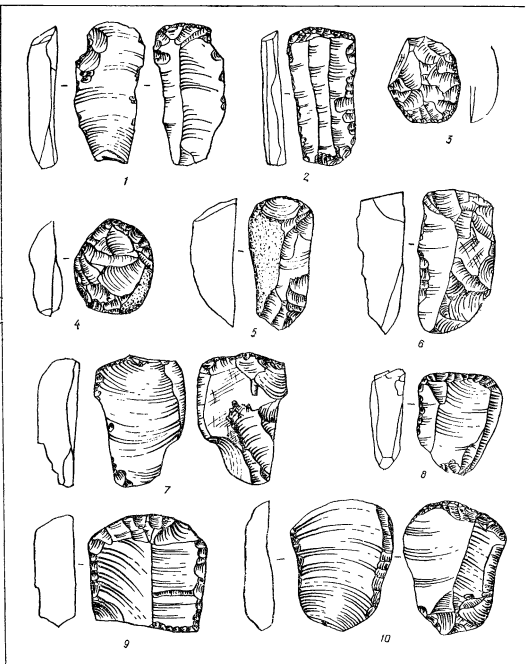
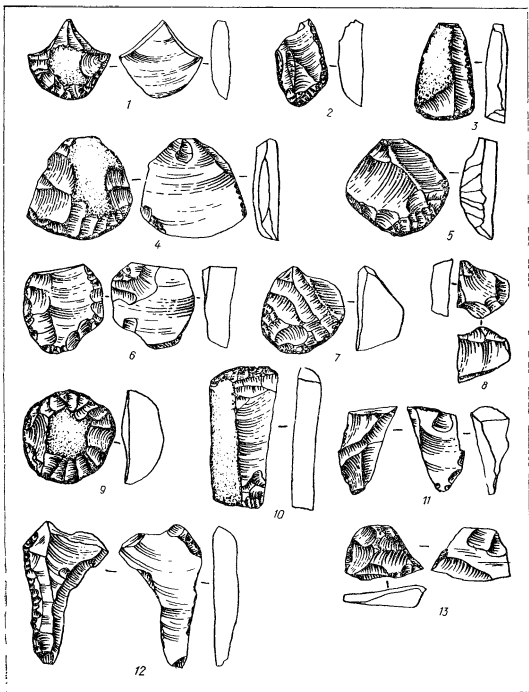


Рис. 13 Взірці крем'яного інвентаря кінця неоліту — початку сенеоліту (1—10)

довжиною 2—4 см і шириною 1—2,5 см. Вони мають симетричний, дуже виступаючий робочий кінець шириною 2,5 см. Особливістю цих скребоків є відсутність ретуші на краях і наявність на них ли-

ше слідів використання у функції по-жків.

Далі йдуть кінцеві скребки-ножі. Ці знаряддя виготовлялися з масивних пластин, мають округлий або децю скошений робочий край і ретуш, що захо-дить па лезо заготовки (довжина 4—4,5 см, ширина робочого краю до 4 см).



У більшості виробів крайова ретуш починається безпосередньо нижче виступаючого кута робочої частини.

С також знаряддя, що зовні нагадують кінцеві скребки з опуклим округлим робочим кінцем та інтенсивною ре-

Рис. 14 Взірці крем'яного інвентаря кінця неоліту — початку енеоліту (1—13)

тушною, яка заходить на обидва краї. Вони виготовлялися з масивних сколів з призматичних нуклеусів, а також з

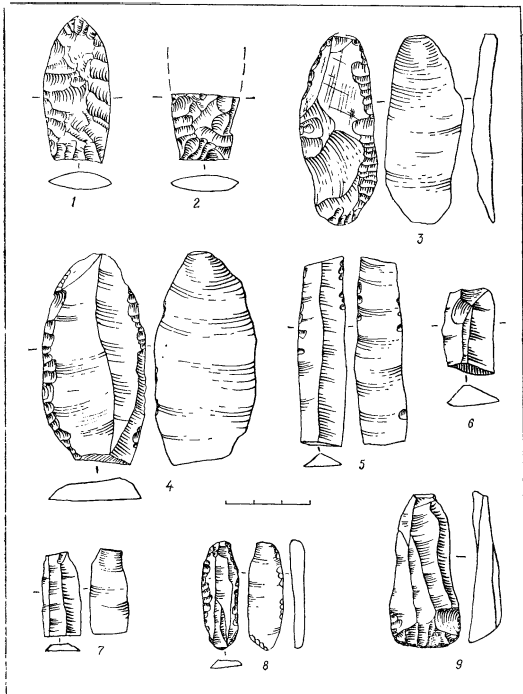


Рис. 15 Вирти кременного інвентарі доби еоценоліту (1—9)

не менш масивних довгастих відщепів (довжина 2—4 см, ширина робочою краю 1,5—2 см). Специфічною рисою

таких знарядь є масивність робочого кінця, який досягає у висоту 0,5 см, та наявність крутої бокової ретуші. На нашу думку, дані знаряддя являлися, скоріше, інструментами типу стамесок або ложкарів.

Тех новин, певідомим раніше типом виробів є певелікі (довжиною 1,5—3 см) проколки з коротким жалем, сформовані збоку Останніс формува-лося способом ретушівання кілля, а також одною з країв заготовки. Нижче жалця у таких зпаряді помітні виїмки, іноді досить значних розмірів, які обумовлюють вигугування робочого вістря і, мабуть, слугили для застругування кі-стки, в той час як самі жалця були спеціально пристосовані для її про-свердлювання. Загалом подібні прокол-ки можна розглядати як спеціальний інструмент для виготовлення кістяних голок.

Привертас увагу зпаряддя, що при-значалися для обробки дерева. Це соки-ри, клини, мініатюрні різаки та ін. О-на сокира виготовлена з зеленої породи каменю, решта — з кременю (рис. 12, 11 12).

Типологічно старим виробом є вузь-кообушкова сокира, виготовлена з пиль-ного світло-зеленого сланцю (довжина 6,2 см, ширина леза 3,2 см). Боковини зберігають сліди двобічної оббивки, пе-рекритої потім шліфуванням. Останніс майже повністю охоплює обидві площини зпаряддя. Одна кут робочої частини збито при роботі, що разом з симетри-чністю овального перетину зпаряддя під-тверджує, що це була сокира, а не тес-ло. Подібні вироби, але виготовлені як з кременю, так і з кристалічних порід, наявні в комплексі Маріупольського мо-гильника, що зайвий раз вказує на хро-нологічну близькість пам'яток.

Наступним, безсумнівно, хронологіч-но близьким типом зпаряддя, призначе-них також для обробки дерева, є певел-ка крем'яна сокира, подібна до по-передньої за формою, але виготовлена шляхом бічної оббивки (довжина 3 см, ширина леза 2,2 см). Одна кут, як і в описаному вище випадку, дуже збитий при роботі.

Для обробки дерева застосовувалися і невеликі клини півдискосподібної форми, радіусом близько 2 см. Вони мають округлий робочий край і плос-кий широкий обшук. Це досить грубі зпаряддя, сформовані з відщепів шляхом зняття з обох боків великих сколів.

Подібні зпаряддя на півдні України

вперше з'являються на початку неолі-тичної доби, а потім зникають і паявні-лине в комплексах пізньонеолітичних пам'яток українського Полісся⁷⁹, а та-кож на сусідній території РРФСР і Бі-лорусії⁸⁰.

Серед інших знахідок, пов'язаних з обробкою дерева, цікаве порівняно ве-лике свердло довжиною 5,4 см, виготов-лене оббивкою з масивного шматка кре-меню; воно складається з двох частин — масивного, поступово звуженого до низу стержня, на кінець якого помітний різ-цевий скол, що чи виникнути в резуль-таті сильного натиску при роботі, а та-кож колінчастого держакка.

Разом з тим привертють увагу і ті сторони матеріальної культури, які слід розглядати як пережитки глибокої дав-нини. Показові так звані трапедії із за-струганого спинкою, які на початку до-бб палеоліта паявляють особливої досконалості. Серед виробів цього роду, що є в нинішньому розкопанні, пере-важають трапедії середніх розмірів — високі й широкі. У деяких з них вла-стивості старішого ретушівання згорня-денно приострені і прогинаються до середини. Дві трапедії мають сліди від роботи у вигляді щербин на нижніх ос-новах (рис. 12, 5, 7).

Останнім часом дедалі більше з'ясо-вується, що трапедії описуваного типу зовсім не становлять характерної риси неоліту, як, наприклад, вважав С. М. Бі-біков⁸¹, а, скоріше, являють собою особ-ливий їх ранньонеолітичний різновид. Очевидно, Північне Приазов'я не пале-жить до територій, де ці зпаряддя ма-ють глибокі традиції. З числа територій їх виникнення, насамперед, слід виклю-чити сучасну Правобережну Україну, де вони до цього часу майже не виявле-ні, і Середню Подніпров'я, в межах яко-го ці знахідки дуже рідкісні. Проте по-дібні вироби трапляються на Нижній Волзі, на Північному Кавказі. Дуже по-ширені вони в Криму⁸². Нині лише для Криму ми можемо назвати прото-типи трапедій, вік яких давніший ран-ньонеолітичного Беручи до уваги і те, що в неолітичному Криму крім цієї форми широко розповсюджені також сегменти з зіструганими спинками, са-ме цю територію можна вважати якщо не центром, то, принаймні, периферією

області виникнення плоскої ретуші на геометричних мікролітах

Описану вище картину ранньонеолітичного шару доповнюють матеріали з поселення, розташованого на березі р. Молочної, на південний схід від поселення під Червоною Горією. Ця двошарова пам'ятка характеризується заліганнями в гумусі шарами часу пізньої бронзи і ранньонеолітичним, який залігав глибше, в основі бурого піщаного підрунтя, що вже перекривав світлий пісок. Польові дослідження привели до висновку, що саме на цьому місці сконцентровані сліди проживання того часу, яким на основному поселенні представлено порівняно невеликою кількістю знахідок — ранньої пори неоліту.

В силу певної, не зовсім ясної причини, а найімовірніше, через обміління або пересихання старика мешканці головної стоянки тимчасово перемістилися ближче до річки і залишили порівняно невелику кількість матеріалу. Тут ми виявили цікаву картину — матеріал, як і в нижніх горизонтах головного поселення, утворював не суцільне залігання, а окремі скупчення, які лежали в одній площині, що є одним з показників аполітичності матеріалу *in situ* його культурної однорідності.

Під час розчищення шару зафіксовано два скупчення: купу великих відщепів з однакового сірого кременю та розвал однієї виготовленої з піскуватої глини округлороброї посудини з плоским дном і комірцем на віпцях. Посудина має добре зглажені стінки, прикрашені складною композицією у вигляді концентричних кіл, розташованою на плічках, та горизонтальними зигзагами, що розміщені вище і нижче композиції з кіл. Орнамент виконано дрібнозубчастим штампом. Окремі ділянки фону профарбовані червоною фарбою. Слід зазначити, що і на поселенні під горою, в середині товщі верхнього викопного ґрунту трапилися уламки від подібної посудини.

На прирічковому поселенні крім цієї посудини було знайдено фрагменти інших, подібних за формою до описаних вище. Одні виготовлені з глини, що містить пісок, інші — з глини з домішкою товчених черепашок і слідами ви-

горілої органічної речовини. Наявність виробів з другим типом керамічної маси становить особливий інтерес, оскільки, такий посуд грається на Нижній Волзі, переважася на рубежі Північного Дону і, отже, в цілому тяжіє до прикаспійського Сходу⁸³. Орнамент на подібних посудинах песткадний і добре знайомий — горизонтальні й куласт композиції, що складаються з підтриманих видбитків, які наносилися в скорписпій манері або відтискувалися ірещастим штампом.

Виділяється інвентар крем'яних виробів, в якому майже нічого не залишилося від мікролітичної техніки. Найбільш масовим матеріалом виявилися великі пластинки шириною 2—3 см і більше та віднодні їм за розміром великі кінцеві скребки подібних пропорцій, виготовлені з відщепів, та ін. Привертають увагу два предмети: витягнуто трикутної форми наконечник стріли з прямою основою, оббитий з двох сторін, що має висоту 3 см і в основі — близько 1 см, а також виготовлене з масивної пластини невелике тесло з закругленим робочим кінцем, оброблене з боку спинки регулярною, майже сіруменистою ретушню⁸⁴.

Серед інших знахідок слід назвати невелике рибальське грузило звичайного для Надпорожжя типу, з сіро-зеленого жирюки, а також гранично прозорий шматок білого гірського кришталю⁸⁵.

* Пам'ятки дві близькі аналогії такого виробу — долого а лівобережного волинського поселення спинка якого має сліди птіфування, а також з інвентаря поховання з Сурського о-ва, де поряд з самим доломом знайдена муфта до нього з рогу оленя⁸⁶.

⁸³ Знахідка кришталю — матеріалу в неоліті Приазов'я невідомою — цікава як безсумнівний доказ далекого міжплеменного обміну. Це д'ята анахідка кришталю в ранньонеолітичному комплексі з України. Крім неї, слід назвати кришталі з Маріупольського могиляника⁸⁷, а для Дніпровських порогів — з Стрілчою Скелі, Вовчка і Микільського могиляника. Навряд чи виникне сумнів у тому, що розповсюдження кришталю в такій вузькій хронологічній відрізок свідчить про зростання активності східного етнічного елемента, внаслідок чого зі Сходу починають проявляти цінні предмети озброєння: бойові булави, наконечники дротиків і списів, а також перші металеві вироби і з них найбільш ранні носії обряду індивідуальних давньоямних поховань.

Близькість описаного матеріалу з певною частиною інвентаря відповідного шару основного поселення дає можливість розглядати прибережне поселення як тимчасове відгалуження основної пам'ятки, що існувала на другому етапі місцевого раннього енеоліту, коли зі сходу почав поширюватися посуд з лопаткою ступок черепашок. Поява цього посуду є незаперечним свідченням східного інфільтрату. Кераміка названого типу як додаток до кількісно переважаної групи виробів відома ще з часів розкопок М. Я. Рудинського на поселенні в районі Лоханського порога⁸⁶ і А. В. Добровольського в північному шарі Середнього Стогу⁸⁷ та поселеннях у районі порога Вільного в урочищах Вовчок і Собачки⁸⁸. Група подібного за складом домішок посуду була констатована автором у 1946 р. на двох невеликих поселеннях на о-ві Малій Дубовій, південніше Дніпропетровська. Тут звичайний і черепашковий посуд супроводжувався крем'яним інвентарем «робенгаузького» типу — виготовленими з великих пластин гострокінцевими ножами, кінцевими скребками, а також ретушованими з двох боків вістрями дрітків п'ятикутної та підтрикутної форм, з рівною або виймчастою основою і т. д. На одному поселенні було знайдено невеличке тесельце з зелікуватого каменю — незаперечний імпорт зі Сходу.

Шар розвинутої пори мідного віку. Шар з комплексом матеріальної культури, датований розвинутою порою мідного віку, залягає в тонкому проширці світло-сірого піщаного суглинку між верхнім горизонтом вищого грунту і сучасним піщаним ґрунтовим покривом. Збагаченість цього проміжного горизонту піском природніше всього пояснити розвіюванням частин піщаної підлоги Кам'яної Могили, що, в свою чергу, припускає пересихання озера — старика. Про висихання місцевості свідчить і той факт, що частина кременів цього шару має інтенсивну білу патину. Отже, життя на поселенні поступово завмигло.

Описуваний комплекс, як це відзначалося і для двох шарів, що лежать нижче, можливо, не вільний від чужорідних домішок, що потрапили сюди внаслідок механічного переміщення.

Зокрема, не можна бути певним, що наявність тут невеличкої кількості мікролітичних крем'яних виробів є закономірною.

Випакають певні труднощі і при уточненні есгеологічного матеріалу, що має неабияке значення при дослідженні форм розвитку скотарського господарства. Проте на підставі помітного зростання кількості кісток коня слід гадати, що приручення останнього в степу збіглося саме з часом розвинутої пори мідного віку.

Археологічна саомобутність описуваного типу культури підтверджується не лише своєрідністю зібраного тут археологічного матеріалу, але й тим, що і сам шар цього часу відрізняється від попереднього порівняно кращою збереженістю. Про це, зокрема, свідчить наявність скупчень черепашок Уніо, фрагментів своєрідного глиняного посуду, «скарбу» наконечників списів. Особливі риси його вимальовуються у двох найбільш показових категоріях інвентаря: в глиняному посуді і зварядях з кременю.

Серед глиняного посуду з цього шару налічується кілька десятків фрагментів, що належать 15 посудинам. Фрагменти іноді утворювали невеликі розвали, проте зібрати жодної посудини нам не вдавалося.

За технологічними і формальними ознаками зібрані тут керамічні залишки дуже відрізняються від тих, що спостерігаються в шарі раннього енеоліту. Серед форм є плечистий горщик з яйцеподібним денцем і високими відігнутими назовні віпцями. Поверхні стішок старанно зглажені. В керамічній масі значна домішка товчених черепашок, що зумовлює попелесто-сірий колір стішок посуду.

Всі ці ознаки споріднюють знайдений тут матеріал з посудом ранніх ланок розвитку давньоямної культури, конкретно з керамічною пам'яткою типу Середній Стіг II. Проте на відміну від посуду середньостогівського типу описувані впроби майже не орнаментовані, на них немає складних композицій, виконаних дрібнозубчастим і ребристим штампом, наколами, гусепічками, що так характерно для середньостогівської кераміки. Єдиними прикрасами місцево-

го посуду є округлі або довгасті вдав-
лення, що наносилися пальчкою і роз-
міщувалися на межі тубула і вінець.
Хоч подібне прикрашання і відзначає-
для багатьох посудин культури Серед-
ньої Стігу, але тут вони виступають
не самостійно, а відіграють явну допо-
мільну роль; і заглиблені створювали-
ся лінії, що відділяли зону орнаменту
на вінях від щільно орнаментованих
плічок. Це дає нам підстави пов'язува-
ти описуваний посуд з місцевим про-
явом протоямпої культури, синхронної
з якимсь колом пам'яток типу Середній
Стіг II.

Така оцінка культурної належності
підкріплюється наявністю двох близь-
ких аналогів, що походять вже з кур-
ганних поховань. Одна з посудин зна-
йдена в архаїчному давньоямпоному по-
хованні, яке походить з району ст. Цим-
лянської, друга — у парному похованні
в кургані, дослідженому в 30-х роках
М. О. Макаренком в м. Ждапові⁸⁹. Ці-
лком очевидно, що посуд описаного типу
не випакає з місцевого плоскогодноного
посуду попередньої пори, який до то-
го ж повністю покривався відбитками
різних п'ягмишів. На території Півден-
ної України він міг з'явитися лише в
результаті сторонніх впливів. Цей по-
суд має певну подібність до кераміки
сурсько-дніпровської культури, але во-
ни відділені довгим періодом часу існу-
вання зовсім інших культур з іншим
посудом. Однак природно думати, що і
той і другий сягають до якогось загаль-
ного прототипу, як можна вважати,
східного походження.

Немає певних прототипів у матеріа-
лах всіх попередніх шарів, якщо йдеть-
ся про другу важливу категорію інвен-
таря — наконечники металевих зна-
рядь, викопані в теплиці двоїчної
відгисної ретупи.

Йдеться про наконечники дротиків і
більш рідкісні наконечники списів та
стріл. Всього в цьому шарі знайдено до
20 наконечників, виготовлених з різних
за якістю і кольором сортів кременю.
Два з них, витягнутотрикутної форми
з рівною основою і трохи закруглени-
ми кінцями (довжина 7 см, ширина в
основі 3,5 см), з повним правом можуть
бути названі вістрями списів. Вісім на-
конечників підтрикутної форми, з ок-

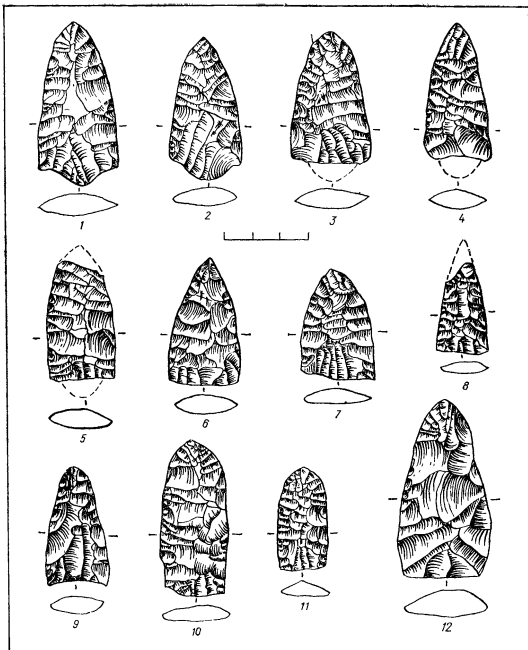
руглими сторонами, прямою і трохи
увігнуту основою (довжина до 5,5 см,
ширина в основі до 3 см), та два подіб-
ні до них з невеликим округлим висту-
пом на основі слід трактувати як вістрі
дротиків. Серед них виділяються та-
кож два вістрі середньої величини, п'я-
тикутні за формою; звушення черешок
з прямою основою займає близько тре-
тини загальної довжини знаряддя
(рис 16, 1—12).

Вістрі стріл у складі описуваної гру-
пи інвентаря вкрай рідкі. Лише
одне з них, довжиною 1,5 см, має під-
трикутну форму і сиражнім вістрям
на стрілу. Крім нього, в колекції на-
явні менш виражені вироби подібної фор-
ми, довжиною від 3 до 5 см.

Про те, що всі наконечники виготов-
лялися на поселенні, свідчать підначо-
ві тут знахідки незакінчених виробів.

За насиченістю металевих знарядь
особливої техніки і форми розглядува-
ний шар явно тяжіє до стенових пам'яток
типу Середній Стіг II, що датуєть-
ся розвиваючою порою мідного віку.
Проте вістрі стріл тут кількісно пере-
важають над наконечниками дротиків.
І, навпаки, такі пам'ятки Довеччання,
як, наприклад, Ізюм 4, пункт I в гірлі
р. Осолу, а з надпоріжних пам'яток —
поселення на о-ві Малий Дубовий та ін-
ші, з повною очевидністю вказують на
те, що на межі віків неоліту і міді ді-
стали значного поширення наконечни-
ки дротиків, а не стріл. Те ж відзначає-
ться і для хронологічно близьких па-
м'яток Трипілля, а також Сабатинів-
ки I⁹⁰, Поливанового Яру⁹¹ та інших,
що датуються часом початкового розпо-
сюдження кераміки з поліхромним роз-
писом. В інвентарі пізніших трипіль-
ських старожитностей, починаючи з по-
селень типу Володимирівки⁹² і кінча-
ючи пізньотрипільськими прикиївськи-
ми некрополями, явно переважають на-
конечники стріл⁹³.

Інші категорії крем'яного інвентаря
також свідчать про новий етап розви-
тку місцевої неолітичної культури. Зо-
крема, це помітно і на прикладі пукле-
сів. Визначаючим типом останніх тут
є великі призматичні пуклеуси довжи-
ною до 10 см, з яких сколювалися пла-
стинки шириною до 2 см. Пластинки-
заготовки та виготовлені з них знаряд-



дя за своїми розмірами повністю відповідають описаним нуклеусам. Переважають великі екземпляри пластин довжиною 4–5 см при ширині 1,5–2 см; судячи з наявних слідів витербеності на лезах, вони переважно використовувалися у функції ножів.

Спеціально оформлені ножі в описуваному комплексі нечисленні. Серед них

Рис. 16. Взірці крем'яного інвентаря доби енеоліту (1–12).

викінченістю обробки виділяється невеликий (довжина 6 см) сегментоподібний за формою шік, ретушований по всьому периметру. Далі йдуть ножи, що виготовлялися з порівняно великих пластичних відщипів шляхом напесення по

краях більш або менш регулярної зміцнюючої ретуші (довжина 6—7 см).

У колекції виділяються п'ять вістер зламаних гострокінцевих ножів, близьких до них, які часто трапляються в комплексах типу Середній Стіг II⁹⁴, в пам'ятках розвинутої пори Трипілля⁹⁵ та в синхронних пам'ятках Донецької, наприклад, Ізюм IV і V⁹⁶. Такі ножі знайдено також і в комплексах давніших пам'яток типу острова Малого Дубового, гірла Осколу (горішній шар)⁹⁷, а також Маріупольського могильника⁹⁸.

Дуже численну групу знарядь складають скребки, серед яких можна виділити кілька спеціалізованих форм. Найбільш розповсюджені скребки виготовлені з пластин довжиною від 3 до 6 см, з вузькою основою і ширшим, майже рівним або трохи опуклим робочим краєм шириною до 2,5 см. Робочі краї мають пригострюючу ретуш і нерідко сліди вищербленості від роботи. Подібні ознаки свідчать про те, що ці знаряддя використовувалися також як покі.

Наступну групу становлять кінцеві скребки зі скошеним робочим краєм, виготовлені з порівняно невеликих пластинок (довжина близько 3,5 см, ширина 1,5 см). За призначенням їх можна порівнювати зі скребками першого типу, від яких вони відрізняються тільки постановкою робочого краю. Як і перші, вони нерідко мали ретуш, що заходила на краї, і, мабуть, поєднували функції скребків і ножів, подібних до розкрюувальних.

Особливу групу, кількісно рівну всім кінцевим скребкам, складають скребки округлої форми, діаметр яких коливається від 1,5 до 3 см. Більшість їх виготовлено з первинних масивних відщепів, що давало значну товщину і крутий робочий частинам знарядь. Лише деякі з них виготовлено з коротких і широких уламків пластинок, що мали дугастий, округлий або дещо загострений робочий кінець. На гострокінцевих скребках ретуш гостріша, а на округлих — більш крута, що можна пояснити ступенем зношеності і додатковими підправками робочого кінця. Неретушованою на заготовці була лише її відбивна площина.

Як кінцеві скребки зі скошеним кін-

цем, так і округлі описаних типів мають близькі аналогії в комплексах типу Середній Стіг II.

Окрему групу утворюють невеликі гострокінцеві скребучо-ріжучі знаряддя (довжиною 1,5—2,5 см), сформовані на коротких масивних пластинках, що займають проміжне положення між ножами для стругання і скребками. Один край таких знарядь ретушований дугасто, другий має трохи вигнуту для ланку, пригостсовану для скоблення.

Близька паралель таким знаряддям — аналогічні вироби в складі ранньотрипільських комплексів типу Сабатінівки II⁹⁹.

Різновидом описаної вище форми скребків є масивні знаряддя, виготовлені з довгастих пластинчастих відщепів (довжина 2,8—4,5 см, ширина робочого краю від 3 до 4 см). Вони також виконували функції ножів, про що свідчить наявність ретуші на краях майже всіх знарядь, яка звичайно напосилася зі сторони спинки і в окремих випадках — з черевця. Навряд чи в таких знаряддях доводиться вбачати інструменти для обробки шкіри. Зміятість одного з кутів заперечує таке їх визначення. Можна припустити, що ці знаряддя використовувалися для обробки дерева або кістки.

Знаряддя, об'єднані в третю групу, можна називати скребками умовно. Всі вони виготовлялися з масивних пуклоподібних шматків кремню, які відбивалися безпосередньо від жовен (довжина 3—3,3 см, ширина робочого краю, звичайно опуклого, в розмірах значно вище і досягає від 1,5 до 3,4 см). Від того, чи є на спинці ребро, чи воно зняте, залежить товщина робочого кінця, що коливається від 1,1 до 1,5 см. Зрідка останній заходить і на край заготовки, але частіше міститься на кінці знаряддя. Всі такі інструменти ще з більшою вірогідністю, ніж знаряддя попереднього типу, слід вважати свого роду скобелями, призначеними для обробки дерева.

Прикладом могильників маріупольського типу, поселень типу гірла Осколу I (верхній шар), Луки Врублевської — Гренівки та ін. є свідченням стадіального значення описаного вище набору крем'яних виробів як яскравої

озпаки переживає неолітичної доби в розвинутій порі мідного віку¹⁰⁰.

Горизонти з ґрунтового шару. Вище покладів неолітичних часів на різних рівнях у ґрунтовому шарі спорадично простежуються різночасні археологічні матеріали — від доби ранньої бронзи до раннього середньовіччя. Вони є свідченням заступіння місця поселення — відвідування стародавніми людьми району Кам'яної Могили стає дедалі рідшим. Говорити про них більше, ніж це було зроблено при складанні наведеної вище схематичної картини стратиграфії, навіряд чи необхідно.

Висновки. Поселення під Червоною горою поблизу Кам'яної Могили — пам'ятка унікальна, вона є основним сучасним джерелом, яке дає можливість простежити генетичні зв'язки різних ланок приазовської неолітичної культури, починаючи від найбільш ранніх до найпізніших. Не підлягає сумніву, що першопричиною виникнення і розвитку поселення, насамперед, було святилище первісної доби — сама Кам'яна Могила, з її печерами і гротами, де відбувалися культові відправлення з кінця палеоліту протягом всього неоліту, почасти енеоліту і бронзового віку і спорадично — в часи середньовіччя.

З допомогою цієї пам'ятки передусім відтворюється картина історико-культурної стратиграфії скотарського вияву неолітичної культури, що наклало глибокий відбиток на історичний розвиток всього азово-чорноморського ареалу і дістало певне продовження в формах розвитку палеометалеві доби.

З наведених вище досить різноманітних даних стає очевидним, що в палеоекономічному плані головною ознакою як нижніх, так і верхніх архайко-неолітичних горизонтів було розведення великої та дрібної рогатої худоби, яке доповнювалося мисливством та рибальством.

Головною відмінною рисою ранньонеолітичного шару, що залігав на верхній межі потужної товщі зовні-сірого суглинку і мислив ряд горизонтів, є поява найбільш давнього на Північ Східної Європи глиняного посуду. Що ж до господарської основи, то вона, що сугі, залишається незмінною, проте в складі домашніх тварин крім великої і дрібної

рогатої худоби, яку розводили раніше, зафіксовано появу кісток свині. Кістки диких тварин тут майже зникають і представляє в копкратному випадку поодинокими кістками вовка.

Залишається традиційною скотарська лінія господарського розвитку і протягом раннього енеоліту. Як і раніше, перше місце в складі остеологічного матеріалу займають кістки бика, потім — вівці й свині. Кістки козя також становлять досить значну групу, що, напевно, вказує на початок його domestікації. В той же час про мисливство і рибальство свідчать лише поодинокі кістки зайця і риби.

Плоскодонний посуд, що з'явився в ранньому енеоліті, кам'яні пліфоновані сокири та інше є показниками нового етапу в розвитку культури, яка суттєво змінила свої риси, хоч і зберегла традиційні скотарські форми господарства. Новістю в цьому плані стала поява конярства.

Горизонти розвинутої пори мідного віку також, насамперед, свідчать про розвиток конярства. В складі остеологічного матеріалу зростає чисельність кісток коня, що поступаються в кількісному відношенні лише кісткам великої рогатої худоби. Скотарство незаперечно набирав пастушого характеру, йому, як добре відомо, вже властивий патріархальний племенний устрій. Однією з ознак подібного рівня розвитку суспільства є масове поширення дробічно ретушованих наконечників списів, дротиків. Пізніше — від ранньої бронзи і до алаано-чозарських часів — настуше господарство тут безперервно домінує, зберігаючи своє значення і в ті часи, коли територію поселення було назавжди покинуто.

Таким чином, можна зробити висновок, що результати дослідження стратифікованого поселення під Червоною горою поблизу Кам'яної Могили мають велике наукове значення з ряду причин. Зокрема, спостереження показали, що перехід на неолітичний етап розвитку в межах степового півдня Східної Європи значною мірою збігався з процесом формування скотарства, яке виникло на основі ускладнення мисливства. Дані, що є в нашому розпорядженні, вказують на дуже ранню дату

доместикації тура і дальше приручення кози і свині. Показовим є поодинокі характер знахідок кісток собаки — тварини, навесню, вже в далеку неолітичну давність табуїрованої і тому не-вживаної людьми в їжу. Наявні давні дають можливість зробити висновок, що приручення козя у Приазов'ї почалося набагато раніше, ніж це звичайно вважалося.

Цілком очевидно, такий «приватний висновок» ставить питання про високий рівень розвитку виробничих сил старовинного населення Приазов'я, про що в науковій літературі до недавнього часу не робилося навіть і натяків.

Отже, головною ознакою неолітичного ступеня розвитку ми вважасмо приручення і розведення домашніх тварин. Звичайно, винахід глиняного посуду і зняряд для обробки дерева відіграє значну роль в розвитку неолітичної культури, проте обидва ці важливі елементи матеріальної культури не є основними ознаками неолітичної доби, ще меншою мірою ними можуть бути мисливство та рибальство, що виплили в палеоліті. Таким чином, основною рисою неолітичної доби є лише складання відтворюючого господарства — скотарства, землеробства — і виникнення початкового постійного міжплеменного обміну.

Найбільш суттєвим суспільно-історичним наслідком переходу на неолітичний ступінь розвитку слід визнати, мабуть, початок процесу першого суспільного поділу праці, який в конкретних умовах степу Східної Європи пов'язувався з виникненням скотарства.

Завершення цього процесу вже відноситься до початку мідного віку, коли в Лісостепу розвинулась одна землеробська культура, а в азово-чорноморських степах склалися і виділилися експансивні патріархальні племена наступів-воїнів.

Важливим документом цієї доби є відомий Маріупольський могильник, в складі якого можна виділити дві хронологічно суміжні групи поховань. Першу з них складають кількісно переважуючі витягнуті поховання, що супроводжуються типовими прикрасами, а також великими гострокілцевими¹⁰¹ і пластинчастими¹⁰² полками, великими пластинчастими¹⁰³ і відшеповими скребками¹⁰⁴, трансіями з зіструшеними синками¹⁰⁵, значних розмірів нуклеусами¹⁰⁶, великими вкладками-пластинками з притупленим краєм¹⁰⁷, наконечниками стрілок¹⁰⁸, зрідка фрагментами чорного лопатого посуду¹⁰⁹, просвердленими булавками та ін. Другу групу утворюють індивідуальні або парні скорчені поховання, звичайно в кам'яних обкладах, нерідко супроводжувані мідними впробами. Наявність типового маріупольського інвентаря в складі знахідок, пов'язаних з трюспалешням, яке перекривало парне поховання XXI в кам'яній гробниці, переконує в тому, що обидві названі групи Маріупольського могилика хронологічно зникаються до певної міри, співіснують і відносяться до того ж критичного повороту, яким у Східній Європі позначений розвиток мідного віку — своєрідної передстаді розпаду індоєвропейської етнічної єдності¹¹⁰.

ХРОНОЛОГІЯ ЗОБРАЖЕНЬ, ДОСЛІДЖЕНИХ ДО 1973 р.

Наскельні зображення Кам'яної Могили з моменту їх виявлення залишаються в свідомості переважної більшості читачів і якогось числа дослідників важливою частиною комплексу. Таку думку, зокрема, відстоював М. Я. Рудинський, видаючи свою «Кам'яну Могилу»¹.

І справді, особливого значення зображень у системі комплексу заперечувати не доводиться. Проте залишається цілком очевидним, що вирвані із загального контексту зображення втрачають переконливість першокласного історичного джерела. Саме тому в запропонованому читачеві викладі, як то було зроблено і в розділі про приазовську культуру «Неолігу України», схему хронологічного розчленування наскельних зображень Кам'яної Могили ми подаємо, немовби напаровуючи її на культурно-стратиграфічну картину поселення, що лише підкреслює значення зображень як свого роду надбудовних явищ².

Зрозуміло, що питання про хронологічне розчленування зображень органічно і вирішальною мірою пов'язується з питанням про їх класифікацію і стиль, але можливості спостереження над ними засобами стратиграфічного аналізу досить обмежені. При розгляді хронології ми повинні підкреслити дві обставини: по-перше, повні факти відносно віку зображень Кам'яної Могили, зібрані в післявоєнний час, не довели, що запропонована нами ще в першій публікації схема хронологічного розчленування зображень застаріла, навпаки, в ряді положень вона підтверди-

лася, що виправдовує вмір користування нею і падає; по-друге, серед нового матеріалу є і такий, що уточнює нашу першу схему.

Зокрема, в сучасній етпографічній плані ці положення знаходять підтвердження в ставленні до відновленого матеріалу молодого дослідника кам'яно-могильних зображень — В. М. Гладиліва, який, хоч і співробітничав з М. Я. Рудинським і не визнає в складі досліджуваних зображень палеолітичної групи, все ж вважає їх хронологічно неоднотимними і розрізняє серед них приблизно стільки ж хронологічно-стилістичних груп, скільки їх розрізняв свого часу автор цього викладу³.

Питання хронології і класифікації. Запропоновану вище спробу хронологічно-стилістичного розчленування зображень здається доцільним розпочати з розгляду хронологічно найпізнішої групи, що входить до складу так званої кінської тематики.

До цієї групи пасамперед, належать два невеликих зображення коней, одне з яких (на окремій плиті, коло озера-старіці, на південь від центра Кам'яної Могили) пов'язане із схематизованою постаттю вершника. За змістом ці зображення можна віднести до порівняно пізнього часу. Вони не давніше від розташованого поряд поселення епохи пізньої бронзи і, скоріше, можуть бути пов'язані з виявленими тут залишками скифо-сарматського часу.

Більш давньою уявляється друга група зображень — на «кінській плиті», де коней передано в інший манері, схематичніше.

Ліву частину плити займають гратчасті композиції у вигляді огорож. Коні показані в різних комбінаціях. Зобра-

* Див.: В. П. Даниленко. Неолит України. — Київ, 1969, с. 3—18, рис. 1.

ження їх, як і інших тварин на «кінській плиті», інколи перехрещені лініями від гратчастих композицій. Можна зробити висновок, що це два елементи однієї сцени, тому про схематизм гратчастих композицій не може бути й мови (плита № 25 *) «Кінська плита» впронесі саморуйнування масиву випала із середньої частини давнього гроту Коліссь вона була єдиним підям з тими плитами, які на рисунку видно праворуч і ліворуч від вертикальної плити. Пошкодження, близьке до вертикального, вона прийшла порівняно в недавнє час.

Лінійно-геометричні зображення мають свою нову аналогію і продовження у численних фігурах на плиті, розташованій поряд. Верхній край плити ще в давніх об'єктах зроблені на ній зображення. Це пояснюється тим, що він виділяв рівню «стелею» від зморщуватої стіни (плити зліва). На стіні зображення майже ніколи не робилися. Слід відзначити, що площини розлому «лівої» і «вертикальної» (правої) плити буде використано як місця для шліфування кам'яних знарядь. Звідси можна припустити, що грот зруйнувався значно пізніше того часу, коли було зроблено зображення, а шліфувальні знаряддя — явище ще пізніше (плити № 25, 26).

Свого часу висловлювалася думка, що групи зображень на «кінській плиті» реалістично передають сцени лову коней, яка здійснювалася за допомогою складних і значних за розмірами дерев'яних загонів. Проте спостереження 1971 р. показали, що справа стоїть дещо складніше: з'ясувалося, що зображення на «кінських плитах» мають ознаки своєрідної стратиграфії, бо в ряді випадків відомо зафіксувати налягання їх одне на одне.

Так, наприклад, стало відомим, що на площі основної «кінської плити» № 26 найдавнішими є великі досконало виконані вузьким вістрям, реалістично передані зображення коней, які тут займають горішній правий кут; далі йдуть невеликі незграбні кінські зображення, виконані в техніці протирання досить

широких ліній, а вже останні перекриваються лінійно-геометричними обрисами із застосуванням тієї самої техніки. Отже, можна виділити дві розбіжні в часі групи: реалістичні постаті струнких коней та зображення незграбних коників, що хронологічно зникаються з лінійно-геометричними малюнками.

Роль культури-стратиграфічного показника в конкретному випадку «кінських плит» відіграв і факт появи на злам одвісі з плит досить виразного сліду шліфування, що, як відзначалося вище, з'явилося тоді, коли «кінський комплекс» вже розпався на окремі плити, разом це фіксує досить давній сенеолітичний вік «кінських зображень».

Шліфувальні знаряддя, що виявили порівняно пізно, тут, на Кам'яній Могили, трапляються досить часто. Слід від шліфування лишилися на окремих каменях, що лежать як південніше центра могили, так і північніше його, на берегах озера-старичі в р. Молочної. Останні розташовані вже на рівні заплави на крайніх плитах, що сповзли. Ця обставина вказує на те, що шліфувальні приладдя утворювалися в ті порівняно пізні часи, коли Кам'яна Могила вже мала вигляд, близький до сучасного: існував непорушений покривний пісковиковий шар, лежали брили пісковика на схилах Могили, парешті, була досить численна група плит, розташованих на рівні заплави. Знайдені на цьому рівні шліфувальні знаряддя найвиразніші. Безперечно, вони займають найпізніше положення, лежать *in situ*.

Знахідки їх зафіксовані і на плоскості вершині Кам'яної Могили, де вони відповідають напіввпітряним ділянкам поверхні первинного маспу. Брили із залишками шліфувальних знарядь було знайдено і на схилі, але сюди воно, напевно, сповзало з вершини, де брили, безперечно, давніші тих, що лежать на луговій території Кам'яної Могили.

Таким чином, можна вважати встановленим зв'язок цих знарядь з двома рівнями Кам'яної Могили — покривною пісковиковою товщею, на якій могли шліфувати, користуючись атмосферними опадами, та з прирічковим рівнем

* Тут і далі нумерацію плит подано за М. Я. Рудинським.

заплав, де роботи могли вестися завжди*.

Функціонально ці знахідки пов'язані з виготовленням шліфованих рубальних знарядь, які на поселеннях в районі Кам'яної Могили зафіксовані для усього хронологічного проміжку від раннього бронзового віку до першої його половини. Як видно з дальшого викладу, шліфувальні знаряддя слід визначати саме цим хронологічним відрізком часу ранньої бронзи.

В стилістично-хронологічному відношенні до «кінського комплексу» належить велика кількість плит на рівні заплави, на яких зображення викопано в техніці прогладжування глибоких ліній; серед них, зокрема, слід згадати і плити зі ступнями⁴ (№ 28, 34, 49). Необхідно також відзначити, що в числі пізніших зображень так званого Північного Грота та Грота Мамонта є стилістично досить витримані лінійно-геометричні композиції, які загалом пов'язані з «кінською» тематикою.

В цьому відношенні, якщо говорити про Грот Мамонта, досить показовим є те, що стилізовані і геометриззовані зображення коней тут, з одного боку, не виділяються з числа згаданих вище, а з другого — мають аналогії і в північній групі зображень названого Північного Грота, який і в відтворенні подоби коней, і в інших семантико-стилістичних проявах зближається зі згаданою раніше частиною зображень.

Немає потреби переконувати читача в закономірності певної згуртованості лінійно-геометричних зображень Кам'яної Могили на підставі властивого їм стилістичного оформлення, включаючи і так звані плити зі ступнями, які розташовані на одному стратиграфічному рівні з «кінськими» плитами.

Оскільки така вказівка має досить загальне значення, доцільно зупинитися детально тільки на матеріалах більш пізніх частин Грота Мамонта та на окремих елементах Північного Грота. Підкреслимо, що з'ясування часових ознак саме для цього періоду має принципове значення у датуванні всього

комплексу паскальних зображень Кам'яної Могили.

У плані суто хронологічному, а то й культурно-стратиграфічному, особливо значення набувають дані Грота Мамонта. Їх сукупність, зібрана автором протягом досить значного часу — з 1938 по 1952 рік, дає право, спираючись на дані стилістичного аналізу, прийти до дещо оновлених висновків про хронологію кам'яночигильських зображень.

Наведемо кілька міркувань про сучасні критерії хронологічного розчленування деяких з них, належних до комплексу Грота Мамонта.

Ще в 1938 р., коли автором цих ридків, у товщі піскуватих напідрувань, на глибині близько 3 м від сучасної сфети Грота Мамонта, було виявлено зображення, визначене тоді як подоба мамонта, чісувалося, що воно відноситься до числа найдавніших на Кам'яній Могили. Про це свідчить не лише суто палеолітичний стиль його відтворення, але і те, що зображення мамонта і образи биків належать до однієї стилістичної групи (рис 17). Підтвердженням цього є, зокрема, той факт, що вони беруть тривалий період виникнення, а згодом німат плити з малюнком мамонта впа в підлогу печери, коли вона була ще порожньою і в ній продовжувалася традиція навесення зображень, які належать до числа лінійно-геометричних, виконаних у відповідній техніці.

Таким чином, можна зробити висновок, що зображення Грота Мамонта розпадаються на такі стилістично-хронологічні групи:

1 Реалістичні зооморфні зображення, протерті широкими площинами в поверхню піскуватку, серед яких і досі найтипівішими є шерстні биків, відгороджених від композицій інших площин лінійно-витертою передачею патьогорож.

2 Напівреалістичні зооморфні зображення, включені в глибоко протерті типпо-гратчасті композиції, де найтипівішим є композиції так званої вертикальної плити. Не виключено, що до її складу входять і деякі зображення, виявлені тут В. М. Гладиліним вже після робіт М. Я. Рудинського⁵ саме в

* Органічне носіння шліфувалел з урлом берега річки М. Я. Рудинський зафіксував і для порожистого Дняра¹.



Рис. 17 Мамонт та сууровідні зображення спинолів. Фото плити та рисунок вугіллям.

тих місцях, куди не вдавалося проникнути авторіві цього дослідження в 1938 р.

3. Далі йдуть досить схематичні зображення коней, виконані в техніці глибоко прогертих ліній, в супроводі лінійно-геометричних композицій, в складі яких можна вбачати подоби жител типу наметів, а також найпримітивніші транспортні засоби⁶.

У 1938 р., ще в часи «котового» прохідження вглиб Гроta Мамонта і пізніше, з 1952 р., авторіві вдалося з'ясувати, що саме тут на глибині близько 3 м від сучасної поверхні грота залягає єдине й в умовах Кам'яної Могили скупчення культурних залишків, як виявилось, енеолітичного часу; саме на ньому впала плита із зображенням мамонта.

Уточненню стратиграфічного положення кожного з виділених явищ сприяло і те, що в складі знахідок наявні релі, зокрема крем'яні вироби типу Маріупольського могильника та уламки архаїчного посуду середньостогівського типу. Важливою знахідкою є частина горщика з високою горловиною і вішцями, з штамповим орнаментом і типовою домінантною черепашкою у керамічній масі, що підтверджує архаїчну пору да-

ної культури, яка, за паною періодизацією, відноситься до часу середини IV тис. до н. е.

В 1952 р. під час стратиграфічних розвідок в Гроті Мамонта вдалося з'ясувати ще одну з деталей, яка має неабияке значення для відтворення картини освоєння грота в процесі проникнення до нього зі сходу через правдівну тріщину, що облямовувала його зі східного боку⁷, було встановлено, що край навислої тут з заходу неповної частини скелі грота був підпертий природною «стілкою» з рваного пісковику, яка мала завширшки і заввишки близько 1 м. Вглиб за «стілкою», вже в межах грота, відразу ж починається культурний шар, а на схід від тріщини і «стілки» ні зображень, ні нашарувань не знайдено.

На підставі наведених даних про культурно-стратиграфічне положення найцінніших зображень лінійно-геометричного типу з Гроta Мамонта ми приходимо до висновку про їхню хронологічну близькість до «кнського комплексу» та досить синхронних з ним «плит зі ступнями»⁸.

До розглядуваної стилістично-хронологічної групи слід віднести і чудову східну групу зображень Кам'яної Могили, вперше знайдену автором ще в 1938 р. Вдруге виявив цю плиту В. М. Гладиліс⁹ (плита № 37).

Як зараз відомо після публікацій М. Я. Рудинського та В. М. Гладиліна, Східний Грот належить до числа найбільш пертурбованих пізніх комплексів зображень Кам'яної Могили. Важливим для датування останніх та подібних до них є те, що в складі цього комплексу було знайдено позачеретні зображення гарб, можливо, волокупи, в які запряжено парі биків, перетаянх цосять стилізовано. Зауважимо, що вони мають безперетні аналогії в пам'ятках енеолітичного часу, які охоплюють величезний простір — від Закавказзя до Західно-Середземноморського узбережжя Південної Європи¹⁰.

Оскільки до розглядуваної хронологічної групи, досить численної і розгалуженої, входить переважна більшість лінійно-геометричних зображень комплексу, супроводжуваних стилізованими зображеннями типу гарб та упряжок, а подекуди і справжнім археологічним інвентарем, відзначимо випадок, коли схематичні малюнки (плита № 41) супроводжувалися чорною лощетою посудиною. Остання має аналогії в складі керамічних виробів пізньої майкопської культури, яка на підставі значного порівняльного матеріалу датується енеолітичною добою, а конкретно часом не пізніше середня III тис. до н. е., що є важливим для визначення часу пізніх композицій другої стилістично-хронологічної групи (плита № 41).

В цьому зв'язку приємно згадати, що до такого в принципі висновку про вік подібних зображень ми прийшли понад 30 років тому — після досліджень 1947 р., коли відзначали подібність кінських кісток в поселеннях пізнього неоліту, зокрема в пам'ятках типу Середня Син II, і припускали можливість датування «кінських» композицій саме цим часом¹¹.

На наступному етапі досліджень відтворена вже картина значно прояснилася: «пізній неоліт» виявився розвинутою порою ямної культури, а належні до неї матеріали середньостогівської або дерейської чоканьних культур виявилися пам'ятками справжніх енеолітичних копірів. Велике значення має знахідка згаданої провінціально-майкопської посудини, що разом з відповітними зображеннями підтверджує поши-

рення в Північному Приазов'ї прикаспійсько-кавказьких впливів саме в пору розвинутого енеоліту, за часів кристалізації ямної культури.

Пастушка за часом груна зображень Кам'яної Могили досить численна. І хоч вона має всі ознаки подібності з попередньою, її стилістико-хронологічна і семантична самостійність все ж не виключає сумнівів. Для цієї групи характерне виконання всіх елементів композицій у техніці врізання в товщу пісковик топких і глибоких ліній, виконаних крем'яною пластинкою.

Типовими компонентами цих зображень, з одного боку, є відтворення примітивних сіток та верш, підпрямокутні рами, зановлені косою або прямою сіткою; трапляються їх спаровані та овальні різновиди з подібним штрикуванням; такі фігури в окремих випадках супроводжуються стилізованими зображеннями риб (плити № 2, 8, 12, 14, 29, 31, 38, 50). Суттєвим доповненням до таких композицій є іаріуноподібні та виделчасті предмети, можливо, ости, в яких слід вбачати ще одне підтвердження рибальської тематики. В окремих випадках трапляються вічворення човноподібних предметів, що дозволяють ославити ці зображення в ідеологічний зв'язок зі стихією вод.

Далі вже йде «суходільний» варіант цієї самої групи. З попередньою підгрупою її пов'язує єдиність стилістичних прийомів відтворення зображень у техніці врізання в пісковик досить глибоких і вузьких ліній.

Зображення цієї стилістично-хронологічної підгрупи зафіксовано на території первинного покриття Могили, її схилах, на рівні надзапави, куди ці плити сповзли протягом досить тривалого часу (плити № 18, 17)¹². Так, наприклад, з чинамо підстав віднесли сюди численні зображення на плитах № 4, 21, 22, де можна простежити стилізовану передачу жител типу курепів або й цілих поселень, що складаються з таких жител.

Слід зазначити, що певною мірою саме до цієї групи зображень, яку в цілому ми схилили датувати добою неоліту, належать і композиції зі схематизованою або реалістичною передачею тваринних фігур. Прикладом перших

найархаїчніших зображень ми вважаємо композицію «з собакою»¹³, а найпізніших — відтворення коней на плиті № 26¹⁴.

Питання про неолітичний вік названої стилістико-хронологічної групи зображень Кам'яної Могили не має такої розгорнутої аргументації, яку було наведено на доказ енеолітичного віку попередньої групи композицій з кіньми, биками та гарбами.

І все ж на випівньому етапі досліджень наша опора в фактах археології значно надійніша тієї, яку ми мали при першій спробі хронологічного розчленування наскальних зображень Кам'яної Могили. Йдеться конкретно про близькі до кам'яномогильських численні лінійно-геометричні зображення, виконані носіями сурсько-дніпровської та приазовської культур на глиняному та каменюму посуді, на виробках з кістки тощо. Лінії, з яких складаються зображення, в переважній більшості також наносилися крем'яними пластинами, і щодо техніки виконання пічм суттєвим від зображень описаної групи вони не відрізняються. Про те, що зразки цього типу як окремі твори мистецтва поширюються і в дніпровське Надднір'жжя, свідчать знахідка каменя з системою врізаних зображень, виявлена кілька років тому О. В. Бодяським у районі Запоріжжя¹⁵.

Ще більш давня, четверта, група представлена єдиним місцезнаходженням — вертикальною плитою з Грота Мамонта. Цей висновок базується на тому, що зображення на ній займають відносно стилю проміжне місце між щойно описаною групою та останньою, д'ягою — палеолітичною, з биками і мамонтами. Запам'ятовуємо, що вертикальна плита зірвалася зі стелі тоді, коли почалося руйнування композицій з зображеннями п'ягої палеолітичної групи (рис. 17).

На згаданій плиті відтворено органічне поєднання невеличких заглиблених зооморфних зображень, включених в лінійно-геометричні композиції, а також великих округлених, просвердлених в поверхню пісковик¹⁶.

Два перших елементи виступають у вигляді горизонтальних зон, третій, за округленими, підпорядкований основ-

ній схемі: вони досить часто схожі на зображення тварин. Композиція зберігає сліди судильного цюфарбування.

П'ята хронологічно-стилістична група характеризується реалістичними зображеннями Грота Мамонта, протергтими в глибокий пісковик широкими площинами та цюфарбованими. Сюди належать група з чотирьох биків у позі кругової обертки, невеликі поодинокі зображення, виявлені порівняно недавно В. М. Гладилішим¹⁷, а також ряд «биків», розташованих вздовж карниза¹⁸.

Зображення цього типу в багатьох випадках оточуються рядами вертикальних насічок. Подекуди є округлення, в яких вбачається відтворення ран, де іноді стирчать і спиці, парешті спостерігаються сліди ударів гострим знаряддям, можливо, крем'яним Загальний стиль композицій, їх очевидний зв'язок з мисливською магією, нарешті, те, що бики, зображені тут, відтворюють турів, також говорять про пізньопалеолітичний вік даної групи зображень.

Щодо існування в числі зображень грота справжнього мамонта, то це питання, як і рапине, має принципове значення. Як відомо, несподіванково знайдений «ряд биків» в Гроті Мамонта очолюється порівняно вселенською постановкою гварини, в якій автор ще з моменту відкриття її, з 1938 р., вбачав зображення мамонта¹⁹. Не писало лише мамонтівського горба, і це стало підставою для різних плуначень. Версія про бика з опущеною мордою відпала через відсутність у фактурі погати відповідних елеметів рельєфу. Ще менш переконливою виявилася спроба М. Я. Рудинського видати «мамонта» за «бика» шляхом затемнення його хобота при фографуванні²⁰. Огже, вигляд відтвореної тут гварини і справді мало скидається на класичні обриси мамонта, проти визначення його як бика свідчать не тільки хобот, а й перевага в розмірах порівняно з биками в два-три рази (рис. 17).

У 1952—1953 рр. «мамонта» було вирізано зі скельного масиву, бо йому загрожувала загибель під час будівництва. Кілька років він зберігався в погано загерметизованому ящику і втратив нашарування колись досить інтен-

свинних фарб групи вохри, але разом з тим з'явилася можливість не в ільбиш печерв, лежачи на спин, при мінімальному освітленні, а в умовах лаборагорії уважно роздивитися комплекс мамонта. Насамперед, було встановлено, що ні за технікою виконання, ні за станом збереження він нічим суттєвим не відрізняється від зображень биків. Але не можна не звернути увагу на те, що позаду описаного мамонта паввні залишки не менш високої, ніж він, тварини, дуже поганої збереженості, перелачаної тріщиною розвалу. Збереглася передня частина зображення, що передувало постаті, про яку щойно йшлося.

Апаліз збереженої частини цієї загадкової істоти встановив наявність короткого хобота, істотсивно закручених бивнів, високого в передній частині хребта і, можливо, порівняно коротких колодоподібних ніг. Отже, ми маємо справу з відтворенням всіх пайсуттєвих деталей постаті мамонта (рис. 17).

Це дає можливість відстоювати думку, що в комплексі Грота Мамонта першим і справді було відтворення його подоби. Згодом в стелі намалюлася тріщина, яка обумовила обсіпання значних ділянок зображення. Протягом віків воно зберігалось, але поступово руйнувалось. Оскільки мисливці павнували не зображення, з'явилася потреба його поновити. Колись до подібної думки схилився один з дослідників зображень Кам'яної Могили О. М. Бадер, і зараз він визнає в ньому мамонта²¹.

На користь можливості в системі зображень Кам'яної Могили і пізньопалеолітичних малюнків говорять і інші спостереження — від південної околиці с. Терпіння — Секиза до Червоної горв, що на захід від Кам'яної Могили, спорадично трапляються досить патиовані кремєні, напевно, пізньопалеолітичного часу.

Ще більш виразною виявилася домішка пізньопалеолітичних кремєнів, які трапляються у відкладах різних шарів описаного поселення поблизу Кам'яної Могили; особливо переконалим є пізньопалеолітичний пуклеус амвросіївського типу — знахідка часів зникнення мамонта з числа мисливської здобичі і заміни його не лише північними оленями, але й зубрами і гурами.

Таким чином, ми вважаємо можливим відстоювати існування в районі Кам'яної Могили поселень, що відносять часу пізньопалеолітичної стилістичної групи зображень, тобто належної до заключної пори палеоліту.

Далі слід розглянути питання про семантичне значення основних хронологічно-стилістичних груп зображень. Зрозуміло, що добитися тут повної відповідності і ясності не так просто. Тут відіграють роль і став накопичення відповідних джерел, і можливість сприйняття певних семантичних реальностей, що в цілому залежить від продовження копітки і тривалої роботи. В усякому разі тепер вже можна вважати доведеним, що на даному етапі досліджень кожний з окреслених вище аспектів прискорює час їх повнішого, більш всебічного і ґлибшого розуміння.

СЕМАНТИКА ЗОБРАЖЕНЬ

Домінування в складі наскельних зображень Кам'яної Могили ліпійно-геометричних композицій втрудило розкриття значення захованих у ньому сюжетів. У наведеному вище розділі, наскільки це можливо на нинішньому етапі досліджень, ми зробили спробу визначити дані за стилістично-типологічними та хронологічними ознаками, що ствердило як стилістичну, так і хронологічну різноманітність матеріалу, певні елементи якого легко виписуються у безперервний ряд.

Найдавнішу серед розглянутих груп становлять реалістичні зображення, виконані в техніці заглиблення всієї площини малюнка шпательним процарапуванням вируб пісковика з наступним пофарбуванням вохрою та чорною фарбою. У 1938 р. сліди забарвлення було помітно на більшості зображень, але найкраще воно збереглося на малюнку мамонта саме тому, що плита з ним зірвалася зі стіни ще за доби неоліту і до останнього часу була глибоко захована в шарі піску (рис. 17).

У складі зображень цієї групи переважують малюнки биків з помітними крупами, морфологічно близьких до турів. Деякі з них мають роги, подібні до папуги або її очених. Це — результат недоліку фіксаторів, які сирийняли певні виявлені частини рогів за справжню фактуру. Залишається невирішеним питання про природу порівняно невеликої тварини, яку відікорепи між двома биками, що идуть в напрямку мамонта. Раніше ми вбачали в цьому зображенні самкину — корову, але відсутність вимпів заперечує це. Майстер міг відтворити тут подібність геляти, але хвіст тварини надто задертий, що не виключає можливості вважати її зо-

бразженням великого собаки, морфологічно ще ближчого до вовка.

Щодо семантичного змісту творів даної групи, ми залишаємося на позиціях, висунутих ще в першій публікації¹. Цей зміст цілком відповідає ідеологічним нормам палеолітичного мисливця. Він знаходить відбиття як у композиванні окремих зображень, так і в супроводжуючих їх деталях.

Так, наприклад, два зображення биків з виразними крупами, виявлені В. М. Гладиліним, відрізняються від інших у Гроті Мамонта своїми незвичними розмірами, поодиноким розташуванням, повернутими в різні боки ногами і, нарешті, тим, що супроводяться невеликими гротчастими композиціями та прямими довгими лініями, можливо, списами. Тут зображено невелику тварину довгастих пропорцій, імовірно, собаку, і лінії, в яких можна вбачати відтворення списів, і гротчасті фігури, мабуть, огорожі, пастки, свідчать про мисливсько-магічне навантаження цих малюнків і, по суті, палеолітичну семантику.

У цьому ж плані ще паразитною є композиція з чотирьох биків, яка утворює групу «кругової оборони», де бики спрямовані рогами назовні Тулуба тварин несуть сліди інтенсивного погонування міцним гострим знаряддям. Досить часто трапляються округлі, вибли просвердлені западини, що передають рани; останні в окремих випадках пов'язані з накресленням глибоких ліній, які, напевно, означають списи, що потрапили до тіла тварин.

Не менш змістовною є і третя композиційна група. Вона включає не менше чотирьох фігур, які примують на північ, очолювані так звані мамонти. Ма-

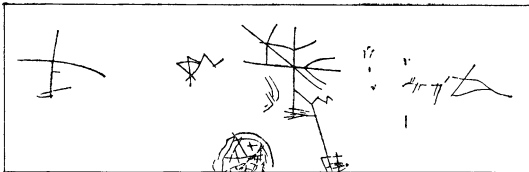


Рис. 18. Композиція брля «з собакою».

мопт в усіх відношеннях, включаючи всі можливі випадки стилізації під бика, до них не подібний. Проте місце в композиційній групі та техніка виконання не дозволяють і виключити його з серії «биків». Однак це ще не означає, що автор пореганув свос попереднє ставлення до цього зображення і погодився з думкою М. Я. Рудинського та інших дослідників, які вбачають в ньому бика.

Як зазначалося, названа група з п'яти фігур, очоленя мамонтом, прямує з півдня до півночі; тварини розгнані в певному порядку — одні йдуть за іншими. Справа в тому, що над головами і шиями відтворених тут тварин пролягає різко виражена зморшка пісковику, густо посічена вергпикальними, дуже заглибленими в породу протергми рисами значних розмірів, які, палеозо, передають мисливські або пай-примітивніні скотарські огорожі. Вони й обмежували рух переслідуваних тварин.

Наступна (четверта) група зображень, як відомо, представляє композицію на вертикальній плиті Грота Мамонта. Щодо тлумачення притаманних їй особливостей, слід нагадати давно висловлену автором думку про те, що тут ми маємо справу зі свого роду магичним обожненням створених людиною настоян-огорож, які, з одного боку, кладуть край загінному мисливству на ставлю звіра, а з другою — значенують початок панування — вольтерного етапу розв'язку скотарства, яке в межах річкових долин переходило до влаштування велетенських загородок для утримання загнаних сюди диких гварин, а від них — до утворення приселищного стада (рис. 17, 2).

Далі йдеться про семантику третьої групи зображень Кам'яної Могили. В цій папують норми мисливсько-рибальської ідеології неолітичної доби: зображення сіток, верш, човнів гоцо, а також сцен власне мисливських (плити № 2, 4, 8, 12, 14, 21, 29, 31, 38, 50).

Навиповнюю в цій групі с, насамперед, композиція з так званого Грота Собак: малюнок стилізованого пса із ладерним хвостом, незрозуміла споруда типу вовчої ями і, нарешті, система самострілів навколо неї (рис 18).

Прикладом рибацької тематики можуть служити прямо-косогратасті або прямогратасті фігури, які в окремих випадках сууроводять протерти сема-тичні відтворення рыб. Присерегає ува-гу зображення на плиті № 40, де збереглася прямогратаста композиція з розривом саме в тому місці, де помітно реалістичну подобу щук. Отже, відтворено не якийсь абстрактний сюжет ловлі рыб, а, скоріше, певний міфологічний, в якому риба визволяється з прорваних нею сіток. Неабияке значення для відтворення побуту людей того часу має композиція на плиті № 21, де зображено кілька двосхилих споруч типу куреня, а поряд одного з них — реалістично трактоване дерево.

Розкриття семантики зображень нам здається найдоцільшим почати з витлумачення сюжетів «кінських» плит. Назва «кінські», звичайно, умовна, бо тут поряд з досить різдочасними зображеннями коней ми маємо и інших тварин енеолітичного Прпатов'я — оленя, ланя і, напевно, ведмедя (плити № 25—27).

Свого часу автором цих рядків було висловлено думку, що і коні, й астральні символи «кінських» плит пов'язані з розвитком солярних уявлень. Цю думку підтримали й інші археологи². Але на даний етап такий висновок має надто абстрактний характер, існує можливість піти дещо далі в трактуванні цих зображень.

Так, наприклад, на південно-східній частині плити № 25, зліва, ми маємо складні лінійно-гратчасті композиції, можливо, загорожі та будівлі, а між ними висловлені в півколовидній формі округлі заглиблення, про зміст яких ми ще не дізналися. Подібне співвідношення лінійно-геометричних накреслень дещо іншого характеру мало місце на північно-східній частині цієї самої плити.

Зовсім інша за змістом права половина південно-західної частини плити № 25: тут наявні лише округлі заглиблення — символ сонця у вигляді подвійного колеса, перехрещеного косим хрестом, і що ще більш цікаво, — група зооморфних накреслень. На останніх варто зупинитися дещо детальніше.

Центральною в цій композиції є фігура коня з потужним карком, який дещо нагадує лосиний. Про те, що тут ми маємо коня, а, скажімо, не лоску, свідчать великий трохи відставлений хвіст і те, що тварину показано впряженою в колісницю, відтворену у вигляді двох розміщених одне за одним коліс. Під фігурою коня повторено задню частину подібної тварини, темля впряженої в колісницю. Не виключено, що це чотирикільсна і водночас парокінна колісниця, але загальний зміст композиції така обставина не міняє. Слід зазначити, що в момент виявлення в 1938 р. плити № 25 всі представлені на ній колеса ще зберігали по чотирьох хрестоподібно розміщених спиць, які робили їх подібними до наявних тут солярних знаків.

Невеличкі, більш стрункі, по-різному ориєнтовані зображення стоячих коней помітні на рівні колісниць, а під ними — фігура лежачого коника. В нижній і лівій частинах композиції простежуються ще чотири зооморфних зображення, гри досить фрагментарних, четверте — чудово виконане, мініатюрне, цілком реалістичне відтворення лави.

Окремо слід зупинитися на нетиповій для Кам'яної Могили фігурі у вигляді майже правильного квадрата, поділеного всередині складним хрестом. Що це? Астральний символ, житло, ориєнтований за частинами світу абстрактний простір? Визначити важко, хоч ясно, що зображення не випадає з числа символів солярного змісту.

Плита № 26 колись становила органічне ціле з плитами № 25, 27 і 28. Саме тому ми маємо справу з двома основними частинами колишньої єдиної композиції: лінійно-геометричними накресленнями в супроводі округлих заглиблень зліва та скупченням зооморфних символів з семантично подібним супроводом справа.

Лінійно-геометричні символи на плиті № 26 мають характер подвійного ряду довгих гратчастих конструкцій типу огорож. Привертає увагу наявність розриву в середній частині верхнього ряду. Семантично цей розрив цілком виправдано нанесеним саме тут астральною символу у вигляді досить правильного кола, поділеного «спицями» на три частини.

У центрі скупчення зооморфних символів вміщено складний косий хрест; справа від нього глибоко протерте коло — кільце, під ним — подібне, але більше за розмірами, лівіше його — ще одне, порівняно невеликих розмірів, поділене хрестом на чотири частини, далі, теж ліворуч — неправильне коло з двома округленнями, за ним, у тому самому порядку — косий хрест, царешні — овал з двома просвердленими округленнями.

Про різночасність зооморфних зображень на плиті № 26 вже зазначалося. Загальний зміст відтворених ними уявлень сприймався людьми протягом довгого часу, а композиція відповідно оновлювалася і доповнювалася.

Найдавніша реалістично відображена пара коней займає ліву горішню частину композиції зооморфних символів. У лівого коня, повернутого мордою праворуч, променями розвівається грива, голова його дещо піднесена — він ірже. Кінь, що справа, трактований більш схематично, його морда повернута вліво — до голови попереднього коня. Тварини взаємодіють, тягнуться одна до

одної. Весь простір праворуч від них займають досить умовно трактовані фігури шесги вухатих коней, подібних до коней плити № 25. Всі вони повернуті мордами в один бік — вправо. У двох відсутні голови внаслідок розлому плити. Уздовж нижнього краю плити помітні зображення ще п'яти тварин. Зліва — пара невеликих коників, повернутих один до одного черевами, — жирують, у центрі — пара тварин із загрибланим, можливо, ведмедів, розміщених один до одного мордами; справа — зображення коника з відбитою головою. Ліву частину композиції представляють двос невеликих коней — одного подано схематично, з дуже розпущеним хвостом, другий — з неприродно довгою шпєю.

Плита № 27 продовжує попередню. Тут зліва ми відзначаємо лінійно-геометричні зображення, а справа — зооморфні символи, які разом є продовженням відповідних компонентів плити № 26. Безпосередньо правіше ґратчастих накреслень тут утворено композицію з восьми невеликих кіл та двох хрестів — простого і більш ускладненого; це правіше — коні з повернутими вправо мордами, перед якими накреслено фігуру з чотирьох кіл, вправо від останньої фігури, що складається з двох кіл різної величини, поділених осями на три частини. Вони сполучені довгою лінією, що разом створює подібність до колісниці, яку везе цей кінь. Ще правіше — одне коло поділено спинами на чотири частини, друге — на три.

Привертає увагу, що астральні символи тут органічно переплелися з зооморфними, так, наприклад, композиції з чотирьох кіл та колісниці тісно пов'язані з фігурою коня. Але найбільше значення має пов'язання названого вище кола з хрестовим поділом, відтвореного на місці і замість голови тварини, яка за ознакою великих гілчастих рогів може бути зображенням оленя, в конкретному випадку, беззаперечно, астрального, якщо не сонячного символу.

Зображення оленів тут не очевидні: лише колісниця ми бачимо фігуру тварини, спереду якої лежать гіллясті роги, напевно, скінуті оленем. Пляжте, праворуч від цієї фігури, можна бачити

ще одного оленя: він лежить, роги його теж відпали.

Групу «кінських» плит завершує плита № 28. Тут зарисоване поле ставовити підтрикутну фігуру. В центрі її косих хрестів дуже стилізована фігурка бичка, підпрямокутна композиція, розділена на надвоє вертикальною лінією, та зображення саней.

На правому нижньому куті трикутника — дуже стилізоване зображення бичка в супроводі дев'яти навскіс зрізаних рисок, на лівому — безграбкий малюнок коня, на верхньому — постать стрункої кобили з високо піднесеною головою. М. Я Рудинський вважав, що вона ірис³. Решта замальованої площі зайнята нескладними лінійно-геометричними накресленнями, округленнями тощо.

Особливе значення тут має відтворення лівої ступні людини у взутті, яке знаходиться майже безпосередньо під ційпо описаним зображенням кобили.

Оскільки «кінські» плити являють собою фрагменти колись органічно єдиного ідеологічного комплексу, виникає потреба якось шукувати те, що про них імовірилося. Насамперед, слід зауважити, що ліва частина кошишньої єдиної композиційної системи переважно зайнята лінійно-геометричними накресленнями та округленнями, тоді як права — зооморфними та астральними символами.

Коні на плиті № 25 тягнуть колісницю, де колеса як способом виконання, так, напевно, і семантичним змістом не відрізняються від певної категорії астральних символів. Серед зооморфних накреслень виділяються олені-лапи.

Плита № 26 з реалістично трактованими стрункими постатями коней є первинним елементом культового комплексу; зображення стилізованих коників — вторинним. Привертає увагу колоне розташування зооморфних символів. Серед описаних зображень наявні ведмеді-хизаки.

Композиція плити № 27 є ключовою для розкриття семантики всього «кінського» ідеологічного комплексу. І тут кінь тягне колісницю, астральний зміг якої цілком зрозумілий. З повною очевидністю розкривається астрально-сонячна належність оленя. Змістовними є

зображення оленів з відпалими рогами, напевно, під час їх заміни, що разом фіксує весняну пору всієї композиції. Особливе значення має той факт, що наявні тут кола, хрести на колі, поділені радіусами, цілком точно розкриваються як відтворення загальновідомих сузір'їв — Великого і Малого Воза, з якими в змістовому відношенні пов'язані як кінь, так і олень.

Витлумачення дуже конкретних на Кам'яній Могилі символів як космологічних комплексів дає змогу висловити припущення про подібний зміст не лише «читабельних» символів, а й так званих округлень, найбільш зосередження яких (плита № 26), мабуть, утворюють щось подібне до Чумацького Шляху.

Плита № 28 з її зооморфними символами — два бики і двос коней, та астральними знаками у вигляді округлень, гола та 12 хрестів, а також лівою взутою людською ступнею уособлює осінньо-зимову частину космологічного циклу. Якщо наше тлумачення одного з наявних тут символів як сапей вірне, то в цьому факті ми маємо ще одне ствердження висловленої думки.

Особливе значення композиції на плиті № 28 полягає в тому, що вона завдяки наявному тут відтворенню людської ступні є свого роду пов'язуючою ланкою — від «кіпського комплексу» до комплексу людських «ступнів», або «слідів».

Тематика ступнів на Кам'яній Могилі представлена двома місцезнаходженнями — південно-західним (плита № 34а, б та 44 і південно-східним (плита № 49).

Найбільший матеріал дає плита № 34 а. Тут відзначено понад тридцять зображень певної людської ступні. Чотири з них скомпоновані в пару — права і ліва ступня, сім — напевно, праві, одинадцять — ліві, вісім — невизначені.

Одна з ступнів, розміщена майже в центрі композиції, не належить людині і більше скидається на слід звіра, конкретно ведмедя. Це нас не повинно дивувати, бо принципово подібні символи є також на інших плитах Кам'яної Могили (№ 34 б, 37 та ін.). Відтворення ступнів перешлітаються з лі-

нійпо-геометричними накресленнями типу загоронок або рядів з відносно коротких насічок. Ті й інші являють собою до певної міри подобу лабіринту, в коридорах якого залишалися сліди того, хто ними мандрував.

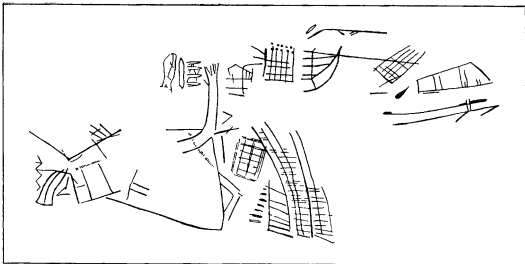
Привергас увагу символ, вміщений в лівому нижньому куті композиції, який можна вважати відтворенням примітивного плуга з ярмом. З попередньою композицією як її частина органічно пов'язана наступна — на плиті № 34б. Тут майже відсутні лінійно-геометричні символи. В двох випадках вони дешифруються як дуже стилізоване зображення бика та його голови. Винятково, що і на плиті № 34а маємо символ примітивного плуга.

Композиція на плиті № 44, розташованій на південний схід від верхніх, містить ступні, що супроводжуються нескладними лінійно-геометричними накресленнями, які до наведеної вище семантичної характеристики не додають жодних суттєвих моментів.

Плита № 49 — єдиний представник південно-західного місцезнаходження. В ньому зафіксовано щонайменше три зображення людських ступнів у супроводі нескладних схематичних накреслень.

Принциповим внеском цієї плити в розкритті семантики є двічі повторений на ній символ дволезної сокири, відомої з далекої давнини в усьому середземноморському басейні та південно-причорноморському продовженні. Вдалося, наприклад, встановити, що знак дволезної сокири є символом небесного, нерідко рогастого дракона — астрального, сонячного або лунарного персонажа. Імовірно, що крила та рогата фігура на плиті № 23, пов'язана з фігурою великого хреста, і є відтворенням цього персонажа. Його зв'язок з розташованим під ним підтрикутним символом, який, напевно, відтворює житло типу куреня, очевидний⁴.

Релігійно-космологічний комплекс зі ступнями, згідно з нашим переконанням, є своєрідним проявом культу антропоморфного сонячного божества, яке мандрує по лабіринтах всесвіту, залишаючи в ньому сліди своїх ступнів, фіксуючи шляхи свого пересування. Цей космологічний сюжет, майже гло-



бального поширення, знаходить втілення в наскальних зображеннях так званих «бісових слідів» і фігури «біса» в Відоморському басейні⁵, в композиції з Г'юлатори в Південній Швеції, у відомому арійському міфі, за яким Вішну перейшов за три кроки всі світи та ін.⁶

Незаперечно, цей культ був пов'язаний з весняними землеробськими роботами, конкретно з оранкою, яка знаходила культове відображення в святкуванні весняного воскресіння рослинності, зрештою сонячного божества. Останнє могло виступати і в жіночій іпостасі типу Деметри та Персефони, в чоловічій — типу Думмузі та Озиріса тощо⁷. Для території Східної Європи реальними можуть бути обидва варіанти — і жіночий, і чоловічий. Слід, однак, зазначити, що далі дослідження вносять певну ясність і в це питання.

Закінчуючи попередній розгляд про семантичне значення комплексу зі ступнями (слідами), варто наголосити на тому, що в окремих випадках серед них трапляються і сліди звірів, певно, ведмедя. Не важко припустити, що це сліди того самого темного, втілюючого зло антипода рослинно-сонячного божества, який переслідує його, щоб забити. Такі уявлення мають глобальний характер, і про них давно створено чимало відповідних робіт, серед яких праці Дж. Фрезера і зараз займають важливе місце⁸.

Рис. 19. Композиція з грота Собаки (зафіксовано автором в 1938 р.)

У певному зв'язку з окресленим вище колом уявлень перебуває і комплекс зображень, який знаходиться в Північному Гроті Кам'яної Могили (плуги № 6, 7). Оскільки зображення цього грота були дуже пошкоджені в післявоєнні роки, при проведенні аналізу їх автор спирається на власні зарисовки та записи, зроблені ним ще в 1938 р. (рис. 19).

Насамперед слід зазначити, що в довоєнні часи на стелі глиняної частини грота збереглося пайбільше на Кам'яній Могилі зображення людської ступні — божество начебто заходило в скелясту цітьму Кам'яної Могили, крокуючи на Захід.

У певному зв'язку з цією ідеєю є своєрідне зображення, розташоване безпосередньо над нинішнім входом до грота. Основу його становить природна зморілка на поверхні пісковикової скелі, дуже подібна до риби, конкретно до сома. Про те, що первісний мисливець саме так і сприймав це утворення, говорить його супровід у вигляді врізаних зигзагів, якими передано плинну воду.

На східному прирічковому обвалі — скелі від цього грота, що одірвалося найменше в еполітичну добу, спостерігається своєрідне продовження цієї композиції — лійпо-врізні сітки, які супроводжуються природними зморі-

ками пісковипку, перетворенням шляхом відповідних доповнень на зображення, близькі до риб.

Середню частину композиції займає фігура, яка в попередніх публікаціях іменувалася лабіринтоподібною⁹. Перу чи до уваги граничну стилізацію відтвореного образу, очевидна його наближеність до фантастичних зооморфних образів, мовляв, ітаків, змії або ж — у синтезі — драконів.

Зображення, яке займає всю глибинну частину гrotа, незважаючи на такий характер стилізації, зрештою розпізнається як антропоморфна фігура з підібганими ногами. Його антропоморфну природу з достатньою очевидністю видає досить реалістично трактована людська рука, повернута кистю вліво. На лівій руці, зверху і знизу, містяться низка зображень нерозрізнаних предметів, серед яких відзначаємо щось на зразок іребілки, на зубці якої напливає загибачоподібна лінія.

Ліворуч (якщо орієнтуватись спиною до стелі гrotа) кількома лініями дуже реалістично передано постать лисиці з пухлястим хвостом, а перед нею — теж реалістично трактовану частину горбопосого коника, тилу тарпана. праворуч, також на карнизі бокової зморошки пісковипку, відтворено невелику, дуже схематизовану подібну людину, що танцює з піднесеними в адоративному жесті руками. І за масштабами, і за жестом цей персонаж не може сприйматися як божество, а скоріше як моїльник.

Якщо виходити з глобальних норм повязання риб з глибинами світобудови (згадаємо, наприклад, шумерського Енкі)¹⁰, валью заперечити, що відтворений в Нижньому Гrotі образ космічного сома якоюсь мірою контактує з образом того чудовиська — божества безодні, яке може проковтнути все, включаючи і сонце, і згодом знову випустити його на волю¹¹.

Іого являє собою центральний антропоморфний персонаж, визначити важко. Але навряд чи може виникнути сумнів про його органічний зв'язок з комплексом безодні — потойбічного світу.

Певною мірою наближуються до окремого кола уявлень і ті сюжети, що представлені комплексом найнижчих паїсарувань Гrotа Мамонта. Розпочати

аналіз їх змісту нам здається пайдоцільнішим з композиції так званого «чаклуна». Остання знаходиться на відстані близько 2 м від північного входу в гrot, на невеликій ділянці стелі, яка відрізняється певною нересіченістю рельєфу. Він, як того вимагав зміст композиції, з метою більшого протиставлення окремих її елементів відповідним чином поглиблювався та удосконалювався.

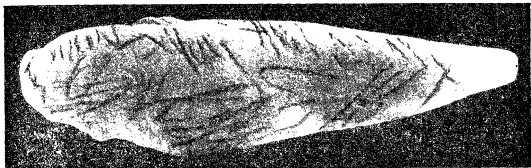
Центральним образом композиції є сам «чаклун», відтворений у вигляді верхньої частини людської постаті, з дещо розкинутими і піднесеними догори трипалими руками. Нижня половина постаті має пригосрене пліання закінчення, без піг. Під ніжками незначні кутасти доповнення у вигляді невеликих крилець. Пташиній природі «чаклуна» не заперечує і характер його повернутої вліво голови, начебто з дзьобом.

Фігура «чаклуна» органічно вписується в поле, що складається приблизно з 30 округлень-зірок. Ліва рука персонажа спрямована до трьох зірок, однієї він, певно, торкається. В такому оточенні «чаклуна» не можна не бачити загального ствердження його пташиноподібної природи.

В правому нижньому куті вміщені складний символ лінійно-геометричного типу, який виявляє значну подібність до жила тилу куреня. Лінійний кут композиції зайнято зображенням, розкриття якого має принципове значення для розуміння семантики всього комплексу. Пасамперед йдеться про штучно протерту в гліб пісковипку за надипу півкруглої форми. На дні її відтворено подібну хижаку, схожого на вовка і дещо на собаку. Хижак повернутий полами догори — в бік «чаклуна».

Семантичне співвідношення «чаклуна» і «вовка» розкривається повністю. Перший репрезентує світлі, небесно-зоряні сили, другий «вовк» — антиподальні сили, пов'язані з птьмою, потойбічним світом.

Перший напівантропоморфний, напівпташиний образ в іконографічному відношенні дещо скидається на орла. Якщо останнє зіставлення обгрунтовано, в людині-орлі ми маємо образ, близький



до іраського Ахурамазди — світлого володаря богів, а у довжові — його антипода, всезлого і темного Арімана¹².

Серед епіграфічних зображень з Гроta Мамонта виїмковий інтерес становить фрагмент композиції, яка складається із зникнутої групи стилізованих дерев, градіозної, безперечно, сидячої людської постаті, яку утворено з трьох зміло скомпонованих ромбів, що відповідають голові, торшій та нижній половині тулуба, а також лежачих фігур коня і людини. Між останніми вирізьблено 14 коротких рисок, які, напевно, мають числове значення.

Найбільш задовільним тлумаченням розглядуваної сцени нам здавалося б таке, що дозволяє бачити в ній поховальний епізод, де відтворено померлу людину, жертву у вигляді коня з числом супрономом чотирнадцять. Це відновідає реальній кількості копей, принесених у жертву, і, нарешті, саме божество, близьке своїм образом до деяких деревських антропоморфних статуєт.

Далі мова йтиме про останній комплекс цієї групи, розташований на карлізі Гроta Мамонта, над його сучасним входом. Комплекс складається з чотирьох основних елементів — двох ліній вертикальних насічок, що обмежують композицію вгорі й внизу, і складного зигзага — безпосередньо плячке верхньої лінії насічок. Простежуться 12 елементів зигзага, виконаних доповнюючими елементами. Нижче наявна широка смуга, зайнята кількома зооморфними символами.

Комплекс загалом справляє враження огороженої оселі, що складається з 12 жител типу курнів. Основу змістового навантаження несуть символи,

Рис. 20 Чуринга з грота Чуринг, знайдена М. Рудинським в 1952 р.

виписані в простір широкої смуги. На правому її кінці одиє пад одним вміщено пару копей — самця з самою, які йдуть вправо. За ними є зображення невеликої тварини, можливо, лопати або й собаки.

На лівому кінці смуги розташовано малюнок змії, яка повзе вправо. Далі, в середині композиції, те зображення тварини, повернутої мордою вліво. Вона начебто тягне якийсь пристрій, можливо, волокушу. За волокушею вміщено дві кисті: трипалу, ймовірно, пташину, та п'ятипалу — людську.

Смуга, в основному в межах її лівої половини, заповнена зоряними символами, які свідчать, що відтворений комплексом сюжет має, скоріше, небесну, аніж земну прив'язку.

Виділяється семантичний зміст композиції, розташованої на рибоподібній «чуринзі», знайденої М. Я. Рудинським в 1952 р. під плитою¹³, що знаходиться за кілька десятків метрів на південь від Гроta Мамонта* (рис. 20). Подібні за формою конкреції, також з зображеннями, неодноразово траплялися і в 1938 р. і відтоді дістали умовну назву «чуринги». На жаль, усі вони загинули під час війни, і ми позбавлені можливості розглянути характер властивих їм накреслень. Тим більше значення має «чуринга», розгляд накреслень якої пропонується далі.

* Під час досліджень 1973 р. було в'ясовано, що знахідка «чуринги» 1952 р. на Кам'яній Могилі не є останньою; під тією самою плитою, яку почав підкопувати М. Я. Рудинський, було знайдено до 40 попередньо опрацьованих чуринг.

«Чуринга» 1952 р. за формою дуже близька до подобя сома. З одного боку вона вкрита насічками та складною ромбічною фігурою, які разом передають поверхню риб'ячого тіла. Позначено досить великий рот та око ромбічної форми. На іншому боці «чуринги» зроблене те саме, але в дуже спрощеному варіанті. На вільній площі цього другого боку намальовані два зооморфних символі: змія та істота з ромбоподібною рогатою головою, крилами та довгим хвостом, можливо, один з варіантів дракона. Привертає увагу врізка, вміщена на потишненому кінці «чуринги». Це начебто другий рот. Помітні подібність цієї «чуринги» до «сома» з Північного Грота та їх загальна схожість до так званих кам'яних риб Сибіру та «вишпівів» Закавказзя¹⁴, які пов'язані з стихією вод, глибинами, з потойбічним світом.

Особливий інтерес становлять сибірські риби з двома головами і відповідно ротами. Як показують факти, зібрані О. П. Окладниковим, двоголові тварини мають дуже значне, практичне всесвітнє поширення і символізують космічні персонажі, що одним ротом ковтають сонце, яке далі проходить їхніми внутрощами і нарешті виходить через другий рот у вільний простір¹⁵.

Цікаві деталі деяких сибірських риб та закавказьких «вишпівів» — на них зображаються істоти, які в реальній природі за розмірами перевищують найбільших риб¹⁶. Те ж саме було відзначено і для «риб» Кам'яної Могили. Все це лише підкреслює, що тут ми маємо справу з далеко не натуралістичними підтвореннями, а з образами великої космічної місткості.

В певному поєднанні з щойно розглянутими комплексами Грота Мамонта є комплекс на плиті № 7, яка сповзла з південного продовження Грота Мамонта на схил Кам'яної Могили. Це складне переплетіння карнизів, безлічі насічок, де вирізняється примітивно передана людська постать з перехрещеним ромбом на череві та руками, піднятими догори в адоративному жесті. Антропоморфна постать сувільно вкрита насічками і в цьому відображенні нагадує основний антропоморфний персо-

наж з комплексу № 6 (Північний Грот).

Ця композиція зберігає інтенсивні сліди пофарбування червоною вохрою, іде глибоко пропикла в фактуру пісковнику. Представлена тут стилізована антропоморфна постать з численними химерними зморшками, вкритими насічками, справляє враження людської фігури, яка органічно пов'язана з химерною передачею фантастичних злій (рис. 19).

Комплекс № 37 («Східний») відкриває нову сторону ідеологічних уявлень населення району Кам'яної Могили спеціальної доби. У відповідності з рельєфом та ідеями задумами первісних митців цей комплекс поділено на чотири відокремлені частини. Горішню частину займають два малюнки двох пар биків, запряжених в примітивні гарби. Під рогами першої пари позначено коло значних розмірів, напевно, сонце. Друга пара биків повернута головами майже під прямим кутом до першої групи. Після зображення бичачих упряжок вже поверх них було нанесено відповідні ряди коротких насічок, а ще пізніше, поверх перших і других, відтворено великий хрест, можливо як символ астральних напрямків руху.

Далі, вздовж природного карниза, йде композиція, яка чимось нагадує композицію на карнизі Грота Мамонта, хоча характер лінійно-геометричних елементів тут інший — гратчастий. Окремі її елементи викликають асоціації подібності з гарбою, човнами або, скоріше, з саями. Привертає увагу дуже стилізований малюнок якоїсь двонової тварини, напевно, птаха — гусака.

Ще далі за межами цієї композиції фіксується група, складена з ряду лінійно-геометричних накреслень та великої кількості округлень — зірок. Цікава група розташована в нижньому лівому куті композиції. Йдеться про майже вертикально поставлені предмет субовальної форми, поділений чотирма горизонтальними рисками, з яких дві середні заповнені округлими вшпигленими заглибленнями. Низ фігури закінчується чимось на взірць па-зурів, що падає їй певної подібності із

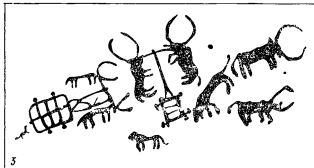
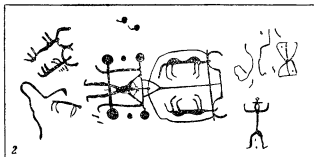
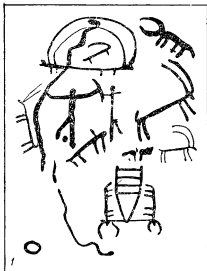


Рис. 21. Аналогії до гарб і волокуш у супроводі змій з Сісіанського району Вірменії (1—3)

звіриною лапою. Знизу вона оточена гратчастими елементами, які, можливо, відтворюють загорожу навколо овалного культового предмета, своєрідної стели — типу місцевих «вишків».

Остання група на плиті № 37 складається з насиченого переплетіння лінійно-геометричних накреслень, розкиданих скрізь округлень — зорь та кількох більш реалістично трактованих образів. Найбільш значним серед останніх є гранично стилізоване відтворення волокуші або, скоріше, саней, в які з допомогою дишла та ярма запряжено пару круторогих биків. Зліва від упряжки, в напрямку руху останньої, повзе велика змія, справа і зліва оточена поодинокими символами зорь. Астральний символ є також попереду парнобичачої упряжки, для якої він має бути своєрідною дороговказною зорею.

Серед інших символів, що піддаються певній інтерпретації, слід назвати кілька знаків, в яких можна вбачати сани, в прямій та боковій проекціях, а також образи змій та птахів.

На основі того, що в ареалі ямнокатакомбної культури відомі випадки супроводження померлих гарбами та зміями¹⁷, можна зробити висновок про

тісний зв'язок сукупості представлених на плиті № 37 образів з хтонічним, конкретно поховальним культом. Це положення підтверджують наскельні зображення з Сісіанського району (Вірменія), в числі яких трапляються бичачі упряжки з саними та гарбами, супроводжувані астральними знаками, зміями, образами хижаків, можливо, також собаками, людськими постатями, інколи в адоративній поставі та ін.¹⁸ (рис. 21). В одному випадку на гарбі відтворено фігуру померлого, ноги сягають за межі задка гарби, в іншому — позаду саней, тобто композиційно на тому самому місці, показано пияню половипу людських ніг зі ступпами. Решту постаті не видно, вона, певно, знаходиться в рухомому житлі — кібітці, яка тут передається у вигляді прямокутника, перехрещеного поперечними лініями (рис. 21, 1, 2).

Зображення з Сісіанського району викопано в досить відмінній стилістичній манері, але їх сюжетна сторона до деталей збігається з тим, що ми фіксуємо не лише в комплексі плити № 37, а й у інших — плити № 6, 7, 9¹⁹, і це зайвий раз свідчує входження енеолітичного мистецтва Кам'яної Могили до широкого південного ареалу, який

щонайменше сягає від Закавказзя до Північного Приазов'я.

На закінчення нарису про семантику насальних зображень Кам'яної Могили слід розглянути і найпізнішу, середньовічну групу. Останню складає пара баских копей, вміщених на стелі плити № 25. Копі, вірніше, кобили, витопчених постатей. Одна стоїть з піднятою головою на пружистих ногах з відкинутим хвостом. Здається, чути закличне ірляння, друга басусь: шия зігнута, голова нахилена майже до землі — тварина намагається скинути вершника — він туго потягнув повід і, мабуть, першим приборкав красиву і горду тварину; це загальнопоширений мотив Євразійського степового «посу про приборкання кобили — родоначальниці прекрасних копей.

На цьому можна закінчити пані коротки нарис про семантику насальних зображень основних хронологічно-стилістичних груп Кам'яної Могили. Наголос на неолітичній групі зображень виправданий можливостями матеріалу.

Порівняно з першою публікацією нам, як здається, вдалося влучніше трактувати семантику розглядуваних

зображень, але поступ в цьому відношенні не перекреслює того, що становить основу висловленого раніше.

Розвиток релігійно-ідеологічних уявлень йшов від мисливської, по суті, палеолітичної магії через рибальську магію до складних релігійно-космологічних уявлень, в яких намітилося досить чітко відмежування суто релігійного, культового комплексу від елементів позитивних знань, включаючи, як видно на прикладі «кішського комплексу», і елементи астрономії. Розкрита на підставі місцевого матеріалу система космоетістичних уявлень, про що, зокрема, свідчать аналогії з наскельними зображеннями з Вірменії, які входять до великого південно-східного Євразійського ареалу.

Запропоноване розкриття сюжетів аж ніяк не можна вважати остаточно завершеним. Новий матеріал підкаже нові рішення. Але вже на нинішньому етапі досліджень стає очевидним, що, створюючи свої зображення в гротах Кам'яної Могили, прадавні митці керувалися дуже поважними мотивами — увічнити для себе і незліченних нащадків свій естетичний смак, мудрість думки і глибину своїх суджень про світ.

ПОВОРОТНИЙ МОМЕНТ В ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ

В 1973 р. приазовська експедиція, керована автором, працювала в районі Кам'яної Могили, маючи за основну мету здійснення підготовчих робіт для перетворення заповідної території Кам'яної Могили в діючий заповідник.

Конкретні завдання, які перед собою ставила експедиція, визначалися такими моментами:

1. Розкриття комплексу «ступнів» і «кіпських» плит з метою експонування.

2. Дослідження під плитами периферії Гроta Мамонта для встановлення природи і характеру визначених тут залишків спеціалізованої доби і перевірки можливого між ними зв'язку з різноманітними чурингами, вперше знайденими автором при дослідженні залишків периферії Гроta Мамонта ще в 1938 році.

3. Проникнення під цервездатний пісковикопий масив з метою виявлення або створення особливих порожнин для одержання експозиційних папюнів.

4. Уточнення характеру накреслень на плиті № 12, для якої припускається наявність не повністю зафіксованого космологічного сюжету з участю змії, драконів, а також уточнення комплексу плити № 7, де можлива наявність космологічного антропоморфного персонажа напівживотного — напівзміїного в цивільній частині.

Незважаючи на те що експедиції довелося працювати в несприятливих умовах, нам погалащило вперше глибоко проникнути під первісний покрив Кам'яної Могили, вибачити до 300 нових зображень в одному місці, а в двох — дослідити ін situ згущення пісковикопих конкрецій і плит з зображеннями і накресленнями в окремих випадках, напевно, мезолітологічної доби.

Адже ці відкриття дали право говорити про підком новий науковий етап у дослідженні Кам'яної Могили. Те, що було тут зроблено різними дослідниками, починаючи з М. І. Веселовського в 1889 р. і закінчуючи нами на початку 70-х років цього століття, є лише вступ до планомірних досліджень і зберігання пам'яток. Ще не все остаточно опрацьовано і доведено, і ми дозволяємо собі попередити повідомлення про нові відкриття, опрацювання яких триває. Саме тому певною мірою попередньо ми наводимо дані про дослідження 1973 р. і продовження їх у 1974 р.

1. «Кіпські» плити і плити зі ступнями. В зв'язку з тим що дерев'яне перекриття, створене над комплексом «кіпських» плит у 1971 р., значною мірою зруйнувалося, залишена відкритою експозиційна порожнина була засипана піском, що вимагало кілька днів очисних робіт. Внаслідок високого рівня підземних вод р. Молочної, який у 1973 р. досягав нижньої частини «кіпських» плит, вони протягом всього сезону експедиції залишалися вологими, а це ускладнювало роботу.

Відсутність необхідної підтримки змусила нас відмовитися від ідеї створення павільйону на «кіпських» плитах і на місці плит зі ступнями і нову засипати ці комплекси піском. Слід зауважити, що в майбутньому з'явиться можливість здійснити пам'ятні тут роботи, ми викопали необхідні виміри і склали креслення.

2. Вивчення енеолітичного комплексу. Під час робіт 1952 р. у районі Гроta Мамонта нами була досліджена досить широка тріщина, що йшла з південного заходу до північного сходу і передувала до цього грота з північного заходу,

а також зроблений підкоп, який ішов у південно-східному напрямі під плити, розташовану на південній захід від основної порожнини Грота Мамонта¹. Під північно-західним краєм плити знайдено велику кількість блоків пісковиків, які повалилися один на одного і створювали враження примітивної стінової кладки. Пізніше, але також у 1952 р., наші пошуки були продовжені М. Я. Рудинським і, що є особливо важливим, вони привели до знахідки разом з типовим енеолітичним кременем вінцевої частини горщика типу Середнього Стогу II — Дерезьки.

У 1973 р. з метою продовження цих робіт знову було розглянуто північно-західний зріз плити на південний захід від Грота Мамонта, продовжено лаз у напрямку плити № 51, прочищено поперечну тріщину в районі плит № 51, 51а, всього розкрито близько 100 м².

Вдалося визначити, що археологічний матеріал залягає на поверхні світлого чегумсованого піску, черемішаного з кришками і блоками пісковиків, практично на створі великих наскрізних тріщин. Ці дослідження дозволяють гадати, що «кладка» насправді є природним утворенням і що каміння, а з ним і археологічний матеріал потрапили по тріщинах у уоружечу Грота Мамонта і під прилягаючі до нього плити саме тоді, коли голови обвали тут уже відбулися, а в гроті ще існували не заповнені еоловим піском широкі порожнини.

Беручи до уваги сказане, слід вважати найбільш вірогідним, що пункт проживання за енеолітичної доби тут концентрувався навколо шліфувальної плити № 6, що лежала на поверхні плити, розташованої безпосередньо на південній захід від Грота Мамонта. Про те, що акумулюція археологічного матеріалу і його проникнення через щілини від країв каміння відбувалися в календарно близькій або навіть і ж самі строки, свідчать кілька обставин. По-перше, мова повинна йти про однорідність за морфологічними і технічними ознаками набору крем'яних виробів, які включали пластичність гостроїліцевої полі з крайовою і стружистою ретушню; вістря дровків і стріл витягнуто-підрізаної форми з стружисто-зубчастою ретушню — як у майкопсько-

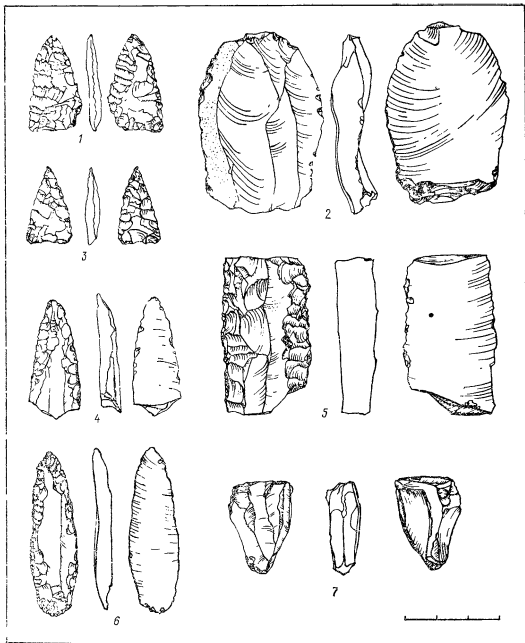
новосвободнянських виробів²; пластичності і відщепові скребки досить великих розмірів та ін (рис. 22; 23). Відзначимо уламки кількох свердлених виробів, очевидно, типу «молотків», виготовлених з темно-сірих або зеленкаміяних порід (рис. 24, 6), відбійники, пилки і шліфувальники з пісковиків, які можна пов'язати з виготовленням кам'яних, шліфованих і свердлених знарядь (рис. 25).

Є і знахідки, що вказують на східні, можливо, прикавказькі зв'язки місцевої культури: по-перше, уламок тулії виготовленого з сірого порфіриту зооморфного навершя-скіпетра (рис. 24, 5) і, по-друге, знахідку трьох мініатюрних чудово виготовлених крем'яних сегментів у складі інвентаря знаменитого майкопського кургану³ (рис. 24, 1—2).

Слід пагадати, що про наявність у місцевого енеоліту етнокультурного контакту з Прикавказзям свідчить також чорполощена майкопського типу посудина, знайдена під плитою № 41 Кам'яної Могили, де в свій час були зафіксовані й лівійно-геометричні зображення⁴.

Однак місцевий енеоліт все ж належить до степового приазовського ареалу. На користь такого його визначення, перелусім, свідчить характер зразків глиняного посуду, який супроводжував інші групи інвентаря. Йдеться про великі і необкошені фрагменти крихкого внаслідок вмісту подрібнених черепашок глиняного посуду, звичайно прикрашеного композиціями з відбитків гребінчастого шпампа (рис. 24, 4). Ці залишки типові для пам'яток групи Середній Стиг II, що з'явилися в степовій зоні України близько середини IV тис. до н. е. і проіснували до середини III тис. до н. е.⁵

Можна вважати, що зв'язок, який памітився в 1938 р. у подібного матеріалу з чурингами, не підтвердився. В 1973 р. було знайдено одну чурингу, але в такому місці, де усякий інший, крім неї, археологічний матеріал, був відсутній, зокрема через те, що місцезнаходження її розташоване досить далеко від щільної, звідки подібний матеріал потрапляв під плити південно-західної периферії Грота Мамонта та під плити № 51.



3. Роботи під первозданим масивом пісковик. Грот Чуринг. Оскільки зв'язок чуринг з місцевим енеолітом залишився проблематичним, необхідні були нові перевірочні пошуки. Так виникла ідея розшуку рових чуринг під плитою, що лежала за кілька метрів на південний захід від плити № 51. Саме тут, на відстані близько 1,5 м від краю плити,

Рис. 22. Крем'яний інвентар енеолітичної доби з ареалу західного краю Грога Мамонта і з під плити № 51 (1-7).

у 1952 р. М. Я. Рудинський знайшов чудову вирободібно-пісковикову конкрецію — чурингу з двосторонніми зображеннями⁶. Місце це названий автор вважав безперспективним⁷, проте

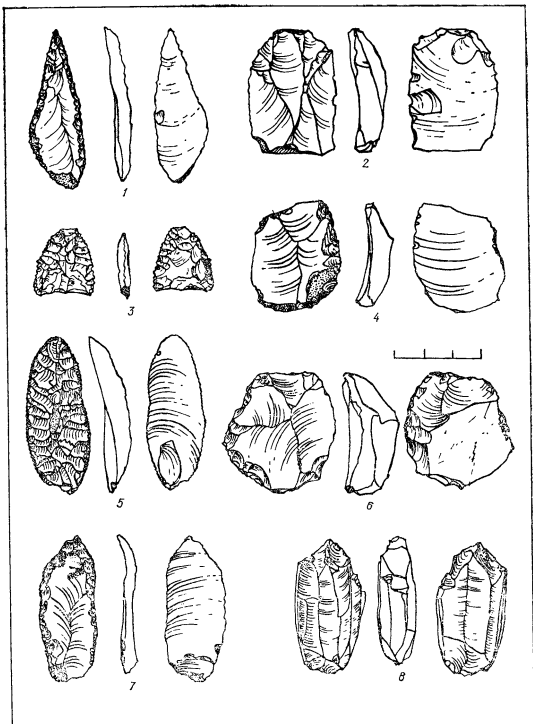
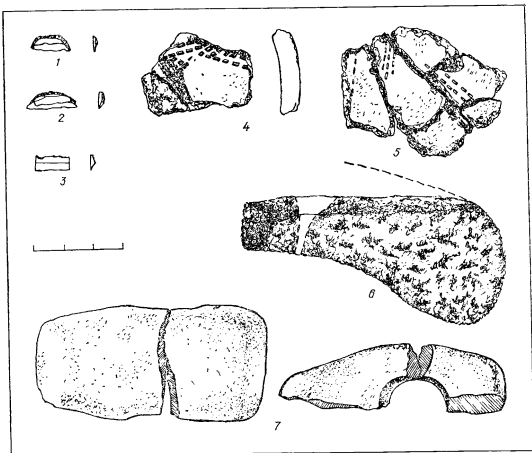


Рис. 23. Крем'яний інвентар епсолітичної доби в ареалі західного краю Гроta Ма-монта і з-під плити № 51 (1-8).



наслідки проведених тут робіт перевершили всі наші сподівання.

Як з'ясувалося, нам вдалося проникнути в грот, ніким досі не відвідуваний з первісної доби, який пізніше отримав назву «Грот Чурино». Він був розкритий на площі 50 м² і явив собою порожек висотою 35—50 см, яка вгорі мала нижню поверхню первинної пісковикової плити, а знизу — поверхню світлого материкового піску. Порожечка в верхній частині була заповнена гумусованим еоловим піском, а в нижній — бурим, досить щільним піском. З основою останнього і були пов'язані численні тут знахідки чуринг.

Проте, перш ніж перейти до розгляду питання про чуринги, слід зазначити, що думка М. Я. Рудинського про відсутність у цьому місці палеолітичних зображень також виявилася помилковою, бо було знайдено зображення лінійно-геометричного характеру, іноді

Рис. 24. Крем'яні (1—3), керамічні (4, 5) та кам'яні (6, 7) вироби енеолітичної доби з арсеналу західного краю Грота Мамонта і з-під плити № 51.

покриті вохрою. Вони траплялися не лише на багатьох ділянках стелі, але і в прошарках пісковикової породи, яка місцями становила підлогу грота. Аналіз всіх обставин відкриття наводить на думку, що Грот Чурино являв собою не що інше, як глибинне завершення «скарманя» колись широкого навісу або навіть печери.

Мабуть, частину його складав так званий Грот Собаки, який в результаті руйнування і сповзання опинився на схилі, а також сюди належить плита з малюнками, розташована поряд з гротом, і плита № 51а. Остання, всупереч передбаченням М. Я. Рудинського, теж дала досить велику кількість лінійно-геометричних зображень з вохрою, невеличкі геометризмовані фігури козлів і

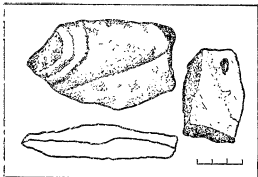


Рис. 25. Кам'яне знаряддя для нанесення зображень.

олепів, мисливців з луками та середньовічні малюнки осідланого коня, каравели і напис, можливо, хозарський (рис. 26).

Знайдені в Гроті Чуринг *in situ* конкреції — чуринги мали довжину від 5 до 70 см і за своїми формами незмінно нагадували риб різних порід. І зараз конкреції пісковнику, подібні за формою, часто-густо трапляються в різних місцях Кам'яної Могили. Свого часу заготовки було підібрано, принесено в печеру і шляхом нанесення малюнка перетворено в чуринги.

На площі близько 40 м² було знайдено до 40 чуринг, які звичайно мали лінійно-геометричні зображення з однієї, а іноді й з двох сторін. У кількох випадках помітно сліди підмалювання фарбами — вохристою і чорною. За технікою нанесення всі зображення на чурингах виконані однаково — шляхом врзання вузьких і неглибоких ліній, мабуть, крем'яними пластинками, що лише стверджує кам'яни вихід цих, безсумнівно, культових виробів.

Наші знахідки і справді мають подібність до етнографічних чуринг, що являють собою комплекс величезного, хоча й не повністю ще розкритого значення. Наукову обробку цього комплексу, включаючи пояснення лінійних накреслень, що є на чурингах, закінчено лише в попередньому плані, наступні роботи з ними вимагатимуть ще немалих зусиль і часу. І все ж такі вже тепер ми маємо право висловити припущення, що й археологічні «чуринги», в тому числі палеолітичні, мезолітичні, неолітичні⁸ і етнографічні їх паралелі⁹, відбивають існування кульової практики,

яка мала майже глобальне поширення і полягала в створенні особливих, переважно рибоподібних за формою предметів, прикрашених різними символами. Такі предмети ховали в потаємних місцях, а присвячували їх тотемічному культу, пов'язуючи його з уявленнями про чисельність матеріалізованих душ, із зачатками анімістичних вірувань.

Як вже відзначалося, особлива цінність археологічного матеріалу, одержаного під час розкопок у Гроті Чуринг, полягає в тому, що він після багатьох тисячоліть лежання в групі був знайдений *in situ* в непорушному стані. Виявлено лише одні чуринги без усякого іншого супровідного матеріалу.

Як з'ясувалося, до робіт 1973 р. дослідники Кам'яної Могили не мали справи з пам'ятками подібного стану збереження; щодо обставин у Гроті Мамонта, то лише окремі його ділянки знаходилися у положенні, близькому до первинного. Всі об'єкти із зображеннями, що трапилися на схилі або на площі лучної тераси, безсумнівно, ділилися до нас у переміщеному стані. Виділяються шліфувальні плити, розміщені поблизу стародавніх водоміш, але вони належать вже до порівняно пізніх епох.

На цьому фоні Грот Чуринг в усій сукупності матеріалів, що його представляють, є реліктовим комплексом, відкритим і дослідженим в зоні первозданного пісковикового масиву Кам'яної Могили.

4. Печера Чаклуна. Автор і його співробітники, керовані ідеєю відшукування недоторканих порожнин під первісним щитом Кам'яної Могили, зокрема з метою виявлення нових археологічних об'єктів і експонування їх у природній обстановці, протягом довгого часу по всій території схилу Кам'яної Могили намагалися знайти можливість археологічного проникнення під її щит. Проте скрізь відкривалася в принципі однакова картина стародавніх обвалів або широкх тріщин, які загрожували новими обвалами, що при відсутності належних засобів кріплення могло коштувати життя працюючим в цих складних і небезпечних умовах.

У зв'язку з тим що щит первісного пісковикового масиву був краще збережений в частині південно-східного сек-

тора, саме тут наші пошуки проходу під ниа відзначалися особливою впертістю. В процесі їх одного разу ми зупинилися на циліндрі центральної частини тріщини, що тягнулася з північного сходу на південний захід через східний край цита Кам'яної Могили. На південний схід від цієї тріщини вже йшло прохвісті первозданної плити, яка плавно осіла, але не сповзала по піску ватому схилу; потрапити під плиту прохвістя не вдалося. Вибравши пісок з названої раніше тріщини, ми потрапили в порожнину стародавньої печери з темною, можливо, закончевою стелею, яка продовжувалася на північний захід на відстані близько 3—4 м.

Будуючи, що хід під первозданий шит парешти знайдений, ми назвали його «Східним» ходом. На відстані 5 м від краю нидьопаної плити було знайдено цікаве гніздо знахідок — описані дали залишки поховання гупського часу. Пошуки інших поховань ні до чого не привели. В плані наших робіт описане поховання найбільший інтерес становить як показник того, що з V ст. н. е. в печеру ніхто не приходив. Ця обставина зумовлювала знайти стародавні зображення, не зіпсовані написами і матюками пізніх відвідувачів.

Ретельний огляд стелі привів нас до відкриття мало помітних на темному її фоні кількох лінійних зображень. На циліндрі названого рашше поховання було знайдено наскрізь тріщину в стелі шириною 5—10 см. Розчистивши її, ми дістали трохи темного свігла і відкрили доступ повітрю.

Продовження «Східного» ходу за цю тріщину в напрямку північного заходу на відстань ще 5—6 м привело до сумного відкриття: від поперечної тріщини в діагональному напрямку шла ще одна, яка промалувалася дотори на 0,7 м. Товщина плити в цьому місці близько 1 м. На поверхні плити тут лежали багатотонні вивірені брили пісковика, що при умові дальших робіт реально загрожувало аварією. Для того щоб попередити овал, дальний кінець східного ходу до ліній поперечної тріщини був нами засипаний.

Начинаючись дані пропнути під центральну ділянку первозданної плити, ми почали новий підкоп з південно-

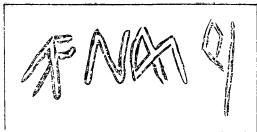


Рис. 26. Напис з брвця № 51.

го заходу в напрямку збереженого кінця «Східного» ходу, через сучасний прот, вся південна половина стелі якою була пошкоджена сучасними написами і малюнками. На віддалі близько 8 м від південно-західного кінця нового ходу відбулося з'єднання його зі «Східним». Одночасно було одержано можливість продовжити останній в тому ж північно-західному напрямі до центра цита, але відступаючи до південного заходу від «Східного» ходу на 1,5—2 м. З часом, відповідно до відкриттів, він одержав назву Ходу Бізона.

В зв'язку з тим що на перехресті двох ходів, нижче еолового піску, на поверхні світлого материкового піску, було знайдено кілька невеликих плиток з лінійними пакресленнями, а на стелі — подібні ж пакреслення, вичищено цього місця приділялася особлива увага.

11 вересня 1973 р., коли в гроті ми вели роботу по ліквідуванню туристських малюнків і написів, у південно-західному кінці «Південного» ходу один із студентів-робітників звернув нашу увагу на групу незрозумілих ліній, які при ретельному огляді виявилися стародавніми. Робота, проведена в наступні дні, підтвердила стародавність виявленого малюнка і спрямувала нашу увагу на пошуки нових композицій. Так були виявлені Чаклун (рис. 27, 1), мамонт із супроводжуючими його рогатами антропоморфними таянцюрлестами (рис. 27, 2), дельо зіпсований малюнок оленя (рис. 28, 1) і здвоєне зображення двох носорогів (рис. 28, 2). Всі сюжети виконані в техніці неглибокого гравірування, яке в напівтемряві не одразу помітне.

Оскільки першим у цьому місці виявлено зображення Чаклуна, весь новий комплекс було названо Печерою

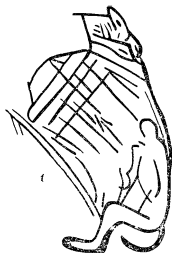


Рис. 27. Печера Чаклуна. «Чаклун» (1), забитий мамонт і антропоморфні фігури навколо нього (2).

Чаклуна. Відкриття палеолітичного пласта зображень особливого стилю обумовило необхідність поїздки в Київ до Інституту археології АН УРСР. Там була подана істотна допомога співробітниками і коштами. Появу ліхтарного освітлення необхідно особливо відзначити, тому що саме завдяки йому нам вдалося виявити основну кількість зображень палеолітичного шару, розташованих у кількох групах.

Ділянка печери на перехресті Східного і Південного ходів одержала наз-

ву Скіни, вона в системі Печери Чаклуна займає особливе місце з двох причин. По-перше, стеля в цьому дальньому куті печери відрізняється багатогранною зморшкуватістю, що утворювала подібність часлених лотків. По-друге, саме в Скіні було знайдено численні гравіровані плитки, значна кількість яких лежала *in situ* на згаданих полках. Багато їх гравилося на поверхні світлого материкового шару, бо цілком можливо, що вони впали з полиць під час часткового руйнування Печери Чаклуна. Планок у ній виявлено понад 50. На основі аналізу притаманної їм гравірувальної техніки і змісту форм

заготовок ми схильні розглядати ці знахідки як архаїчні попередники чуринг.

Відкриття в Печері Чаклуна, — поредусім, наявність цілого пласта палеолітичних зооморфних зображень епохи мамонта і кінця епохи носорога, зразу ж ввело Кам'яну Могилу в число видатних світових старожитностей. З'ясування цього факту вимагало оперативного вироблення методу фіксування таких зображень, які до 1973 р. на східноєвропейському тлі не були відомі.

Використавши численні прийоми, в 1973 р. ми зупинилися на викладеному нижче методі фіксації виконаних у техніці гравюри на стелі і на плитах з пісковика палеолітичних зображень. Він включав такі моменти:

а) виявлення малюнків; б) висвітлення і розгляд їх; в) наведення малюнка пастельним вугіллям; г) фотографування малюнків; д) калькування малюнків па протравленню оцтовою кислотою поліетиленову плівку за допомогою особливих олівців; е) перепесення їх на світловому столі з поліетиленової плівки на паперові листи, а з них — на ватман; ж) закріплення зображень, що знаходяться на піскуватих стелях, за допомогою клею БФ-2, з наступним перекриттям їх нітролаком.

Недоліком цього прийнятого в силу різноманітних причин методу слід визнати відсутність фотографій з малюнків до наведення їх вугіллям. У 1973 р. ми були позбавлені можливості використати подібний прийом фотофіксації, частково через відсутність палежного електричного освітлення.

Одним з дальших завдань Приазовської експедиції 1973 р. було уточнення характеру намальованих поєпопеолітичної епохи на плитах № 19 і 7. Розкриття і додаткова фіксація зображень на плиті № 19 ствердили наше припущення про те, що тут наявні складні композиції із струменеподібних зміїв, а також зображення крилатого дракона. Останній має рогату голову, два розкидані у вигляді гамматичного хреста крила і хвіст з волосатим закінченням, яке згориште у вигляді підрикутника.

Повне розкриття композиції на плиті № 7, утвореної з система природних зморшок, різноманітних штучних вирізок і насічок, з наступним покриттям

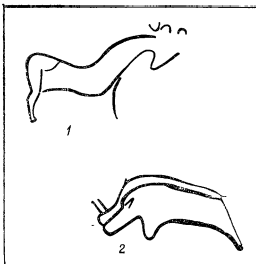


Рис. 28. Печера Чаклуна, зображення оленя (1) і пари носорогів (?) (2).

червоною вохрою, показало слушність нашої здогадки про те, що в цій композиції ми маємо справу з образом Великої матері; вся нижня половина її постаті трактувала у вигляді струменеподібних зміїв.

Обидва останні дослідження важливі як вказівки на те, що космологічні композиції, пов'язані з епохою місцевого неоліту і енеоліту, включаючи лінійні, за основним змістом зникають з теми, котрі відомі в матеріалах пам'яток сурьсько-дніпровської і буго-дністровської культур.

На закінчення розділу варто також відзначити, що наприкінці робіт нам нарешті вдалося намітити шляхи розв'язання одного з найголовніших завдань, яке невідступно переслідувало нас, — знайти прохід під центральну частину первозданного масиву пісковика. Це було зроблено через так званий Центральний грот, розташований на середній південній стороні Кам'яної Могили. Подолавши постійні завали, ми нарешті дісталися під масив первісного цита на відстань близько 1,5 м від краю плити.

Пісок тут щільний, фіксується на глибині більш як 2 м, що при умові виконання відповідних кріпильних робіт і при певних витратах гарантує створення тут необхідного Кам'яній Могилі постійного експозиційного залу.

РЕАЛІ ПЕЧЕРИ ЧАКЛУНА

Зображення на стелі. Ідея створення над первозданим масивом пісковика Кам'яної Могили експозиційних приміщень обумовила потребу проведення відповідних пошуків по всьому периметру пам'ятки. Це призвело щонайменше до двох важливих відкриттів.

Так, наприклад, на північно-західному краї Кам'яної Могили було знайдено грот, який за характером знахідок названо Гротом Чуринг (рис. 29). У цьому плапі ще більше значення має відкриття печери на південно-західному схилі, названої Печерою Чаклуна (рис. 30), бо в ній виявлено зображення Чаклуна (рис. 27), а також чималу кількість невеликих прадавніх гравіюваних зображень двох стилістичних різновидів, які ми датуємо палеолітичним віком.

Розкопки печери велися спочатку від південно-східного краю наявної тут масивної плити. На відстані приблизно 5 м простягався давній «карман», периметр якого визначався значною висхідністю поверхні стелі печери. Просуваючись в північно-західному напрямку, ми заглиблювалися до 80 см у

давній світлий пісок, у товщі якого спорадично траплялися блоки чорної землі лучного походження. Наявність останніх з'ясувалася, коли тут було відкрито залишки дерев'яної видовжено прямокутної труни, що розпізнавалася за кількома залізними цвяхами, що ними кріпили дно домовини. З інших знахідок називасмо дві так звані калачикової форми залізні пряжки, звичайні в гилових гупських комплексах V ст.; біля дистального кінця труни було знайдено червоноглиняну ойнохою, а поряд з нею — типовий для V ст. скляний кубок. Ойнохою було прикрито пісковиковою плитою з первісними зображеннями, а поряд з кубком трапилася ще одна подібна плитка.

Відкриття гупського комплексу¹ на площі Кам'яної Могили, звичайно, не має особливого значення. Проте важливо констатувати, що з V ст. н. е.² порожняча печери шкич не піднідувалася.

Спочатку в Печері Чаклуна в північно-західному напрямку ми просунулися на 10 м, при ширині ходу 1,5 м. Пізніше на стелі виявилася значна тріщина. Ми припинили далі просування і забили цю частину ходу піском, бо можливість обвалу стелі тут стала реальною.

Рух відновився вздовж ходу тих же параметрів і так само в північно-західному напрямку, але на два метри лівише. Тут пройдено до 10 погонних метрів. Подібний хід було прокладено із заходу на схід.

Цілком зрозуміло, що через неможливість організувати відповідні кріпильні роботи в піску наявними засобами ми не мали права проводити суцільний вибір піску з печери і залишали значні

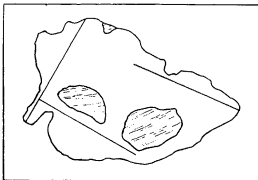
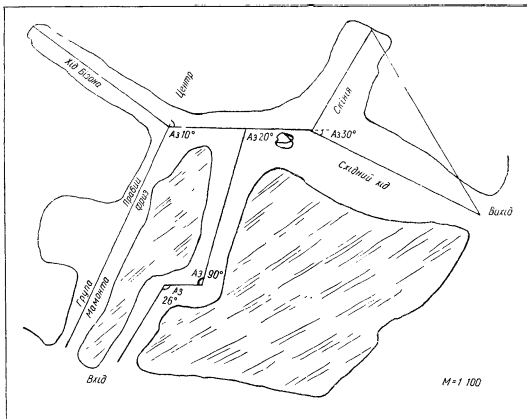


Рис. 29. Схема-план Грота Чуринг.



піщані останці, на яких загалом і трималася її стеля.

З цих, здавалося б, технічних причин, які тривають по нинішній час, ми не могли здійснити судильне розкриття площі і, отже, нині змушені піти на фрагментарне опублікування такої унікальної пам'ятки, якою є новий комплекс Кам'яної Могили.

Розкривши в Печері Чаклуна близько 50 м², ми встановили, що первісна площа її була значно більшою, але разом з тим могли судити про стилі відкритих тут зображень та окремі їхні композиційні єдності.

Як у всіх інших місцях Кам'яної Могили, в печерах, гротах і навісах стіни як такі відсутні. Є лише стелі, що або лежать на піску, або становлять обмежуючу згори площину порожнечі. Всі три види названих вище порожнин мають стелі неоднакової рівності: грубошорсткі, хвилясті, цілком рівні. Площини останнього типу в Печері Чаклуна без винятку зайняті гравійованими зо-

Рис. 30. Схема-план Печери Чаклуна.

браженнями, в середньому близько 10 см довжиною з різьбленою лінією до 1—2 мм завглибшки.

Опис цих зображень подається, починаючи із заходу. Виявивши в західному кінці печери кілька груп зображень, ми прийшли до висновку, що вони повинні бути і на тих ділянках стелі, які вже відірвалися від первозданного масиву і лежать біля підніжжя Печери Чаклуна. І справді, саме тут трапилося чимало пізніших написів і пакреслень. Привертає увагу пара «марсіян», одягнених в скафандри з аптенами і досить земляпськими ознаками статі.

Але на східній ділянці плати, куди проникнути майже неможливо, ми знайшли групу незанеречно стародавніх малюнків, дещо вивітрених і з пустельним загаром (рис. 31).

Композиція, витягнута з півдня на північ, займає в довжину 57 см. До її складу входять чотири фігури. У цент-

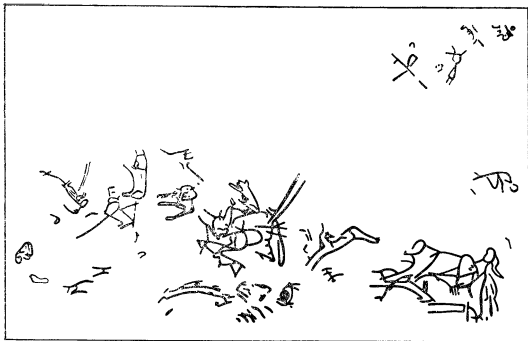


Рис. 31. Печера Чаклуна. Зображення на центральній частині стелі.

рі — фігура довжиною 34 см, з обличчям, повернутим зліво. Голова її олепця, «задні» ноги витягнуті вправо і справляють враження людських. Замість оленячої шиї певеликим колом позначено людську голову. Загальне враження таке, що постать передає особу замаскованого мисливця або чаклуна. Фігурка угорі зліва стояча, має хвіст або фалос. Друга, внизу зліва, дуже схематизована: вона «сидить», з головою догори, короткими рисами позначено руки чи звислі іруди. Третя фігурка справа пачебто лежить на спині, ноги трактовані окремо подвійними лініями. Їх немов би піднято зігнутими у колінах догори. Композиція загалом справляє цілісне враження і, напевно, має культовий характер.

На центральній частині західного кінця стелі Печери Чаклуна вміщено головою до центра печери злосну фігуру, зміст якої не цілком ясний (рис. 27, 2). Довжина її близько 20 см. Сипу і голову передано подвійним контуром, що можна трактувати як зображення двох тварин, що стоять поряд. На носі правої з цих спарених тварин

відтворено подобу рогів. Імовірно, що вони являють собою ікла сікача, а композиція передає пару вепрів: справа — самця, зліва — самицю.

Вглиб печери на 10 см, проти центральної частини вепрів, помітне зображення стрункого благородного оленя (довжина 20 см), головою на захід; у частині голови і рогів фігуру дещо пошкоджено в напі часі, але це не псує привабливості постаті в цілому (рис. 28, 1).

На відстані 40 см від крупа олепа простежено складну змістовну композицію, яка є однією з пайвидатніших у печері. Композиція, видовжена із заходу на схід на 28 см, простяглася з півдня на північ на 18 см (рис. 27, 2).

Центральну її частину становить фігура мамонта, пропорційно відтворена, довжиною 17 см. Його поза незвичайна. Задні ноги підігнані під черево. Над спиною тварини зображено підтрикутий довгастий предмет — найімовірніше, той самий камінь, яким юрба людей зламала мамонтові хребет і збила з ніг.

Проти голови, морди і черева мамонта розміщено групу танцюючих людей. Трос або четверо з них одягнені в хутряні маллиці. У трьох паявні тваринні

маски з оленьчими рогами. Домінуюча фігура, висотою в 14 см, також у маліці, але без очевидних ознак оленьчих рогів. У її руках — два колоподібних предмети різної величини, можливо, шаманські бубони.

На підставі описаних вище деталей композиції слід зробити такий висновок. Група людей, кидаючи камені, забила мамонта, а пізніше, вбравшись у відповідний одяг, виконувала навколо забитої тварини ритуальний танок, очолюваний шаманом з двома різної величини бубонами в руках.

На відстані 6 см на південний схід від памапа зображено подібну за змістом фігуру людино-звіра (рис. 27, 1). Довжина її від хвоста до кінця морди 22,5 см, висота вписаної в задню частину схематизованого звіра людської фігури 10 см, довжина хвостатого звіра 21 см, найбільша ширина останнього по лінії грудей 13 см. Тулуб тварини схематизований, ґратчастий; морда вухата, але до певної міри нагадує пташину. Що саме із звірино-го світу являє собою фігура, в яку вписана постать людини, визначити на даному етапі неможливо. Вражає, що зображення людини-чаклуна є непропорційно малим порівняно із схематичним відтворенням звіра, внаслідок чого можна вбачати в останньому спеціальну, відповідним чином обладнану споруду.

Культовий характер охарактеризованого вище об'єкта не викликає сумнівів. Безперечно, саме постать хвостатої людини вписано до ґратчастої звірино-ї фігури. Композицію ми назвали Чаклуном і на цій підставі дали назву усій печері.

Далі на південний схід від фігури Чаклуна було відзначено наступну композицію, культовий зміст якої також безсумнівний. Тут, на карнизі, подано, напевно, мисливську сцену (рис. 32). Насамперед, відзначимо гравіровану лінію довжиною 10 см, проти неї, на її «причепі» знаходиться спиною донизу рогата тварина, близька до північного оленя, яка мчить на північ. Над ним — масивна фігура, яка теж, можливо, рухається в тому самому напрямку і, мабуть, належить дикій свині. Ще вище (в глибокій печері) — горбатий слон, напевно, мамонт, який прямує вправо, на



Рис. 32. Печера Чаклуна. Зображення бика, кабана, враженого мамонта і сайгак. Початкова частина зображень на фризі справа.

південь. Карк тварини пробито, очевидно, рогатиною, особливість якої — дворучність. Мамонт, певно, смертельно поранений. На 10 см вище — невеликий малюнок тварини з рівними рогами і важкою мордою, мабуть, це сайгак (рис. 32).

На продовженні цього карнизу, розташованому на відстані 20—30 см від фігури сайгак, починається дуже складна композиція, утворена щонайменше з 35 фігур, перелік яких подаємо з заходу на схід. Вся композиція має в довжину 75 см (рис. 33).

Першу частину її становить група людей з бичими і, не менш імовірно, оленьчими рогами³ або з тими й іншими. Фігур налічується до десяти. Одна з них, центральна, тримає в руці

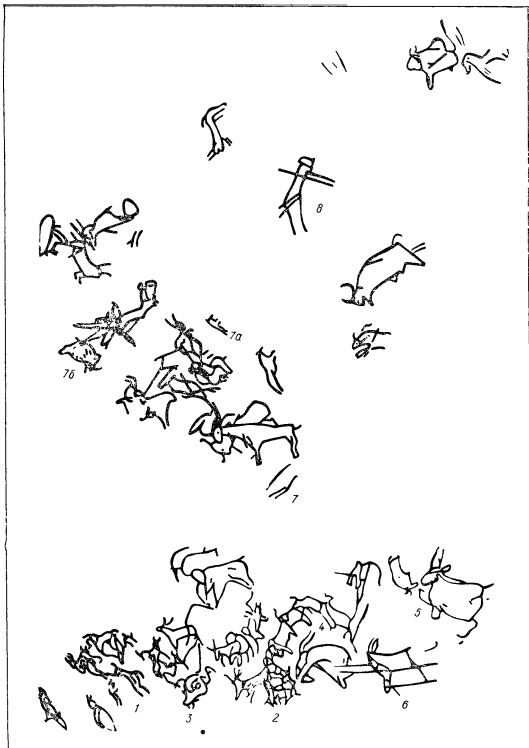


Рис. 33 Печера Чаьлуна. Група з рогатих антропоморфних фігур і супровідних зооморфних зображень (1—8).

якийсь предмет, не виключено, що це лук. Люди танцюють, пози їх найрізноманітніші, експресивні (рис. 33, 1).

У центрі нижньої частини композиції розміщена група з трьох фігур. Це, мабуть, бик та корова, що стоять на задніх ногах, а поміж ними на чотирьох ніжках — телятко. Це справжнє «святе сімейство» первісної доби. На жаль, композиція пошкоджена підвідувачами (рис. 33, 2).

Над «святим сімейством» у логічному поєднанні з ним зображено дві злитно трактовані шеренги рогатих тварин — биків чи оленів. Злитність трактовки виявляється в тісній компоновці фігур і в тому, що вони нерідко передаються лише окремими деталями — протомами, а ціла фігура лише розпочинає шеренгу. В кінці цієї першої шеренги подано людино-бика — рогатого танцюриста (рис. 33, 3).

Вище і дещо правіше цієї бичачої череди є три схематично передані постаті. Нижча, довжиною 10 см, — це досить реалістично трактований горбатий мамонт. Вище його — одна або дві прогони цієї тварини.

Ліва шеренга складається з п'яти досить реалістично зображених тварин. Унизу вона починається групою «святого сімейства» і наче очолена ним. Згори і дещо зліва від рогатих тварин стоїть на задніх лапах у досить агресивній позі якийсь з розкритою пащею і стрілою, яка начебто потрапила йому саме у пащу. Єдина можливість визначити природу цього хижого звіра — визнати його печерним левом (рис. 33, 4).

Лівіше печерного лева — реалістично трактована фігура бика, імовірно, не бізона, а тура. Лев наче напав на черодку турів і забив останнього, про що говорить його положення — догори ногами, але в цей момент дістав у пащу смертельного поранення стрілою, пушею або невідомим стрільцем (рис. 33, 5).

Ліва східна половина нижньої частини композиції закінчується трьома схематично трактованими фігурами козлів. Більш округлі форми їх пропорцій і стиль зображення свідчать про різний час виконання малюнків (рис. 33, 6).

Проти описаної вище композиції, за 20 см на північ від неї, на рівній делянці центральної частини стелі печери по-



Рис. 34 Печера Чаклуна. Фото антропоморфного зображення

чинається наступна група зображень — ряд композиційно пов'язаних сюжетів. Це зосередження фігур займає площу 80×60 см і об'єднує до 20 постатей, з яких 16 тваринних, а 4 фантастичних людських (рис. 33, 7). Останні займають внутрішній простір цілої композиційної групи. Найпомітніша тут фігура, напевно, чоловік з двома дричками на плечах (рис. 33, 8; рис. 34). На відстані 25 см на південний схід від мисливця відтворено групу з трьох людей, які беруть участь в coitus'i. Ідейно домінуючою фігурою тут є рогата жінка, що стоїть на «задніх ногах» і начебто благословляє coitus, в якому беруть участь антропоморфні чоловік та жінка (рис. 33, 7a).

Навколо осередка з чотирьох назраних вище людей розкидано фігури тварин, сюжетно поєднані в порівняно невеличкі композиційні групи. Внизу — пара сайгаків, що труться один об одного спинами. Навколо coitus-ної групи простежуються три-чотири тварини, природа яких не досить ясна.

Правіше цих відтворено невелику (довжиною 7 см) фігуру дорослого поваленого мамонта. Над ним височіє пропорційно велика (висота 16 см) напівлюдська — напівосляча фігура з луком у руках. Це — чаклун, можливо, чаклунка або ж мисливці (рис. 33, 7 б).

Ще правіше цієї групи, на відстані 10 см, відтворено невеличке зображення також поваленого мамонта з відкинутими задніми ногами і каменем над ними (довжина 10 см). У його голові застромлені два дротики.

Проти голови мамонта — дві рогаті тварини, що скидаються на биків (довжина кожного — близько 7 см).

Навколо мисливця па досить значній від нього відстані (15—25 см) розташовано зображення чотирьох рогатих тварин (биків). Належність п'ятої тварини визначити важко, можливо, це кінь. Ситуація передає обстановку полювання в відкритому полі. В одному місці цієї композиції — пара насічок, напевно, дротики.

На цьому місці печери, де почали перегинатися ходи з південного сходу на північний захід і з південного заходу на північний схід, на стелі з'явилася колоподібне потовщення, що спускається донизу. Тут південно-східний хід роздвоювався, а в межах цього роздвоєння, на рівні контакту слабо гумусованого піску і світлого піску почали траплятися поодинокі плитки з однобічними або двобічними зображеннями, характерною особливістю яких є подпадання лінійно-геометричного компонента з зооморфним. Кількісно перший з них помітно переважає. Питання про ці плитки, про їхню специфічність і вік розглядатимемо окремо.

Оскільки композиційна група, що йде на північ з деяким ухилом до півдня, практично змикається з описаною вище, дальший опис продовжимо розглядом матеріалу, що в основному прослежується в північному напрямку.

В зв'язку з тим що в центральній частині зробленого тут проходу на стелі було знайдено велике зображення тура — «бізона», цей хід умовно названо «Ходом Бізона». В ньому було пройдено 3 погонних метри, при ширині близько 100 см.

Смуга зображень тут мала довжину 230 см при найбільшій ширині останніх 80 см (рис. 35; 36).

На межі описаної раніше композиційної групи зображень і центральної входної частини «Ходу Бізона» нанесено п'ять паралельних ліній довжиною 15 см (рис. 35, 1). Це, напевно, списи, бо вони спрямовані в бік фігури мамонта (25×12 см), дуже спотвореної і, мабуть, якоюсь мірою вже розібраної. Біля задньої ноги і, напевно, проти голови відтворено предмети, в яких можна вбачати двозубі гарпуни (рис. 35, 2).

На відстані від стегової частини цього напіврозібраного мамонта відтворена експресивна і мальовнича фігура мамонтеняти (довжина 10 см) з піднятим до неба хоботом, яким він трубить, мабуть, звертаючись до мертвої матері. Мамонтеня приречене — в його крупі стирчить дворучна рогатина вже знайомого нам типу (рис. 35, 3).

Далі в глиб ходу, за 16 см від мамонтеняти «лежить» дуже сумарно переданий також забитий мамонт, черевом донизу, мабуть, також частково вже розібраний (довжина 16 см, висота 9 см) (рис. 35, 4). Над спиною мамонтеняти, на відстані 6 см відтворено групу людського соитуса. Над цією сценою па-креслено невелику фігуру, зміст якої невпевний (рис. 35, 5).

Проти групи з п'яти списів на відстані 32 см від неї відображено окремі сюжет — чудовий малюнок пораненої сарни, головою повернутої до корпусу. Вона зализує рану (довжина всього малюнка 23 см). Над головою сарни позначені два певеликих дротики або, скоріше, стріли (довжина 10—13 см, рис. 35, 6).

Лініше мамонтеняти і другого мамонта відтворено дуже складну композицію (43×15 см). Це начебто фігура молодшої жінки, напівприкритої шкірою тварин. Жінка, напевно, замаскована і має якесь відношення до соитуса і полювання (рис. 35, 7).

У різних місцях між описаними вище апропоморфними і зооморфними сюжетами помітні невеликі схематичні накреслення. Очевидно, вони іншого, післямамонтного, тобто неолітичного періоду. Про це свідчать і притаманні їм стилістичні ознаки.

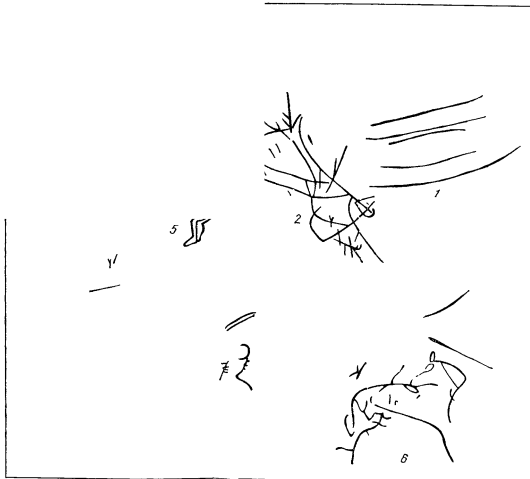


Рис. 35. Печера Чаклуна. Перша група зображень з «ходу Бізона» (1-7).

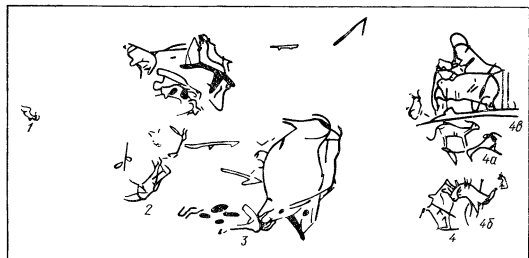


Рис. 36. Печера Чаклуна, друга і третя групи зображень з «Ходу Бізона» (1-4, а-в).

У середній частині ходу, майже на одній лінії з другим мамонтом, є кругла свердловина діаметром до 2 см, а поблизу неї — зображення жінки стеатопігічного типу з волоссям на голові, повернутої в глиб ходу (рис. 36, 1). Про якийсь зв'язок цього, досить відокремленого від решти зображень малюнка з нинішніми свідченнями його відносної близькості до груп мамонтів, а також той факт, що за ним далі в глиб ходу на всю його ширину йде інтервал шириною близько 27 см.

Вдоль ходу далі розташована зона, яка включає п'ять — сім аморфно трактованих тварин. Одні з них скидаються на кабанів, другі — на ланей (рис. 36, 2). Посередині цієї групи вміщено реалістично трактовану двозубу гарпун. Відношення до описаних тварин він не має. Це досить велике (довжиною 18 см) знаряддя, вістрям спрямоване до черепа того самого бізона, іменем якого й було названо хід.

Бізон досить характерний: має порівняно коротку морду, круті роги, високі круп, дещо короткі ноги і невисокий зад (рис. 36, 3). Власне, бізонів тут два. Подібно до того як це відзначалося на прикладі двох «кабанів» — «носорогів», ефект подвоєння тварин виконано за рахунок повторення хвоста, відтворення другої спини, горішньої лінії другої голови і, парешті, другого ока.

Зображення бізонів — одне з найбільш, якщо не найбільше серед зображень Печери Чаклуна (довжина 39 см, висота обох фігур 22 см). Перед мордою ближнього бізона, у зігнутий позі, з головою, опущеною донизу, стоїть жінка стеатопігічного складу. Між партнерами існують якісь інтимні зв'язки — бізон, незаперечно, лиже спину жінки, можливо, своєї тотемічної дружини.

Водночас не викликає сумніву і той факт, що сцена передусім обряду ритуального забивання тотема-бізона. Про це говорять наявність двох гарпунів, вже згаданих двозубого і однозубого, а також відтворення подібної пари гарпунів позаду спарених бізонів.

Останній метр «Ходу Бізона» характеризувався цювою подовженої і поперечної тріщини — потенціального обвалу, якщо не вжити спеціальних захо-

дів. Тут з'явилася долішня пісковикова плита, яка майже доторкалася до горішньої, стельової плити, що зробило даліше просування в південно-західному напрямі неможливим.

У кінцевому пункті відзначається вісім реалістично трактованих зображень тварин, що утворюють не менше трьох композиційних груп (рис. 36, 4).

Центральну композиційну групу становить пара рогатих тварин, дуже подібних до сайгаків. Проти такої належності однієї з них свідчить надто довгий хвіст. Позаду названих тварин лежить не зовсім ясний предмет, у якому можна бачити лук особливої конструкції зі стрілою поряд (рис. 36, 4а).

Поряд з парою сайгаків простежується схематичне відтворення пари тварин, близьких до бізонів. Спина одного з них начебто зігнула в копувальсі, в ній стирчать сім стріл. Безпосередньо позаду цієї забитої тварини, цілком до неї пригорнувшись, стоїть худорлява людська постать, — напевно, мисливець. Друга тварина трактована зовсім схематизовано. Через тулуб її проходить велика лінія, напевно, спис. Позаду і дещо вище пораненої стрілами здобичі в спокійній позі стоїть невелика рогата фігура оленя або сайгака (рис. 36, 4б).

З іншого боку центральної пари сайгаків зображено дві великі тварини, одна над другою (довжина обох по 21 см). Це дещо схематизовані відтворення мамонтів, можливо, в шлюбному паруванні. Горішній екземпляр має великі ікла. Обидва повернуті головами в той саме бік, що і нижній, — до виходу з Грота Бізона. Перед мордами мамонтів спокійно з підібганими ногами мирно лежить невелика тварина, що найбільш нагадує сайгака (рис. 36, 4в).

Остання група насельних малюнків мамонтів з Грота Чаклуна походить з того ареалу, де на стелі печери спускається зморшкувате утворення, навколо якого була зосереджена найбільша кількість плиток з малюнками. Плитки в первісному стані лежать на зморшкуватих утвореннях, а більшість, внаслідок часткового продукування порожнини печери вітром, впала на поверхню світлого материкового піску, дещо вище гумусованого піску еолового походження.

Описуване місце в системі печери, без сумніву, є головним, тому через наявність тут великої кількості зображень на скелях і карнизах, а також кількох десятків плит з малюнками його названо Скінією. Це місце розташоване в глибині печери. Денне світло сюди не проникало. Виявлення і розгадування малюнків становили неабиякі труднощі, тому фіксація деяких з них може виявитися незадовільною.

Так, наприклад, на стелі привходової частини Скінії В. Гусар виявив пару слоноподібних тварин в позі *coitus*'а. О. М. Бадер, В. М. Гладилів під час нашої контрольної поїздки в умовах недостатнього освітлення кишеньковим електричним ліхтариком саме на цій групі не побачили кількох суттєвих деталей, що ставило під сумнів певну частину наших спостережень. Щодо більшості малюнків зі Скінії ми дотримувалися твердої думки, що вони виконані глибокими лініями (до 3 мм), зафіксовані нами задовільно.

Отже, через наявність у місці Скінії названого вище зморшкуватого утворення (рис. 37) ми обходили його, намагаючись уникнути обвалу справа, і рухалися на північний слід, поступово минаючи утворення в напрямку півночі. Під час розбиральних робіт постійно траплялися плити з зображеннями. Саме цей матеріал ми змогли вивести в лабораторні умови і використали його для черевірочних досліджень.

Є підстави гадати, що Скінія як найглибша частина печери привертала особливу увагу людей в палеоліті, спорадично відвідувалася в неоліті і навіть була використана при здійсненні «гунського» поховання.

Група зображень з передвхідної частини Скінії вперше наведена В. Гусаром. Ми кілька разів чергували ці малюнки, внесли певні корективи, але потрібне для роботи тонування все ж накладає свій негативний відбиток.

Малюнки Скінії поділяються на два, грубо кажучи, топографічних ареали — західний, первинний, пов'язаний з рівною ділянкою стелі, що на південь від Скінії, і обмежений з північного сходу особливим, зморшкуватим утворенням, позбавленим зображень, де містилися велика кількість плиток з малюнками,



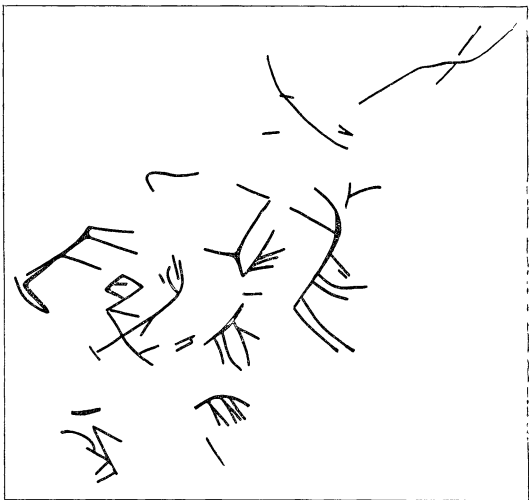
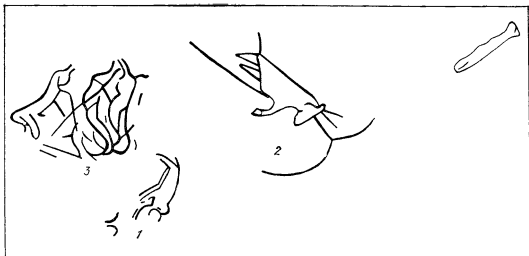
Рис. 37. Печера Чаклуна. Фото з панедених вугіллям нео-епеолітичних зображень. Центральна частина стелі.

а також повністю зморшкувате утворення, на стелі якого нами особисто було зафіксовано описані нижче зображення.

Кращі твори Печери Чаклуна. Раніше ніж перейти до характеристики зображень з самої Скінії, зупинимось на тій групі їх, що міститься західніше останньої.

Зона наявних тут малюнків обіймає площу близько 150×100 см і об'єднує групи зображень, розташованих на південний захід від Скінії; вона складається з кількох груп тварин, яких нараховується з кількома зображеними людьми до 30 (рис. 38—40). Вони створюють ряд композиційних угруповань.

На західному краї груп помітно переплетіння щонайменше двох-трьох тварин, серед яких виділяється стилізоване зображення мамонта, а також досить реалістичне відтворення сайгака (рис. 38, 1, 2). Далі вглиб зображена фігура косулі, що біжить, з головою, повернутою вбік сліди. Ще далі — групи тварин неясної належності. Серед них вирізняються тварини типу косулі і вовка (рис. 39).



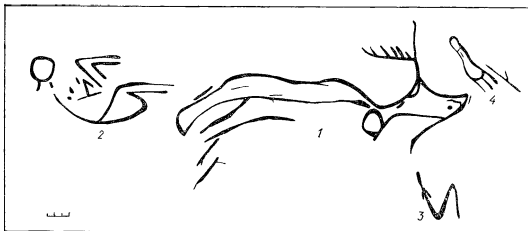


Рис. 40. Печера Чаклуна. Зображення па біллі перед входом (1—4).

На південний схід від передніх ніг косулі с кругла свердловина, яку займає схематично трактований козел. Тут же ряд насічок. На схід від вовка — дивна фігура, яка децю нагадує двоголову косулю. В цьому зображенні нам здається доцільніше вбачати двох сайгаків, які переплелися шиями. Ще далі на схід — пара рогатих тварин, напевно, биків. Один з них провизаний довгою і широкою лінією — сисом.

Далі в тому самому напрямку вміщено зображення оленя, відтворене в стилізованій манері, що, напевно, говорить про досить пізній, в межах первісної доби, його вік (неоліт, енеоліт). Це зображення відкривас ряд нижче розглянутих малюнків, післяпалеолітичний вік яких слід відстоювати. Але раніше ніж перейти до їх переліку і опису, закіпчимо огляд архаїчних компонентів цієї групи. Йдеться про зображення, які становлять групу північного заходу. Тут відтворено фігуру бика з головою, повернутою пабик, та ін.

Особливе значення має група з трьох тісно переплєтених фігур тварин, в яких доцільно вбачати трьох копей, що жирують (рис. 38, 3).

На північно-західному краї групи відтворено довгастий рибоподібний предмет, який нагадує щуку. Риба — це тема вже неолітична або й енеолітична.

Рис. 38. Печера Чаклуна. Фото з паведеного вуїліям зображення (1—3). Центральна частина стелі.

Рис. 39. Нео-енеолітичні зображення, зафіксовані в 1973 р.

Про наявність у складі описуваної групи ще кількох порівняно пізніх зображень свідчать й інші факти. Так, поблизу щуки відзначається кілька дуже схематизованих фігурок; серед них — одна людська, з дуже стилізованими рогами, а півдепніше останньої помітне схематизоване зображення типу скорченого поховання (рис. 40, 1—3).

Подібне антропоморфне зображення виявлено і па південно-східному краї групи, а поряд нього — відтворення людської ступні, надійний показник пелоліто-енеолітичного віку малюнків (рис. 40, 4).

Про подібні зображення мова вже йшла в плані перегляду деяких матеріалів з Ходу Бізона та при аналізі фігури Оленя-Чаклуна — мисливця в передвхідній частині Печери Чаклуна, що, на нашу думку, свідчать про двошаровість наявних тут зображень, серед яких палеолітичні — доби мамонта — все ж домінують.

У післяпалеолітичний час люди проникали сюди, коли утворювався слабо гумусований горіпний прошарок еолового піску. Саме це підтверджує глибоке залягання плиток з накресленнями, а також повна відсутність зображень цінного етапу. На зоршкуватому утворенні самої Скінії розташоване чудове і виразне зображення, яке, безсумнівно, належить до числа найвеличніших шедеврів первісного мистецтва. Якщо

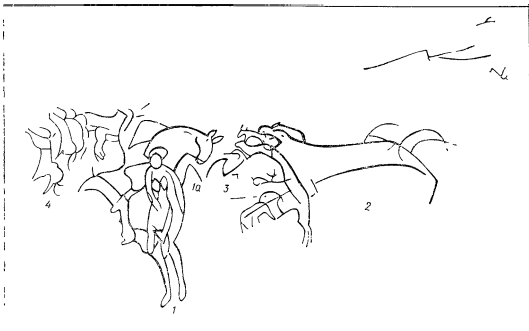


Рис. 41 Печера Чаллуна. Композиція «Великої богині» і пещерного лева (1—4) Перша група зі «Скнії»

заглянути під південно-західний край названої ділянки, в кінці помітно обрис стрункої жіночки, скоріше, молодавої, ніж старої Подани розгляд відкриває таку картину.

В ареалі лівої третини композиції поміщено фігуру стрункої жінки з невеликою округлою головою in face, потогими плечима, дещо зігнутими в ліктях руками, кисті яких лежать на череві, погами, плавно видовженими, з трикутником жіночого лопа, невеликими, майже дівочими грудями (рис. 41, 1).

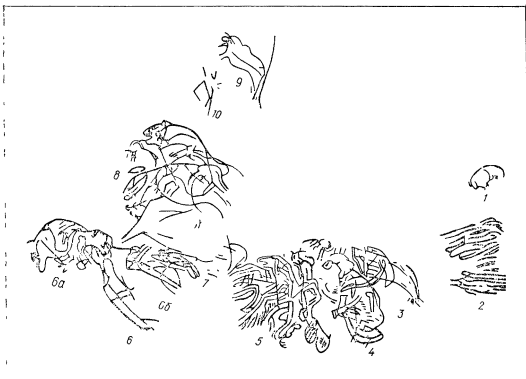
З фігур звисають клапті якогось одягу, можливо, шкіряного. Над головою з поворотом вправо видно тварину, напевно, лосячу маску: безрогу морду і майже всю круго зігнуту шию (висота фігури без маски 22,5 см, з маскою 26 см) (рис. 41, 1а). Справа від жіночої фігури в широкому летючому гатопі чинить великий хижак, наче з трьома хвостами (довжина його 28 см). В цій постаті реально вбачають пещерного лева (рис. 41, 2). Його морда проти лосячої маски — істоти повернуті

одна до одної мордам. Виражає спокій Великої богині — матері, назвати інакше цей персонаж ми не можемо. Із сепси представленої тут картини, безперечно, створюється уявлення про непереможність саме Великої матері.

Великий хижак (лев) — злий антипод Великої богині. Ця ідея повністю розкривається в системі оточення обох названих персонажів. По-перше, привертає увагу те, що проти розкритої, підкреслюємо, зубастої пащі лева, майже в ній, показана рогата істога типу бика; щонайменше три тварини займають простір віч нижньої щелепи хижака, яка звисає на його грудях (рис. 41, 3).

Названі тварини — безпосередня межа експансії пещерного лева, який тут є уособленням лиха для нехитрих тварин, що були б беззахисними, коли б їх не обергала Велика тотемічна Мати-Лосиха.

Безпосередньо ліворуч Великої матері помітно задні протоми трьох травоядних тварин. Голови їхні начебто заховаї за спину богині. Ще лівіше, в верхньому лівому куті композиції вміщено до п'яти фігурок подібних тварин. Окремі з них, незважаючи на маленькі розміри (середня довжина 10—11 см),



скидаються на дещо стилізованих мамонтів (рис. 41, 4).

У наведеному вище викладі, в описовому відтворенні чудової картини ми спостерігаємо ідею боротьби двох сил природи: злого хижака — печерного лева і частково антропоморфної лосихи, за якою приховуються всі травоядні меншакі первісного Приазовського степу. Як впливає з дальшого викладу, печерний лев і образ Великої матері, яка іноді є лосихою, в цьому ареалі досить поширені.

Описую з особливостей інших зображень зі Скінії, які продовжуються в східному напрямку з деяким ухилом до півночі, є те, що вони значною мірою належать до стилю первісного мистецтва, названого «макаронним» і датованого порівняно ранньою порого пізнього палеоліту. Конкретна ситуація має такий вигляд. За композицією Великої матері, ближче до середньої ліній плити, зауважуємо відносно невелику (довжина 12 см) фігуру низькогоного бика з горбатою спиною і крутими рогами, в якому, мабуть, відображено мускусного вівцебика (рис. 42, 1).

Рис. 42. Печера Чаклуна. Друга група зображень зі «Скінії» (1—10).

Трактований він цілком реалістично, якщо не натуралістично. В той же час дещо південніше йде підпрямокутне поле «макаронни», їх близько 20, деякі з них мають заокруглене або гострокутне сполучення. Ніякого сюжету, наприклад зооморфного мотиву, в цій композиції встановити не вдається (рис. 42, 2).

Зберігаючи загальний стиль, дещо яснішими за змістом виглядають композиції, які простягаються далі на схід. Першим тут спостерігається в широкому стрибку вираво смугастий печерний лев, з широко відкритою пащею (довжина його 30 см) і википнутою вперед передньою лапою (рис. 42, 3).

Лев начебто передітас через пару мамонтів (виконаних у тому самому стилі, від лівого помітно лише голову). Мета польоту хижака — мамонтеня, яке ховається за спиною повністю зображеного мамонта (рис. 42, 4). Довжина дорослих мамонтів — 25 см, малого — 9 см.

Ще далі праворуч розташована складна («макаронна») композиція, утворена з переплетених ліній. У центрі цього переплетіння проглядає фігура хижака, знов-таки печерного лева (довжина 26 см). Він немовби кидається на групу з трьох «макароонних шевронів», в яких, можливо, передаво наметоподібні житла (рис. 42, 5).

При дальшому русі направо ми стикаємося з «макароноподібною» композицією (довжиною 25 см), а вище неї — з дуже схематизованою фігурою тварини, не виключено, мамонта, лівіше цих зображень відтворено великого і смугастою хижака, довжина разом з відкинутим хвостом 32 см, з широко відкритою пащею (рис. 42, 6). Мабуть, цей хижак не є винятком з числа інших, названих вище, і також являє собою печерного лева. Широко відкрита паща цієї тварини спрямована проти складного предмета, в якому можна вбачати варти, де, можливо, лежать сповита людина, напевно, мрець (рис. 42, 6б). Слід відзначити деяку подібність композиції з нартами і тієї «макароноподібною», про яку йшлося раніше, при описі композиції з печерним левом (рис. 42, 5).

Повертаючись до цієї композиції, ми не можемо не відзначити її органічного злиття з фігурою мамонта, накресленою вище. Не виключено, що його відтворено забитим, а відтак «макаронна» композиція може мати зв'язок з процесом полювання на мамонта (рис. 42, 7). Але дати на це питання вичерпну відповідь на даному етапі досліджень ще не можна. Для цього потрібні більш ширші аналогії.

Вище схематизованого мамонта, про якого йде мова, розташовано ще одне схематизоване зображення, здається, цієї самої тварини (довжина 35 см); над ним у польоті розкилався хижак — досить натуралістично трактований печерний лев (довжина 39 см). Очевидне спрямування його польоту проти фігурки мамонтепяти (довжина 10 см). Вона відтворена тут на підставі фотографії, без наведення оригіналу вугілляч (рис. 42, 8).

Крайньою північною фігурою розглядуваної композиції є стилізована постать мамонта середнього розміру (дов-

жина 20 см), лівія позаду нього — спис довжиною 24 см (рис. 42, 9).

Під тулубом мамонта вміщено групу знаків, зміст яких не прочитався (рис. 42, 10).

З наведених вище даних можна зробити висновок, що розглянута щойно частина складної ситуації на стелі Скінії в основному присвячена сюжету атаки хижака — печерного лева майже завжди проти мамонтів. Мотив Великої матері тут пачебто відсутній. Як показує дальший розгляд нового матеріалу, думка ця є передчасною, оскільки в заключній частині зображень зі Скінії мотив Великої богині-матері немов воскресав в оновленому вигляді, з новою силою.

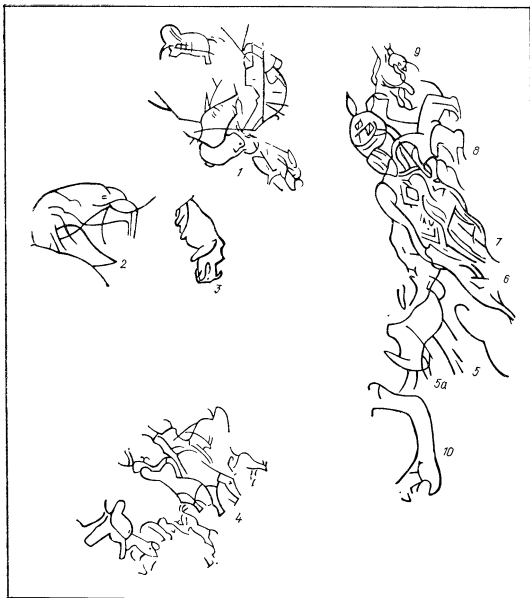
Цей висновок ми робимо на підставі аналізу групи зображень, що займають крайній на північному сході кут стелі Скінії.

Насамперед, впадає у вічі група з чотирьох тварин, з яких дві-три є мамонтами, що потрапили до пасток (довжина фігур від 7 до 11 см) (рис. 43, 1). Ліворуч і нижче цієї групи видно спотворену, осідаючу на задні ноги фігуру мамонта (довжина 16 см) (рис. 43, 2). Правіше від неї помітно порівняно невелике (довжина 11 см) зображення коротконогого шерстистого носорога зі зморшкуватою шиєю і рогом на носі (рис. 43, 3), який досить добре читається.

Всього на відстані 17 см нижче носорога розміщено дуже мальовничу і змістовну групу тваринно-людей. Це чотири персонажі, з яких три мають бичачі роги. Всі фігури одягнені у вбрання типу комбінезонів, напевно, зі шкіри (висота їх 12—15 см) (рис. 43, 4).

Своєрідні місти рухаються в напрямку центральної фігури композиції — Великої матері особливого типу, в супроводі п'яти-шести цілих тварин та їхніх протом. Серед них відрізняється пара сарп або козлів. У одній-двох фігурах можна вбачати стилізовані відтворення мамонтів. У порівнянні з містами фігури тварин невеликі (довжина 5—7 см) (рис. 43, 5), мають другорядне значення.

Постать Великої богині відтворює жінку в розквіті сил, подібну до тієї,



яка відкривала ряд культових зображень Скінії. Вона зображена в «макаронному» стилі (висота 29 см). Богиня в масці (завишки 4 см), яка відтворює вулату морду, більш подібну до голови рисі, ніж лосихи. Можливо, це й не так, і тут діє принцип «макаронної» стилізації, коли всі суттєві лінії подовжуються (рис. 43, 6).

Богиня має довгасту голову, з виділеною прямою зачіскою і дещо загостреним підборіддям, груди дозрілі, але

Рис. 43. Печера Чаклуна. Третя — сьома група зображень зі «Скінії» (1—10).

не надто, дещо зігнута в лікті права рука витягнута вздовж стегна. Позиція стояча. Ліва нога не збереглася через пошкодження плити пісковика. Позначено тут і жіноче лono. До лівої сторони богині притиснується дитина, вірніше, підліток, який займає простір між підборіддям фігури і нижньою частиною лона (рис. 43, 7).

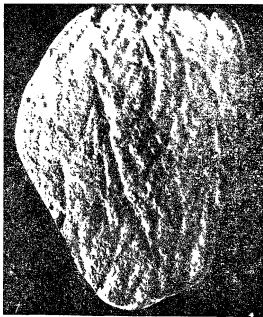


Рис. 44. Печера Чаклуна. «Скінія». Композиція з рогатою антропоморфною фігурою. Фото предмета та його прорис вугіллям.



Проти голови підліжка зображено дві тварини, подібні до мамонтів (довжина 5—6 см), які дуже зменшені порівняно з пропорціями богині (рис. 43, 8).

Над головою богині розміщене рогате, людиноподібне створіння — тапцюрист, теж своєрідний мист (рис. 67, 9). Проти правого стегна її — якась повернута головою додолу тварина (довжина 13 см), зі спиною, провисаючою стрілами (рис. 43, 5). Нижче цієї тварини знаходиться фігура хижака з розкритою пащею (довжина 19 см), що дуже нагадує печерного лева з огочення першої Великої богині, особа якої відкриває Скінію (рис. 43, 10).

Зображення на пісковикових плитках з Гроta Чаклуна. Особлива і досить складна група зображень з Печери Чаклуна пов'язана з виявленими переважно в Скінії гравійованими пісковиковими плитками. Однією з дуже характерних рис останніх є значна поширеність лінійно-геометричних накреслень, що відповідає до пов'язаної з Кам'яною Могилою історіографічної традиції наведено на думку про неолітичність або неолітичності вік цих плиток⁴. Зокрема, внаслідок великої складності пред-

ставленої ними символіки її зміст довгий час не вдавалося розкрити. Вже в кабінетних умовах, у 1975—1978 рр., у результаті ретельного аналізу зміст накреслень на плитках дещо з'ясувався, і слід сподіватися, в майбутньому стане ще яснішим. Залежить це в основному від можливості розібратися в символіці зооморфного, антропоморфного та інших компонентів. На даному етапі досліджень цю складну роботу ще не завершено, але тим важливішими є вже досягнуті успіхи в розкритті основних змістових компонентів. Завдяки цьому вже тепер ми можемо прийти до висновку, що в пані руки потрапили особливі шедеври прадавньої, в цілому палеолітичної графіки, які характеризують багато дуже важливих рис первісної ідеології.

З метою висвітлення історіографії дешифрувальних робіт, проведених з плитками, в першу чергу доцільно зупинитися на розгляді зображення на двох плитках, знайдених нами в глибині Скінії в 1974 р.

У дешифрувальному аспекті особливе значення становить плитка з інвентарним номером КМ-74 № 10. Вона має великий розмір (17×13 см), зображення одностороннє, збереглося повністю (рис. 44).

Праву частину плитки на всю її дов-

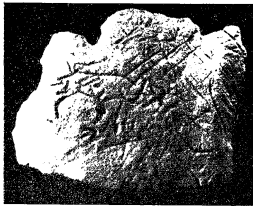


Рис. 46. Печера Чаклуна. Плитка з схематичним відтворенням мамонта. Фото і прорис.

фігуру перекреслено крупними лініями, які, очевидно, позначають списи.

Над зображенням бика — лівійні накреслення, зміст яких не з'ясовано (рис. 45, 1—3).

Верхню четвертину плитки відведено схематичному зображенню тварини, яка «лине» вправо: хвіст її витягнутий, голова опущена. За аналогіями з Печери Чаклуна можна припустити, що ця тварина в польоті є добре відомим нам персонажем — печерним левом. Через його погруддя і стегно ідуть жирні лінії, тобто стирчать списи.

Проти неолітичного віку плиток зі Скінні на користь їх давнішого походження говорили й інші обставини. Було з'ясовано, що плитки, якщо вони перебувають *in situ*, розміщуються на полицеподібних зморшках пісковяку; по-друге, ми стали помічати, що в ряді випадків лівійно-геометричні композиції виступають у поєднанні з зооморфними символами.

В останньому сенсі особливе значення мала плитка середніх розмірів 26,2×24,6 см (КМ-73, Печера Чаклуна, № 284) (рис. 46). Композиція на ній однопічна. Її зміст визначається двома компонентами: лівійно-геометричними елементами, зміст яких і досі не з'ясовано, а також наявністю в лівій половині плитки дуже умовно трактованого зображення тварини. Визначення природи останнього — справа складна.

Прямий, лише дещо вигнутий в передній частині круп, опукле черево в



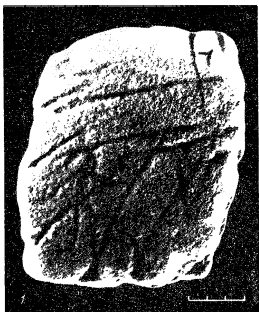
місці з'єднання з грудною кліткою, прямі передні і вигнуті назовні задні ноги та інше свідчать про те, що перед нами копитна тварина. Привертає увагу різкий перехід лінії спини в дуже опуклу лівію голови, що, як відомо, є дуже характерною ознакою екстер'єру мамонта. Хоч природі мамонта тут насамперед суперечить субтильність фігури і особливо ніг, трактованих у вигляді одинарних ліній, ми все ж вважаємо, що найближчим прототипом відтвореної тварини був мамонт (рис. 46).

Іконографічно досить типовим зображенням мамонта є фігура, нанесена на невелику плитку з шифром КМ-73 (Печера Чаклуна, Скінія, № 38), розміри якої 12,5×9,8 см (рис. 47).

Мамонт переданий в профіль направо, позначено хобот, опущений донизу, і око. В його тілі стирчить щонайменше три великих списи. Нижче тварини — овальний предмет, можливо, металевий камінь.

Досить відмінною є подоба мамонта, відтворена на невеличкій плитці (КМ-73, Грот Чаклуна, № 292). Фігурка мамонта повернута зліво. Відрізняється вона відносно ретельно трактованим хоботом і двома примітивно поданими іклами, ноги коротенькі, досить огрядні. Висгуп голови і вуха трактовані злітно. Хвіст перебільшених пропорцій. Його перекреслено вертикальною лінією, можливо, відтворенням списа. Загалом описане вище зображення відноситься до числа неграбно відтворених тварин (рис. 48).

Один з найбільш елегантних витворів первісного мистецтва представлений на



жину займає людська рогата фігура з опущеними обома руками, в стоячий позі і начебто з хвостом. Над головою її відтворено задню частину тварини, спина якої продовжується вліво і майже перетинає горішню частину плитки. Особливо рясно антропоморфної фігури є її огрядність, що, скоріше, свідчить про її жіночу палючість. Зліва від неї в середині плитки немов рухається худорлява, напевно, чоловіча фігура, ліва нога останньої зігнута в коліні і повернута вправо, гуди ж повернуте и обличчя, що і справді вказує на рух вправо — до жіночої постаті, з якою цей схематично відтворений чоловік вступив в союз. Між жілкою і чоловіком вміщено складну ісометричну фігуру, можливо, наметоподібне жили (рис. 44, 3).

Лівий край плити займає кілька лінійних накреслень, зміст яких розкрити не вдалося.

Описана вже композиція контактує з фігурами рогатих тваринистів, відтворених на правому ребристом краї Печери Чаклуна, що вперше напівовнуло нас на думку про синхронність гравірованих зображень на стелі печери і на плитках (рис. 33, 1).

До цієї думки приводить нас і знахідка плити з інвентарним номером КМ-74 № 1. Розміри її близькі до фор-

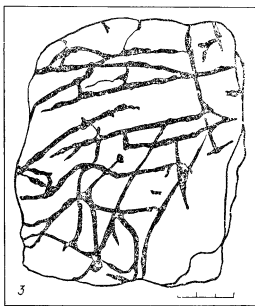


Рис. 43. Печера Чаклуна Іллігкі із зображення бика трьома технічними прийомами (1—3).

мату описаної вище (12,5×15 см) (рис. 45).

Нижню третину плити займає зображення рогатої тварини з довгим хвостом, напевно, бика, повернутого мордою вправо. Відтворено чотири ноги, вуха не передано. В середній частині

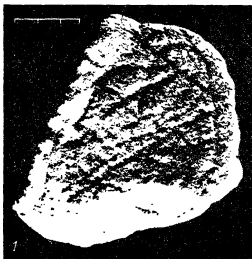


Рис. 47. Печера Чаклуна. Плитка з схематичним відтворенням мамонта. Фото і про-рис вугіллям.

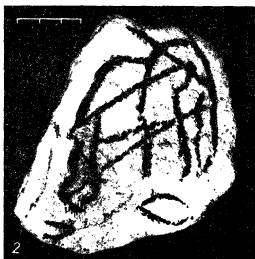
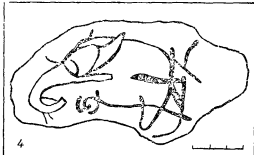


Рис. 48 Печера Чаклуна. «Смичня». Плитка з схематичним зображенням мамонта. Фото, прорис, рисунок і зворотний бік плитки (1—4).

плитці КМ-73 № 338, розміром 13,5×12 см (рис 49).

Горішній зріз плитки збігається з пер-рівним, хвилястим краєм її. Нижній лі-вий кут гравійованої площі зайнятий єдиним тут відтворенням тварини. Це, незаперечно, зображення оленя, вико-нане в профіль вліво, з головою, граці-озно повернутою вправо, погі тварини підібрані, і вона, певно, лежить.



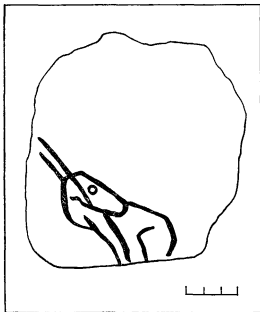
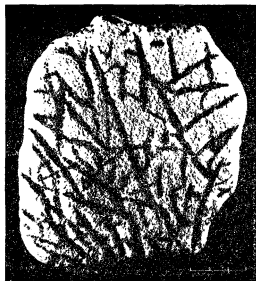


Рис. 49. Печера Чаклуна «Скіння». Плитка з відтворенням алгилони, з головою, обернутою назад. Фото, прорис вугіллям та рисунком.

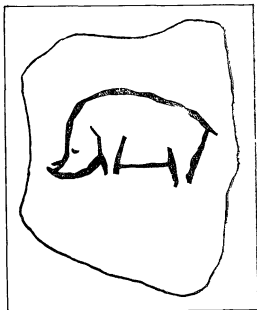


Рис. 50. Печера Чаклуна. Плитка з схематичним зображенням щосорога. Прорис вугіллям та рисунком.

Праву частину плитки перетинає навскісна лінія, від якої ідуть відгалуження, що, імовірно, відповідає дереву, а в цілому символізує лісову рослинність. У стегновій частині оленя позначено спис у вигляді товстої лінії,

позбавленої будь-яких відгалужень. Тварину забито, а скоріше, поранено, якщо зважати на широко відкрите око (рис. 49).

Таким чином трактований олень (козуля, сарна тощо) в образотворчому ми-

стецтві Печери Чаклуна — це своєрідний, неодноразово відтворений штамп, що відповідає цілком усталеному, напевно, міфологічному мотиву.

Для визначення порівняно раннього, пізньопалеолітичного віку зображень на стелі та на плитках зі сховища (Скнії) Печери Чаклуна мають особливе значення тільки образотворчі композиції, в складі яких домінують або просто представлені зображення посорогів. Їх налічується кілька.

В цьому зв'язку насамперед слід згадати невелику — $11,9 \times 8,8$ см, плитку КМ-73 (Печера Чаклуна, Сховище, № 307) (рис. 50). Малюнок на ній однобічний.

Фон названої плитки становлять криволінійні накреслення, що, можливо, відповідають рудиментарному відтворенню якихось зооморфних мотивів. Центральну частину займає зображення тварини з короткими піжками, масивним тулубом, невеликим хвостиком і довгою мордою, яка закінчується невеликим ріжком. З ряду перелічених вище ознак можна припустити, що ця тварина являє собою посорога, імовірно, молоду особину (рис. 50).

Список семантично близьких зображень продовжує однобічна композиція на підтрикутній плитці довжиною 40 см і шириною по більшій основі 23 см (КМ-73, Печера Чаклуна, Сховище, № 345) (рис. 51).

Відтворена тут композиція складається з двох в принципі рівновеликих половин. Права містить ряд більших вертикальних ліній, які перехрещуються з тоншими горизонтальними, що символізує мисливську загорожу (рис. 51). Про можливість саме такого тлумачення названої частини композиції свідчить ще одна обставина — вздовж короткої основи підтрикутника, яка обмежує плитку справа, йде майже суцільна стрічка, що має кососітчастий малюнок і, незаперечно, відтворює якість плетиво мисливського призначення (рис. 51).

Між кососітчастим елементом композиції і плетивом зі стовбурями відтворено тварину, повернуту передньою частиною в $3/4$ «на глядача». Тулуб і піжки її дуже короткі, масивні, голова велика, видовжена, рот теж великий, з

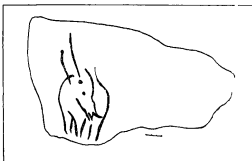


Рис. 51. Печера Чаклуна «Скнія». Плитка з схематичним відтворенням посорога. Фо-то прорис вугіллям та рисунок.

тощими губами. На певній відстані від верхньої губи є посвідки, але виразний ріг, дещо заокруглено загнутий догори. Над головою тварини, в якій ми, без сумніву, вбачаємо посорога, стирчать дві не досить прямі, але паралельні лінії — списи (рис. 51).

На наш погляд, для підтвердження правдивості зображень посорога серед петрогліфів Печери Чаклуна особливий інтерес має однобічна композиція на масивній плитці в формі прямокутного підтрикутника з катетами $23,5$, $23,0$ см і гіпотенузою $31,5$ см (КМ-73, Печера Чаклуна, Сховище, № 344) (рис. 52). Основний фон на цій плитці станов-

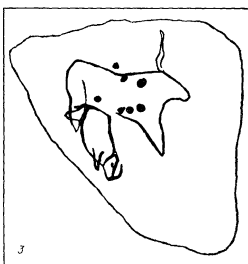


Рис. 52 Печера Чаклуна. Плитка з зображенням бика і носорога. Фото, прорис вугіллям та рисують.

лять масивні, відносно вертикальні лінії, навскіс переплетені з більш плинними лініями, що в цілому нагадує загорожу на композиції плитки № 345 (рис. 51)

Ближче до середини гравійованої частини плити розміщено профільну фігуру товстоногого бика з масивними карком і ногами та дещо хвилястими рогами. Не виключено, що перед нами — зображення тура, який потрапив у загін. Про те, що тварина поранена, говорять наявність на контурі її тіла восьми заглиблень — ран (рис. 52). Прочетний змістовий зв'язок цієї фігури з попередньою свідчать близькість їх розміщення і той факт, що тур задньою правою ногою заступив праву ногу другої тварини, про яку мова йде далі (рис. 52). Остання має масивний, дещо вугастий тулуб, велику морду з оком, короткі масивні ноги, а на посі — великий ріг, який загипається досередини і йде трохи вище лінії ока (рис. 52).

Описане зображення, безперечно, нагадує старого носорога, можливо, скинутого під кручу (локалізація на зрізі плити), але в усякому разі він є місцевим зображенням. Виходячи з оцінки змістової сторони композиції (загородка, тур зі слідами поранення, а головне — носорог), можна говорити про особливе наукове і пізнавальне значен-



ня плити № 344. На те, що в комплексі плит з Печери Чаклуна складні композиції можливі, вказує безліч прикладів, коли відтворені сюжети відрізняються порівняно глибоким змістом

У цьому розумінні однією з найпоказовіших є плитка КМ-73 (Печера Чаклуна, Сховище, № 342), вола середніх розмірів — 47×38 см (рис. 53). Зображення, одностороннє, нанесене на більш рівній поверхні. Звичайно такі малюнки відносяться до класу лінійно геометричних, зміст яких залишається нерозкритим. Ліпше тривала і наполеглива робота над цією плиткою привела нас до несподіваних висновків щодо наявності

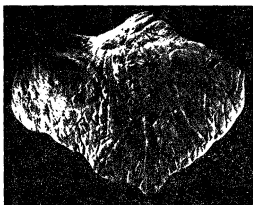


Рис. 53. Печера Чакауна. Плитка з міфологічною сценою, що включає великого птаха Фото та рисунок.

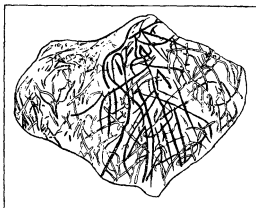
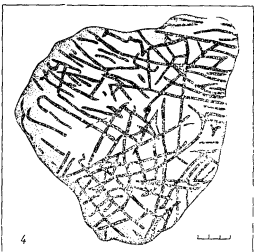
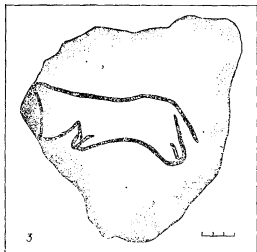
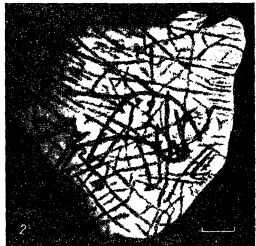
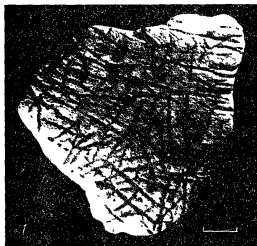


Рис. 54. Печера Чаклуна. «Скніні». Зображення графічно роз'єднаної композиції — вовк і ліпийий сюжет. Фото, прорис вугіллям та рисунок з обох боків плити



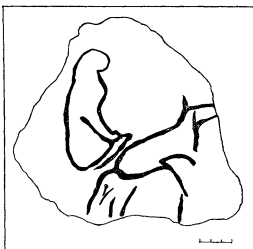
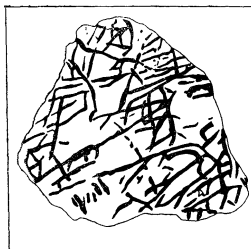
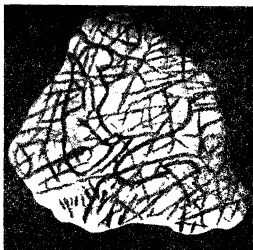


Рис. 53. Печера Чаклуна. «Скінія». Плитка. Зображення складне, геометричний компонент. Фото, прорис вугіллям та рисунок з обох боків плитки

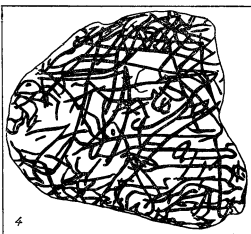
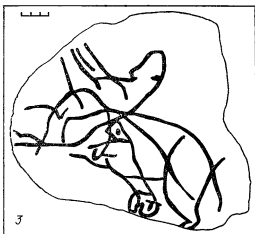
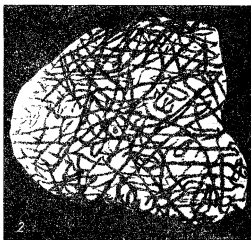
тут композиції, яка має беззаперечно глибокий зміст.

Якщо помістити плитку кутом донизу і хвилястою частиною догори, ми дістанемо композицію в її реальному ракурсі (рис. 53). При уважному спостереженні над лицьовою поверхнею центральної і водночас горібною хвилі можна помітити голову птаха, ймовірно, горобиної породи, дзьоб якого широко відкритий. Нижче, з обох боків простежуються широкі плечі птаха, в середній частині плитки — досить виразна талія, а ще нижче, вже по нижньому зрізу плитки виділяється наметоподібна

частинка фігури — хвіст. Крайце позначено ліву зону, гірше — праву (рис. 53). Справа від фігури птаха відтворено верхній контур мамонта, а безпосередньо під ним, папавно, носорога. Зліва від птаха вміщено предмет, який при найближчому розгляді виявляється повернутою до середини композиції головою водоплавного птаха з типовим для лебедя, гуски або качки дзьобом. Навколо центральної фігури спостерігаються й інші предмети, зміст яких з'ясувати не вдалося.

Слід висловити припущення, що перед нами в зародку постає глобально поширений міфологічний сюжет, де ворон виступає в ролі першотворця світу, а качка — його першоупорядником⁶.

Смізвучні цьому міфів мотиви відо-



мі пародам Північної Америки⁶, Далекого Сходу⁷, Сибіру, Європи⁸, навіть Африки⁹. Цей факт може дістати пояснення в надто глибокому, ймовірно, що палеолітичному віці формування пазуватого міфа.

Досить складні двобічні композиції відтворено на підтрикутній плитці КМ-73, № 302. Висота її 24,5 см, найбільша ширина 20 см (рис. 54). На одному боці плити основний фон становить косорічковий малюнок, у середній частині якого вміщено в профіль наліво хижача вовчої породи, з масивними головою і ногами. Співвідношення косорічкової композиції з вовком дає підставу для висновку, що останній перебуває в насті (рис. 54).

На звороті плити відзначається подібний до описаного фон, зверху якого вміщено дві різні тварини (рис. 55).

Рис. 56. Печера Чаклуна «Скінія». Плитка. Зображення складне, включає зооморфний і геометричний компоненти, реалістичні зображення мамонта, лева, коня. Фото, прорисувальні та рисунок з обох боків плити.

Дещо лівіше середини плити відтворено хижача котичої породи, мабуть, печерну левинцю, зображену профілем вправо. Вона сидить на задніх ногах, спираючись на передні ноги, причому останні торкаються задніх. Плечі її масивні, добре модельовані, голова має округлу форму (рис. 55).

Справа і дещо нижче левинці помітно скупчення крилоподібних компонентів, утворюючих зооморфний мотив, що найбільше нагадує повалену на землю сарну або козу, мабуть, жертву левинці, яка чатує на свою здобич (рис. 55).

Неналіпка (29×27 см), але досить масивна плитка КМ-73 (Печера Чаклуна,

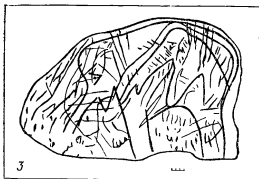
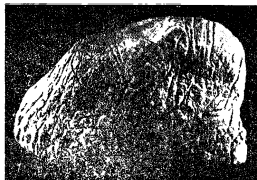


Рис. 57 Печера Чаклуна «Скниш» Плитка Груна з дорослого мамонта і мамонтенят. Фото, прорис вугіллям та рисунок.

Схованше, № 310) містить складну, кількофігурну односторонню композицію, окремі елементи якої ще не прочитуються (рис. 56). Загалом плитка має підтрикутну форму. Розв'язувати наявну на ній композицію слід у тому положенні, коли два кути орієнтовані справля.

В центральному місці її власність простежити досить повний контур верхньої половини мамонта: хобот, мордочку, ікла, виступаючу голову, спину, зад, хвіст

і, частково, задню ногу. На цьому фоні зображено непоказну фігурку мамонтеняти, яке пачебто прихиснулося до матері. Його атакус досить незграбно переданий хижак, тіло якого простягнуте по діагоналі тулуба мамонтеняти. У лева схематично трактовані ноги, розгашовані в лівій половині фігури. У мамонтеняти і лева спільне око (рис. 56).

Зображення дорослого мамонта згори охоплює ще одна фігура мамонта, голова якого в частині хобота поєднана з хоботом названою вище. Це постать найбільшого мамонта, у якого відтворено голову з хоботом та іклами, що зливаються з останньою фігурою композиції, де прослідковується спина, а лінія задку йде по зрізу плити в ділянці верхньої частини нижнього правого кута (рис. 56, 2).

З найбільшим мамонтом поєднує ще одна велика, досить незграбна фігура. Вона розташована вздовж зрізу плити, обмеженою зверху і знизу кутом. Її трактовано в видовжених пропорціях, з невеликою безрогою головою, довгими ногами і тулубом. Імовірно, це ще один почервний лев; проти іншої тварини (лапи?) тут промовляють непропорційно великі розміри звіра (рис. 56).

З описаною вище плиткою разом з притаманною їй композицією значною мірою контактує плитка КМ-73 (Печера Чаклуна, Сховище, № 318) (рис. 57). Вона, як і попередня, підтрикутної форми, з двома кутами також на правому зрізі; не спливаючись поки що на характері орнаментальної схеми плити, відзначимо односторонність зображення і багатофігурність композиції.

Вражас хобот великого мамонта, контур спини якого відповідає лінії верхнього зрізу плити. Ця лінія частково пошкоджена в середній частині під час перевезення в ящику з іншими плитками. Описувана фігура мамонта найбільша на плитці. Вона займає майже всю її площу. Голова тварини повернута ліво. Відтворено хобот, палець, ікла, голову з оком, спину та обидві ноги в профіль (рис. 57).

Ближче до стегової частини цього дорослого мамонта зображено дві молоді мамонтенят. «Ближчий» до нас — гамениший. Його граювано в повний профіль, повернутий наліво. Виразно



відображено голову з хоботом і зародковимп іклами; голова має око і вухо (рис. 57).

Методом обводу контурів стилиз цюго мамонтепяти відтворено другого, трохи більшого за розмірами.

Не виключено, що художниця комплексу Кам'яної Могили Л. К. Романенко має рацію, стверджуючи на підставі певних елементів, що названі вище зображення мамонтів своєрідно переплетені з величною фігурою печерного лева. Якщо це припущення ствердиться, ми матимемо сім'ю мамонтів, що складається з дорослої особини і двох малят, агакованих потужним печерним левом (рис. 57, 3).

Своєрідне нагромадження мамонтів у поєднанні з іншими елементами ми бачимо на привадиці плити КМ-73 (Печера Чаклуна, Схемине, № 339) (рис. 58). Це досить велика плита — 42×27,5 см. Нанесена на ній композиція одностороння, відрізняється унікальною складністю і багатифигурністю. Якщо здивитися в центральну частину зображення, перед нами постає узатальнена фігура мамонта, а при близькому розгляді вона є нічим іншим, як уза-

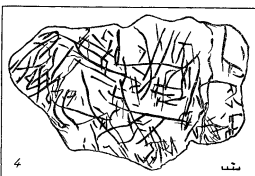


Рис. 58 Печера Чаклуна. «Скілія». Плитка. Схематизовані відтворення двох груп мамонтів. Фото, прорис вугіллям та рисунок.

гальнюючою лівією композиції, що складається з чотирьох контурів мамонтів, задньої ноги, трьох хоботів та інших елементів (рис. 58). Позаду композиції помітні контури ще трьох передніх частин цих звірів, а дещо правіше від них — передня частина невеликого мамонта (рис. 58, 3).

Якщо перелічені вище протомпл восьми тварин «зняти» з композиції, відкривається лінійно-геометрична схема, утворена з кількох ліній зигзага. Не виключено, що зигзаг є символом річки. А в такому разі може бути, що сценарне вище згуртування мамонтів передає цих тварин на водоні (рис. 58, 4).

На досить високому рівні, дуже експресивно передані зображення п'яти тварин з інвентарним номером 5 КМ-74. Її розміри: довжина 29 см, найбільша ширина 22,5 см (рис. 59). Зображення двобічні: поєднуються зооморфні і лінійні мотиви.

З «лицьового» боку майже 2/3 площини плити займає зображення пота-



Рис. 59. Печера Чаклуна. Плитка з явочі-
ним зображенням мамонтів, вражених дро-
тиками. Фото, прорис вугіллям з обох боків
плитки.

лепого мамонта з відкинутою назад задньою ногою. Голова його передана в два прийоми: бачачи, що первинно накреслена лінія майже не виступає над рівнем спини, митець доробив голову, додавши до існуючого крупа мамонта дугасту лінію, яка вищу і спереду закінчується виразним хоботом. Передня нога і черевце відтворені схематично (рис. 59).

Полювання па мамонта не пройшло безкарно — проти його голови, зокрема хобота, лежить розпластана схематично трактована фігура людини (рис. 59).

Спосіб забиття мамонта знайшов відображення в малюнку. Знизу, з боку черева і цієї панесено до 40 коротких ліній, напевно, кілків, які заважали рухатися в йому напрямку, де вови були забиті. Ззаду мамонта також була ого-рожа, що мала характер великої косої сітки — споруди, для створення якої відповідним чином переплітаються гілки (рис. 59).

В той же час ясно, що поваленого мамонта добивали дротиками або списами, які у вигляді досить широких



восьми ліній стирчать в голові забито-го звіра (рис. 59). На «зворотній» сто-році плитки відтворено досить складну композицію, зміст якої не зовсім ясний. Весь цей бік зайнято накреслен-нями, які ми звичайно називаємо лі-нійно-геометричними. Тим часом, ре-тельний аналіз композиції дає деяку

можливість пропикнути в її зміст (рис. 59, 3)

Якщо тримаги плитку вузькою частиною дотори, в двох нижніх третинах ця фігура, певно, наметоводісна споруда. У внутрішній частині останньої спостерігається якась істота в сидінні позі, подібна до хижака. Однак таке визначення непевне: тут природніше уявити людину-господаря намету, ніж хижака — печерного лева. Як видно з дальшого викладу, намет і його мешканець — мотив досить поширений в наших матеріалах

Наступний твір також являє собою зображення мамонта. Своєрідність цієї композиції слід підкреслити. Спеціально підібрана плитка КМ-73 (Печера Чаклуна, № 283; 32×23 см) своїми зовнішніми контурами нагадує мамонта з тисовою горбатістю, обрисами голови і спини. Фігуру тварини повернуто вправо (рис. 60). Голову і хобот виділено чіткою лінією, яка йде паралельно правому кутковому виступу і вздовж всього правого виступу плитки. В натуральній пропорції внутрішній контур позначено другою лінією, що не завадила основній — правій, простягатися аж до кінця плитки. Пояснюється це тим, що дана лінія виступає тут як конкретний елемент другого зображення (рис. 60). Морда мамонта має надбрівний виступ, око, що робить персонаж досить виразним, незважаючи на відсутність ліній черева, ніг та ін. (рис. 60).

Якщо, згідно з нормами нещодавно встановленого явища ойкономії деяких творів первісного мислення¹⁰, повернути плитку на 180°, то відповідна частина мамонта перетвориться на печерного ведмедя з білими-мешч реалистично трактованою мордою (де око одночасно належить мамонту), тоді як нижня частина цього хижака передана досить схематично (рис. 60).

При уважному розгляді описуваної плитки серед великої кількості наявних тут накреслень виявляється група персонажів: тварина, що близька до носорога, в якій передня частина зливається з фігурою людини, мабуть, жінки, що стоїть на чотирьох ногах (рисунок); в передній частині від-

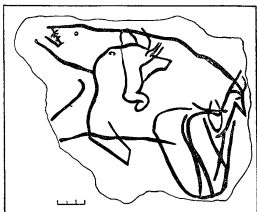


Рис. 60. Печера Чаклуна «Спиня». Плитка з ойкономічним сюжетом мамонт, печерний ведмідь і носорог (?). Фото та рисунок основної композиції.

ображено тварину з короткими рижками і горбатою спиною (рис. 60). На цьому ж рівні плитки, але на лівій нижній четвертині, накреслено рогату тварину, певно, оленя, яка має спільну з попередньою головою, шию і частину погруддя, але у них два тулуби (рис. 60). Певною мірою це зображення подібне до печерного малюнка з Пер-пон-Пер (Жиронда), де відтворено кам'яного козла, вірніше, пару козлів, що мають один тулуб та дві шиї і голови¹¹.

Найзначнішим за розмірами (69×51 см) твором, виконаним на пісковиковій плитці, є композиція КМ-74 (Печера Чаклуна, № 26). У основі плитка являє собою природний витвір підтрикутної форми. Композиція однобіч-

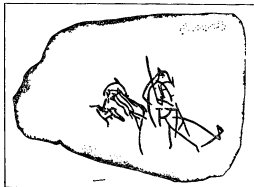
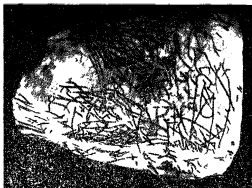


Рис. 61. Печера Чаклуна. «Смійня». Плитка з геометризованими, зооморфними і антропоморфними сюжетами. Прорис вугіллям та рисунок частини композиції

на; її верх встановлюється при покладенні арізу з двома кутами справа (рис. 61). Тут є як зооморфні, так і антропоморфні мотиви, а також лінійно-геометричні накреслення (рис. 61).

Зооморфні композиції сфоцентовані в середній частині лівого кінця гравійованої площі. Тут ми розрізняємо щонайменше дві тварини типу сарн. Менша передає в спокійному, сюжетному стані; голову її не позначено. Більша мчить втіво, її голова графічно повернута направо — поза, типова для сарн, відома за матеріалом зобралень з Кам'яної Могили та інших націоналеолітичних пам'яток (рис. 61).

Несподіваним впливляє антропоморфний елемент, наданий у композиції. Майже в центрі її фіксується фігура вагітної жінки, повернутої лицем вправо. Обличчя її незвичайне, нагадує шпиль. В руках жінки довгастий предмет, звідки в човноподібну

місткість, розгашовану на рівні ніг фігури, виливається якась рідина (рис. 61). На рівні цієї посудини помітно стелоподібну, можливо, чоловічу, сакральну фігуру (рис. 61).

Порівняно невеликий ($24 \times 21,5$ см) підпрямокутний уламок плитки KM-74 (Печера Чаклуна, № 27) дав складну і багату композицію (рис. 62). Основний фон її, на перший погляд, становлять начебто безладно переплутані лінії, що загалом утворюють певивразний лінійно-геометричний малюнок (рис. 62). При наближеному розгляді твору виявляється, що значна кількість геометричних ліній иде від зооморфних композицій, серед яких є одна навіть антропоморфна (рис. 62).

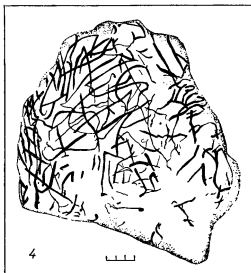
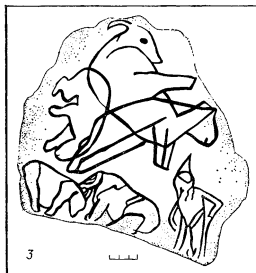
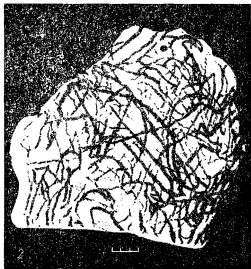
Верхньою частиною композиції ми вважасмо ту, де по всій ширині плитки відтворено фігуру козла, готовою малю, в русі. Тракткування її досить сумарне. Найбільше уваги приділено голові, повернутий вправо, з оком, рогом, добре переданим носом. Шия, лінії спини і черева трактовані недбало (рис. 62).

В правому куті плитки вміщено фігуру чоловіка з голями ногами, дротиком в лівій напівзигнутій руді, з прапоу рукою коло стегна; на великій голові — шпильяста шапка, напевно, хутром доназу (рис. 62).

Безпосередньо лівише цієї фігури вміщено малюнок плечистого хижака, який нагадує лева (рис. 62). Ще лівише — почернений ведмідь, з характерною, «косозапоу» постановкою ніг, схиленою донизу, повернутою вправо головою, яка знаходиться майже безпосередньо над головою попереднього хижака — лева (рис. 62).

З ліпії спини описаного ведмеда починається фігура другого, що стоїть на задніх лапах і верхньою своєю частиною переминає середню козла. Передні лапи звіра простягнуті в напрямку верхньої частини фігури чоловіка-мисливця (рис. 62). Нижче і лівише стоячої ведмеда відтворено фігуру третього. Її характерна постать з профілем вправо, з валяким задом, міцними напівзигнутими ногами, видовженою мугульною шпилью і типовою, взагалі овальною головою (рис. 62).

Іде підлягає сумніву, що змістову ос-



пову зображеної на плитці композиції становить група з трьох ведмедів. Лев певною мірою індиферентний до них або їй протистоїть ця група. Могутній хижак не виявляє ніякої ворожості щодо чоловіка-мисливця. Навіть справляється враження, що він супроводить останнього (рис. 62).

Окремо в композиційному плані, незалежно від інших елементів перебуває фігура козла, до якого в змістовому відношенні виявляють повну індиферентність і мисливець, і лев, і всі три нечорні ведмеді. Це взагалі дає можливість зробити висновок, що козел і його найближче оточення становлять одну ча-

стину композиції, а мисливець і чотири хижак — другу (рис. 62).

Незаперечно видатним твором первісного мистецтва є двобічна композиція, зображена на плитці КМ-73 (Печера Чаклуна, № 317) (рис. 63). Заготовка його являє собою половину природного витвору рибоподібної форми (33×13 см).

Лицьовий бік композиції встановлюється умовно, на підставі змістової



Рис. 63. Печера Чаклуна. «Скінія». Плитка із зображенням складних двобічних композицій. Прорис вугіллям з обох боків плитки та рисунок основної композиції.

відмінності двох її різних частин. Це тон бік плитки, в центрі якого відтворено сидячу фігуру з елементами антропоморфності. Найімовірніше, вона являє собою постать зрілої жінки, що сидить на якомусь не визначеному предметі. На її повернутій вліво голові у вигляді чотирьох скоєних рисок передано волосся. Безпосередньо на голові антропоморфної фігури вміщена маска у вигляді олеячої або лосиної голівки з різкими, що свідчить про молодий вік тварини, маску якої відтворено на малюнку (рис. 63).

Всю передню частину плитки, розташовану з боку обличчя жінки, займає ще одна фігура, за своїм змістом не ясна попередньої. Йдеться про істоту з мавпоподібним тонким тулубом, що завершується вгорі голівкою овальної форми з трьома різкоподібними виступами вгорі й хрестоподібним заповненням площини лица (рис. 63). Потвора має руки: праву — дещо зігнуту у лікті, опущену донизу, ліву — зігнуту у лікті й підняту догори.

Сідало зайняте фігурами, зміст яких не прочитується (рис. 63).

На зворотному боці плитки відтворена ще одна лінійна композиція, зміст якої дещо розкривається при найближчому розгляді. З цією метою злітку слід помістити в горизонтальне положення так, щоб злам її опинився зліва (рис. 63).

В таких умовах дещо лівіше середина нижньої зрізу можна простежити

подобу зміїної голови з розкритим ротом і великим хвилястим язиком. Тіло потвори, простягнуте справа наліво, складається з чотирьох хвиль. Розміщений справа хвіст іде за перетивом ліній. Під його закінченням є округлий предмет, в якому можна вбачати зміїне яйце (рис. 63).

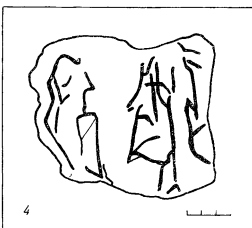
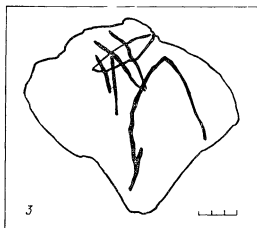
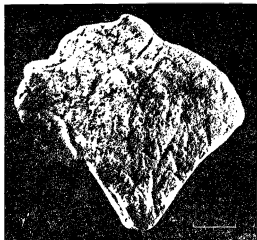
В середній частині зображені з повернутими вправо головами чотири фігури змії, що мають однолінійні тулуби і прості гостроверхні голови. З однієї паці стирчить хвилястий язик. Тіло потвор також складається з чотирьох хвиль (рис. 63).

Кінці плитки, в їх вищійшому вигляді, зайняті численними, досить широкими хвилястими лініями, що, на наш погляд, підкреслює велику кількість змії — і тих, що повзуть наліво, і тих, що рухаються зліва направо (рис. 63).

Складається враження, що антропоморфна постать в олеячій чи лосиній масці і напівантропоморфна фігура перед нею, а також численні змії поєднують між собою в композиційному і змістовому зв'язку, і це робить плитку № 317 видатною пам'яткою первісного мистецтва.

Серед інших зображень на плитках зі сховища Печери Чаклуна є ще кілька таких, які містять малюнки людей або антропоморфних фігур.

Серед названих особливе місце посідає давній уламок плитки KM-73 (Печера Чаклуна, Сховище, № 317a) (рис. 64). Особливістю цієї пам'ятки,



насамперед, є двобічність зображення, його примітивно антропоморфний характер.

З «лицьового» боку плитки відтворено два погруддя людей різної статі: зліва — жіноче погруддя в профіль, обернуте вправо, зображено зрілу жінку з позначеним довгим волоссям, підпрямокутною лінією плечей; обличчя з прямим носом, оком, бров'ю, але без рота і чітко позначеного підборіддя (рис. 64). Навпроти жіночої фігури відтворено попліччя літнього чоловіка, повернутого обличчям в бік жінки — наліво; він має поплічну зачіску, схематично, у вигляді лінії, передані око, великий рот, ніс з дещо увігнутою середньою частиною і порівняно невелику бороду (рис. 64, 2, 4).

На основі наведених вище даних можна уявити, що перед нами зобра-

Рис. 64. Печера Чаклуна. «Скніня». Плитка з двобічними зображеннями чоловіка, жінки обличчями один до одного і геометризованих компонентів Фото та рисунки з обох боків плити.

жено подружжя чоловіка і жінки — основних членів парної родини. На звороті названої плити накреслено наметоподібну фігуру, а над нею — нижню половину людської постаті з великим, опущеним донизу простим луком (рис. 64, 1, 3).

Особливими щодо техніки зображення твору є композиції, вміщені на невеликій (12×6,8 см) підсегментоподібній формі плити КМ-73 (Печера Чаклуна, № 312). Зображення двобічне, виконане в техніці плоского рельєфу (рис. 65).

З «лицьового» боку відтворено рельєфне зображення бізона або лосихи, повернутої мордою вправо, з горбом на



Рис. 65. Печера Чаклуна. Плитка з двобічним рельєфом. Фото обох боків плити

спині, безрогою головою та, напевно, підігнутими ногами (рис. 65).

На «зворотному» боці, по вертикальній осі заготовки зображено жінку-матір, яка на 3/4 повернута вліво. На рівні її погруддя (голови) до рівня ніг передано фігуру дитини, яка вже вміє ходити (рис. 65). Рельєф відтворення обох фігурок невисокий, що забезпечує м'яке зображення форм і ніжну гру світлотіні. З невідомої причини обидві постаті перекреслено трьома навскіс зображеними паралельними лініями (рис. 65).

Не виключено, що згадана тварина на звороті є відображенням саме лосихи. Якщо це так, виникає думка про семантичне поєднання останньої як символізуючої тотем з фігурою жінки, що семантично пов'язана з лосихою і водночас являє собою живочий образ тої темної Праматері.

Плитка KM-73 (Сховище, № 289) є природним утворенням пісковика, овальною за формою, розміром 19×8,5 см; щодо техніки націлювання вона співзвучна попередній (техніка рельєфу) і за змістом контактує із зворотним боком плити (рис. 66).

На нижньому боці описуваної плити відтворено стоячу фігуру дозрілої жінки з сумарно трактованими елементами тіла і дещо незвичною головою, яка мало чим відрізняється від голови тварини, можливо, і справді лосихи (рис. 66). На рівні грудей також у техніці рельєфу зображено малюка, що притиснувся голівкою до грудей матері.



Нижки його трактовано злитно, інші деталі тіла не позначені (рис. 66).

Особливо змістовним в аспекті передачі антропоморфних композицій є фрагмент великої (50×32 см) плити KM-73 (Печера Чаклуна, № 293) (рис. 67). Вона підтрикутної форми, з двома кутами на нижньому арізі. Однією з особливостей композиції є глибоке врізування гравірованих ліній. Вся площа плити поміль покрита склад-



Рис. 66. Печера Чаклуна. Плита з примітивним рельєфом відтворює жінку. Фото та рисунок.



Рис. 67. Печера Чаклуна «Скінія» Плита зі складною композицією, що включає антропоморфні, зооморфні і геометризовані елементи Фото, прорис вугіллям та рисунком.



ними малюнками. Оскільки периферійні частини первинної заготовки було відбито в археологічному минулому, на площі плити наявна чимала кількість фрагментованих зображень, які на підставі самих лише залишків не прочитуються (рис. 67).

У правій горішній частині викарбовано великий малюнок довгоногої безрогої тварини. Масивність фігури, деяка горбастість крупа, товщина ноги, відсутність рогів, дещо горбоноса морда і звисла губа та звисла вухо майже повністю переконують у тому, що тут маємо справу з відтворенням тотемічно-магірархального символу — лосиного (рис. 67). У задню частину цієї фігури вмонтована подoba жінки, у якій ноги зліто з лосиними, руки дещо зігнуто в ліктях і простягнуто вперед Голова масивна, трактована в певному контакті з лосиною головою.

Наведені вище дані свідчать про те, що в конкретному випадку представлено комплексний образ лосихи-жінки — праматері, яка тут має вигляд подоби жінки, одягненої в лосичу шкіру.

Передня нога лосихи частково настигає на композицію антропоморфного *corvus'a*, зміщеного дещо нижче описаної фігури (рис. 67). Цей комплекс



включає подобу чоловіка і жінки, які загальними обрисами чимось нагадують трипільські статуєтки з типовими

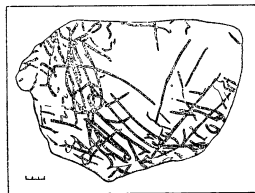
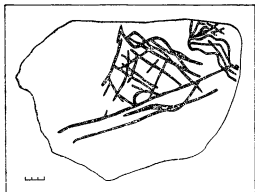
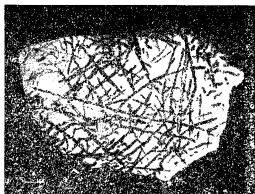


Рис. 68 Печера Чаклуна. «Скипія» Плита, на якій простежується ритуальна сцена. Прорис вугіллям та рисунок основної композиції, рисунок зворотного боку плити.

овальними головами, сумарно трактованими ногами, без рук. Обидві фігури повернуті обличчям вліво. Вони щільно притиснулися одна до одної. Фігура чоловіка стоїть, верха половини її до певної міри похилена в бік спини жіночої постаті, яка зігнута в стегнах, а ноги її витягнуті вліво. У жінки пере-

дало груди, пупок і лоно. Перед обличчями партнерів відтворено невеличку фігуру козулі з товстими ногами і маленькими закругленими ріжками.

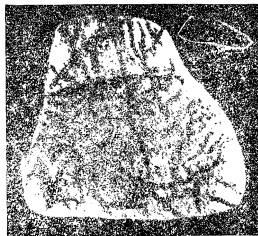
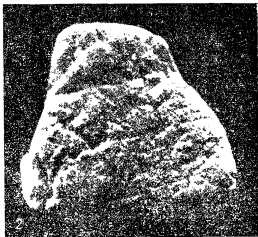
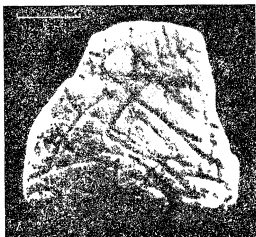
Особливий інтерес становить третя антропоморфна фігура, вміщена в проміжку між чоловіком і жінкою, дещо вище їх. Мова, пахучою, може йти про цю породженого малюка. Про його первинний вік говорять витягнені кінцівки і своєрідна видовжена маківка лова, що загалом робить фігурку малюка подібною до рибиної.

Остання антропоморфна композиція складається з двох фігур, вміщених у правому куті плити. Основною тут можна вважати зігнуту в стегнах фігуру, повернуту обличчям вправо, вона має чимало близького до тваринної подоби, як в загальній характеристиці постаті, так і в рисах морди-обличчя. Ці антропоморфні належність цієї фігури свідчать менша довжина верхніх (передніх) кінцівок, а також те, що проти останніх відтворено схематичну подоби, незаперечно, людського членя (рис. 67).

На наш погляд, наведені вище дані відбивають істотні генологічні міф про походження роду-племени, готемічним святилищем якого була Печера Чаклуна, особливо Сміня — сховище, де створювали і зберігали релігійні реліквії.

У плані розглядуваного релігійно-генологічного комплексу слід звернутися до інших реліквій з Печери Чаклуна. До числа плиток з антропоморфним змістовим навантаженням належить плита KM-74 (Печера Чаклуна, Сховище, № 2), що має неправильну багатокутну форму і досягає в довжину 35,5 см, а в ширину — до 26 см (рис. 68).

Всі лінії, відтворені на плитці, піддаються досить точній фіксації, але зміст композиції не зовсім ясний. Це стосується домінуючих тут лінійно-геометричних зображень, а серед них — субовальної вертикальної фігури в лівій половині плити. Більше можна сказати про інші частини композиції, зокрема про зображення з двох паралельних ліній, які проходять трем вище похвдвожньої осі плити. Ці лінії привертає увагу вміщена під середньою її



частинною підтрикутна фігура: неправильним напівкруглим вирізом по середній нижньої зрізу, яка, напевно, являє собою наметоподібне житло з невисоким входом, розташоване над рікою. Правісне останнього помітна худорлива антропоморфна фігура, можливо, чоловік.

На правому краї плити виявлено складну, децю зігнуту антропоморфну фігуру; не виключено, що це чоловік і жінка в стані coitus'a (рис. 68). Вражає те, що в конкретному випадкові coitus відбувається на фоні космологічної ситуації, зокрема Землі, неба, ріки і поселення.

Досить складною є справа дешифрування сюжету, зафіксованого на плитці КМ-73 (Печера Чаклуна, № 308) (рис. 69). В основі — це конкреція трапецієподібної форми довжиною 12 см,

Рис. 69 Печера Чаклуна «Скінія». Плита з двобічним зооморфним і геометризованим зображенням. Фото з обох боків плити, пропис вугіллям

шириною по більшій основі 11 см, по меншій — 6,3 см. При нанесенні на плитку композиції (двобічної) мислячими враховано її форму, яка, зрештою, зумовила композицію підтрикутних обрисів. Її основу становить підтрикутна фігура, утворена двома паралельними лініями, які сходяться в одному з гострих кутів і напевно вираються в коротку, досить товсту лінію. Вся площа фігури зайнята паралельними лініями (7—8), що нагадує наметоподібну споруду.

В верхній і нижній частинах підтрикутника помітно два криволінійних елементи, в яких загалом можна побачити сидячу фігуру людини. Отже, якщо на-

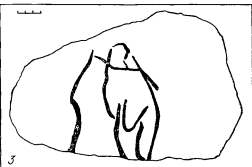
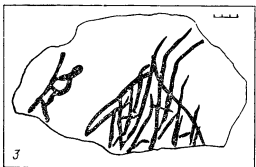


Рис. 70) Печера Чаклуна, «Скинн». Плита з антропоморфним та геометричним накресленням — поділля його намета (?) Фото, прорис вугіллям та рисунок основної композиції.

Рис. 71 Печера Чаклуна «Скинн» Плита з антропоморфно геометричним накресленням — фігура огрядної жінки з геометризованими символами Прорис вугіллям з обох боків плити, рисунок основної композиції.

ше тлумачення вірне, ми знову маємо справу з поєднанням в єдиній композиції ідеї життя і його меншкця — людини.

Денно потібно можна спостерігати на прикладі плити КМ-73 (Печера Чаклуна, № 298) (рис. 70). Тут композиція оповісна, нарисена на плитці субовальної форми, довжиною 30 см і шириною 18 см. Основу її становить підтрикутна фігура, в яку входять до 15 ліній (п'яток), що мають особливим чином зв'язаний верх і невелику під-

трикутну фігуру внизу в центрі, папівно, вхід. Зліва від житла, погами на рівні підстави останнього і головою трохи нижче його висоти вміщено жіночу фігуру з невеликими опуклими грудьми.

В певній спорідненості з розглянутими вище є однобічна композиція на плитці КМ-73 (Печера Чаклуна, № 343) (рис. 71), виконана на масивній неправильній субовальній основі довжиною 27,9 см, шириною 18,5 см. До складу композиції входять значна кількість, на перший погляд, безладно на-

киданих гравійованих лілій, серед яких піддається тлумаченню лише частина (рис. 71).

В центрі гравійованої площі виділяється тектиформна фігура, в якій можна вбачати наметоподібне житло (рис. 71). Дещо лівіше його центра на конструкцію житла накладено фігуру літньої жіпки, голова і шия якої підносяться над рівнем даху. Фігура трактована сумарно, без вироблення дета-

лей. Вона зображена в профіль, лицем вліво, її груди, живіт, стегна тощо повні, але не надміру (рис. 71). Мабуть охарактеризована вписе композиція повторює зміст композицій на плитках № 308 і 298. Слід зазначити, що на плитці № 343 ми маємо справу саме з відтворенням зрілої жінки, яка своєю ловищіністю дещо нагадує одшу з вироблених з мергелю ірубуватих статуеток з Костенок I.

РЕАЛІЇ
ГРОТА
ЧУРИНГ

Восени 1973 р. нами відкрито Грот Чурина. Назва «чуринги» добрана з досить випадкових причин, на підставі зовнішньої подібності їх з австралійськими «тіуринг»¹, що, як відомо, мають різноманітні апарати — від палеолітичних², мезолітичних³ і, нарешті, до тасманійських пізньоархеологічних⁴. Австралійські «тіуринги» мають голос і під час певних ритуальних відправлень використовуються як тріскачки з гучним і тасманим звучанням.

Чуринги з пазвального вище гріота були різноманітні, основа їх подібності до цих етнографічних паралелей обумовлена субовальною формою. Незаперечно подібність обрисів їх до контурів річкових порід. У Гроті Чурина досліджено близько 40 м², де на глибині до 30 см, на поверхні світло-жовтого материкового піску було знайдено до 40 чуриг. Основна кількість останніх має графічне доповнення у вигляді лінійно-геометричних пакреслень, кілька екземплярів позбавлені їх; постійною була лише одна вимога — наявність рибоподібної форми.

У складі видобутих намп чуриг щодо форм можна виділити кілька різновидів: дельфіноподібні (рис. 72), рибоподібні, веретеноподібні форми з плавниками і без них, сплюснені камбалоподібні і, нарешті, форми сомоподібної (рис. 73).

Є підстава вважати, що між окремими видами чуриг була велика відміна в часі — дуже вони відрізняються формами, станом збереження і особливо образотворчими сюжетами, представленими на них.

Коротко зупиняючись на характеристичних перелічених вище груп чуриг.

Незаперечно, видатною є знахідка дельфіноподібної чуринги КМ-73 (Грот

Чурина, № 254) (45,7×16 см). Природна конкреція виявляє унікальну близькість до дельфіна або ганюїдної риби. Тіло її веретеноподібне, с плавники на спині, черевці і на хвості. На тілі «рибини» глибоко врізана лінійно-кухаста композиція (рис. 72).

Чурига КМ-73 (Грот Чурина, № 274) від описаної відрізняється дещо меншим розміром (довжина 33 см, ширина 10,7 см), а також, незважаючи на схожість конкреції з фігурою дельфіноподібної або ганюїдної риби, відсутністю таких деталей, як плавники та ін. (рис. 74).

Як і описана вище чурига, цей виріб характеризується наявністю схрещених лінійно-гравірованих мотивів, що в конкретному випадку викривають обидва боки чуриги (рис. 74).

Далі починається друга група цих предметів, які властиві рибоподібна, веретеноподібна форми і наявність бокових виступів на потовщеному кіпці, що нагадує плавники на меншій голові і тіла.

Одна з поверхонь чуриги № 259, довжиною 29,5 см, вкрита лінійним гравірованим орнаментом, сюжетний зміст якого на даному етапі досліджень не піддається дешифруванню (рис. 75).

Ще одна чурига (довжиною 34,5 см) тонкої веретеноподібної форми (КМ-73, Грот Чурина, № 256). Майже посередині її тіла с кутовий виступ, який нагадує плавник. Певний гравірований малюнок на ній не фіксується (рис. 76).

З названою вище чуригою можна зіставити чуригу № 255, КМ-73, довжиною 41,5 см. У її середній частині, яку можна вважати черевною, є виступ у вигляді плавника. На тулубі простежуються гравіровані нарізки, лінійно-



Рис. 72. Грот Чуринг. Рибоподібна чуринга з геометриздованими сюжетами Фото та рисунк.

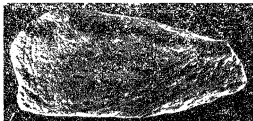


Рис. 73. Грот Чуринг. Рибоподібна чуринга плескуватої форми з геометричними накресленнями Фото, прорис вугіллям та рисунки з обох боків плітки.



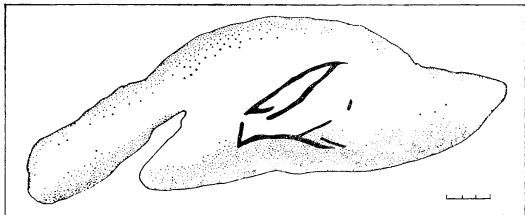


Рис. 74 Грот Чуринг. Рибоподібна чуринга з геометричними накресленнями. Прорис вугіллям та рисунок основної композиції.

Рис. 75 Грот Чуринг. Рибоподібна чуринга. Фото, прорис вугіллям та рисунок.

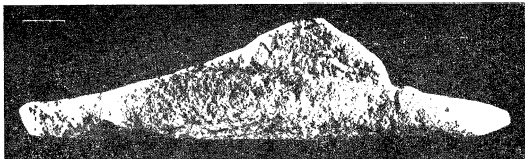


кутові малюнки, зміст яких на даному етапі не з'ясований (рис. 77).

Далі йдуть чуринги № 263, 262, 258, 257, з відповідною довжиною 25,5 см, 11,5, 23 і 33 см. Вони мають подовжену веретеноподібну (сигароподібну) форму і характеризуються відсутністю плавників та граничною рідкістю бодай найпримітивнішого орнаменту (рис. 78).

До цієї групи тяжіє невеличка чуринга КМ-73 (Грот Чуринг, № 260), що має довжину всього 13 см. Особливістю її є поовщення головної частини, що надає їй схожості з морським бичком.





Обидві поверхні чурини вкриті лівійно-кутовим гравірованим орнаментом, зміст якого розкрити не вдалося (рис. 79)

З цілковитою невпевненістю не можна віднести до якоїсь конкретної групи

Рис. 76. Грот Чуринг. Рибоподібна чуринка з пасічками. Фото.

уламок чуринки КМ-73 (Грот Чуринг, № 248), що в сучасному стані досяг довжини 58,3 см. Важливою рисою цієї

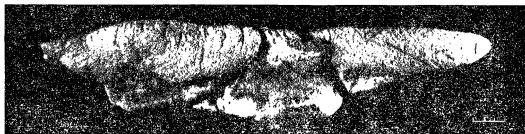
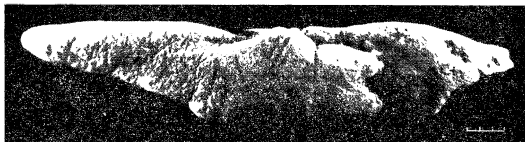


Рис. 77. Грот Чуринг. Рибоподібна чуринка з пасічками і геометризованими фігурами. Фото з обох боків

Рис. 78. Грот Чуринг. Рибоподібна чуринка з пасічками. Прорис вугіллям





Рис. 79 Грот Чуринг Рибоподібна чуринка з лінійними накресленнями Прорис зугіллям.

чуринки є добре виявлення притаманного їм орнаменту, що являє собою виїмчено трювану сітку (рис 80).

Чуринки № 267, 268 (ІМ-73, Грот Чуринг), довжиною відповідно 18 і 23,3 см, своєю формою нагадують сплюснених риб з дещо зсунутим набік хво-

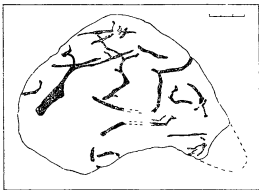
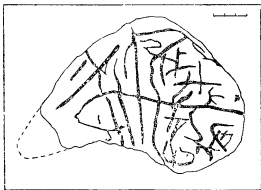
Рис. 80 Грот Чуринг Рибоподібна чуринка з лінійними накресленнями Фото та прорис зугіллям

стом. № 267 — плескуватіша, № 268 — білий об'ємна (рис 81; 82).

Гравіровка на обох виробках двобічна. Але на плитці № 267 лінійно-кутова композиція складна і струнка, вона досить чітко ділиться на дві частини — від правого заокругленого кінця чуринки малюнок починається невеликим гострим кутом, виконаним трьома поперечними лініями, які нагадують зуби в роззявленому роті. Паралельно обом лініям цього «рота» децю далі середини ідуть узгоджені в куті лінійно-кутові композиції. В цілому малюнок може бути пояснений як елементи рибоподібної істоти (рис. 81). На зворотному боці плиткі вигравіровано поодинокі лінії, які не становлять читабельної композиції.

На плитці № 268, якщо говорити про більш опуклий бік, зафіксовано особливо в частині «голови» кососічасту композицію, що можна вважати вказівкою





на знаходження рибини в лопецькій сітці (рис. 82).

На зворотному боці чуринги № 268 відтворено складний криволінійний малюнок: лінії, кола, дуги, де, ймовірно, наявні елементи зооморфних, а то й антропоморфних фігур.

Порівняно з усіма описаними вище чурингами композиції на двох останніх відрізняються багатством і складністю. Тим більше це стосується чурини так званої сомоподібної форми.

Чуринга № 265 (КМ-73, Грот Чуринг) являє собою пласкувату, за формою схожу на сома конкрецію довжиною 39,5 см і шириною 14,7 см (рис. 83). Зображення на ній зосереджені на опуклому боці. Властива йому гравіювана композиція повністю вкриває поверхню цього боку конкреції: штрихи, що становлять лінійні і зрідка кутові накреслення, досить розрізнені і не належать до чітких образотворчих мотивів. Лише в середній частині гравіюваної сторони помітні одна-дві антропоморфні фігури, серед яких чіткі-

Рис. 81. Грот Чуринг. Чуринга з лінійно-геометричними накресленнями. Фото та рисунок з обох боків.

ним є зображення зрітої жінки, трактоване в профіль, децю схилене вправо, з грудьми, схематизованою головою, обом та ін.

Принирав увагу незвичайна для Грота Чуринг композиція (КМ-73, № 247), складена з двох половин, загальною довжиною 185,3 см, при найбільшій ширині 39,6 см (рис. 84). Обидві половини чурини з одного її боку вкрито недбало трактованою сіткою, в складі якої яскравих образотворчих мотивів не відзначається (рис. 84). Однак у середній гравіюваної частини помітно незграбне зображення копитної тварини в профіль наліво, пайвірогідніше, бика з тупою мордою, двома ногами і схематично переданим задом. З першого погляду можна відзначити, що в стилістичному відношенні властива цій чуринзі композиція значною мірою вже відома в Печері Чаклуна (рис. 52). Не виключено, що названі вище сітчасті малюнок

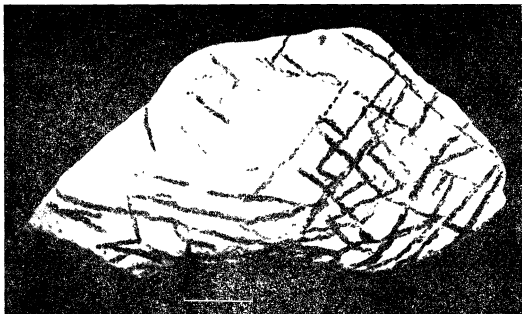


Рис 82. Грот Чуриг. Рабоподібна чуринга з двобічними накресленнями. Прорис вугіллям з обох боків.

і справді являє собою сітку, до якої потрапила рибина.

Далі йде група чуринг, які за своєю формою нагадують морських лящів (чобаків). Так, наприклад, до цієї групи умовно відноситься чуринга з Печери

Чаклуна (КМ-73, № 252) довжиною 42,5 см (рис. 73, 1—6). Орнамент тут одвобічний, зосереджений в основному на розширеному кінці. Характер гравіровки децю нагадує зябра риби. Накреслення на «хвостовій» частині менш виразні, вгадувати їх пини неможливо (рис. 73).

Майже повною щодо форми аналогією останній є виріб (КМ-73, Грот Чу-

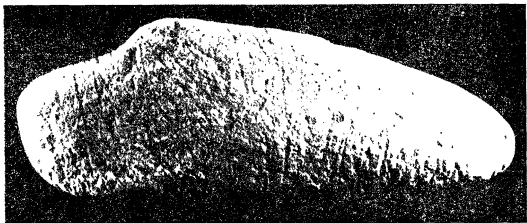


Рис. 83. Грот Чуряг. Рибоподібна чурпна з лінійними пакресленнями. Можливий антропоморфний сюжет Фото, прорис вугіллям та рисунок основної композиції.

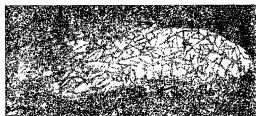


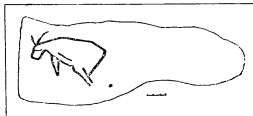
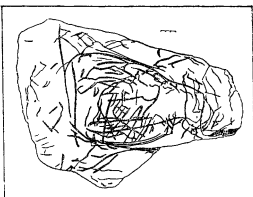
Рис. 84. Грот Чуринг. Рибоподібна чуринга з лінійно-геометричними накресленнями. Численні вугільні та рисунки частини композиції.

ринг, № 253), довжина якого від головної до хвостової частини — 16,8 см, він майже позбавлений вищаченого орнаменту (рис. 85).

Слід також згадати чурингу з уламка пісковикової плити (КМ-73, Грот Чуринг, № 270), довжиною 19,8 см (рис. 86).

Наступною серед названих самоподібних вірців є чуринга (КМ-73, Грот Чуринг, № 246), що складається з двох половинок, які об'єднуються і досягають 109,5 см довжини, при найбільшій ширині 26,5 см (рис. 87, 1—4). Зображення тут одностороннє, але в межах вузького календаря різночасне, що змушує нас задовольнитися умовною послідовністю опису конкретних елементів сюжету. За основу визначення «верху» і «низу» композиції на чуринзі ми візьмемо положення жіночої фігури.

Фігура жінки, що знаходиться в правому кінці правої половини чуринги, передана в сидячій позі, але предмет, на якому вона сидить, не відтворений. Посагу триває в профіль, вліво, голова трохи схилена направо, ліва ру-



ка її простягнута до колін; під обличчям позначено округлий предмет — груди жінки або голова немовляти (рис. 87, 2).

По краях композиційної площі, згорі — група людей, трактованих головами допишу, і нова жіноча фігура, що йде вліво. Дехто з групи людей має ознаки жіночої статі (рис. 87, 3).

На нижньому зрізі цієї самої половини чуринги, правіше і нижче постаті жінки, передано досить примітивне зображення птаха, який летить вліво (рис. 87).

Винце, на початку лівої половини відтворено подібну рослину, можливо, колоса (рис. 87, 4). Ще лівіше на тому ж рівні зображена група з трьох копирнатих тварин (рис. 87, 4). Крайній зліва, напіввисокий, бик, повернутий мордою вліво, крайній справа, гадаємо, також бик, повернутий мордою вправо (рис. 87, 4). В середній частині цієї групи змичено ще одну фігуру тварини, повернуту праворуч; істоту не пророблено, що утруднює її трактовку як бичачої (рис. 87, 4).

Над групою названих винце тварин митець відтворив зображення антропоморфної стовбуратої фігури (рис. 87, 1).

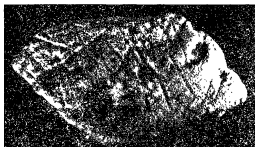


Рис. 85 Грот Чуринг. Рибоподібна чуринга, виготовлена з уламка пісковпкової плитки, з лінійними накресленнями. Фото га проприс вугіллям з обох боків.

Загальний фон обох половин чуринги лінійно-кутовий, який не піддається більш точному тлумаченню (рис. 87, 1, 2).

Якимсь продовженням виробів описаного вище підтипу можна вважати чурингу (КМ-73, Грот Чуринг, № 245), яка представлена лише дистальною частиною конкреції, загальною довжиною 40,3 см, при найбільшій ширині 13,9 см (рис. 88). Зображення на ній одностороннє, не загуще, що полегшує витлумачення загального сенсу композиції.

Вершиною чуринги можна вважати лінію її ринного перелому, вишзв — природно заокруглений дистальний кінець.

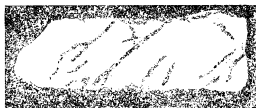
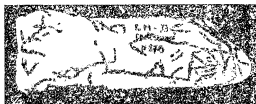


Рис. 86 Грот Чуринг. Рибоподібна чуринга з двобічними накресленнями. Фото га проприс вугіллям з обох боків.

Більш ніж вся горішня третина чуринги зайнята фігурою розквітлої жінки, повернутої обличчям вліво. Поза сидяча, ноги зігнуто в стегнах і колінах. Предмет, на якому вона сидить, не відтворено він домислюється (рис. 88).

Середню частину чуринги займає зображення другої, такої: розквітлої, але оряднішої напівсидячої жінки. Спина, груди, ноги її дещо гіпертрофовані, кили вислий, з ознаками вагітності; руки — під животом (рис. 88).

У нижній третині вміщена третя жіноча фігура. Вона стоїть на колінах, повернута лицем вправо. Руки опущені до стегон. Волосся паче розпущене і хвилями падає на шию (рис. 88).

Решта простору зайнята досить глибоко врізаними лініями — горизонтальними і скошеними (рис. 88, 2).

Виле з першого погляду помітна схожість трактованих вище фігур до пізньопалеолітичних, конкретно костяних ⁵. Таке іставлення, а отже, і синхронізація дістають певне ствердження і в даних останньої чуринги. Мається на увазі унікальна річ (КМ-73, Грот

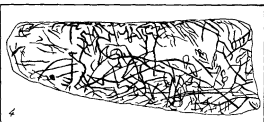
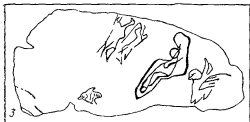
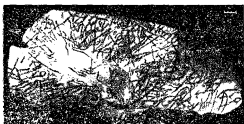


Рис 87. Грот Чуриш. Рибоподібна чуришга, переламана на дві половини, зі складною композицією, що включає геометризований, зооморфний і антропоморфний компоненти. Прорис вугіллям та ритунки частини композиції (1—4)

Рис 88. Грот Чуриш. Хвостова частина рибоподібної чуришги, на якій наявні лінійно-геометричні та антропоморфні накреслення. Фото, прорис вугіллям та рисунок основної композиції.



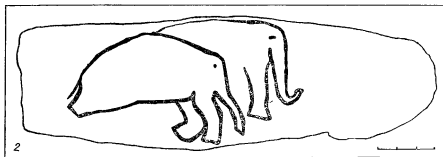


Рис 89 Північно-західний кут Гроta Мамонта. Хвостова частина рибоподібної чурини з лінійними і антропоморфними накресленнями на різних стадіях розчленування сюжетів і виокремлення постаті огрядної рогатої жінки. Прорис вугіллям та рисунки основних композицій з обох боків.



Чуринги, № 222; Гротом Чуринги — не Чуринг — ми пазвали західне продовження Грота Мамопта, де трапилася ця знахідка ще до відкриття самого Грота Чурини) (рис. 89). Вона викопана з заготовки, подібної до описаної вище, за вишятком розмірів (39,5×9,7 см) і того, що її верх знаходиться не на зламі, а на заокругленому дистальному кінці.

Зображення двобічне. На одній із сторін чуринги накреслено негусту лінійно-геометричну композицію, зміст якої нечитабельний (рис. 89). У верхній частині помітно дві групи криволінійних символів, в яких можна бачити умовну трактовку двох постатей мамон-тів (рис. 89). На другому боці відтво-

рено більш очевидну композицію. Найсамперед йдеться про фон, який складається з великої кількості глибоких і довгих вертикальних ліній (рис. 89).

Поверх цього фонового підґрунтя грубо трактовано огрядну жіночу фігуру, що повернута обличчям вліво. Вона має різьки, лице, кутасто передане, груди, відтримувані руками, зігнутими у ліктях, а також гіпертрофовані ноги і стегна (рис. 89, 4).

Ця близькість кам'яномогильських зображень жінок до палеолітичних, а саме — костенківських статуток, вже відзначалася. Тут важливіше виділити індивідуальну подібність останньої фігури до відомої костепківської статуетки, виготовленої з мергелю⁶.

ДЕЯКІ ДОПОВНЕННЯ, ПІДСУМКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Історичний і природний комплекс Кам'яної Могили на Мелітопольщині становить далеко не рядовий об'єкт дослідження. Його вивчення вимагало різностороннього наукового підходу, впровадження особливих методів здобування і оброблення дослідницького матеріалу, складних методів опрацювання та ін.

По-перше, слід зазначити, що вивчення комплексу Кам'яної Могили вимагало комплексних історико-археологічних розвідувальних робіт, які тут проводилися насамперед автором з початку 30-х років, а також у наступні роки різними дослідниками: О. М. Бадером, М. Я. Рудилським, В. М. Гладиліним та ін.

Звичайно, запропоновано увазі читача дослідження ґрунтується також і на інших методах вивчення складного об'єкта. В цьому плані не в останню чергу слід назвати часткові розкриття двох поселень в районі Кам'яної Могили: під Черпоною горою, край корінного берега, і на мису надзаплави, розташованому на південний схід від пам'ятки. Обсяг робіт, проведених на першому поселенні в 1938 р. під керівництвом О. М. Бадера, в 1947, 1969, 1971 роках під керівництвом автора, досягав близько 150 м² при глибині до 4 м і, таким чином, значно переважав обсяг робіт на другому поселенні, де розкрито всього близько 10 м², при глибині близько 2 м. Тепер опрацьовано весь здобутий матеріал, який увійшов до колекції.

До числа суто археологічних робіт на об'єктах з археологічним шаром слід також віднести розкопки автора в Гроті Мамопта в 1938, 1952 і в 1973 роках, коли було виявлено кілька чуринг і встановлено наявність неолітичного

шару, синхронного Середньому Стогу II і Майкопу.

Особливе значення мали роботи, проведені під керівництвом автора в 1973 і 1974 роках по виявленню під первозданним масивом пісковика Кам'яної Могили прадавніх порожнищ, які заплановано використати під природні експозиційні приміщення. Пошуки останніх, зокрема, призвели до відкриття надзвичайно важливих у науковому відношенні Грота Чуринг і Печери Чаклуна, в яких у не порушеному стані було зафіксовано численні пам'ятки прадавнього, зокрема донеолітичного, мистецтва.

Слід обов'язково зазначити, що з незалежних від автора причин пам'ятини в дуже небезпечних з огляду проведення археологічних досліджень скельних об'єктах Кам'яної Могили не вдалося налагодити кріпильних робіт. Це злягло своє негативне відбиття на рівні фіксації об'єктів, які не підлягали вивезенню для опрацювання в лабораторних умовах. Наприклад, ця обставина утруднює стаціонарне експонування пам'яток, що не в останню чергу відбивається на збереженні шедеврів первісної ідеології і мистецтва.

Відкриття зображень з гравійованою технікою відтворення малюнків, особливо на стелі Печери Чаклуна, вимагало вироблення нових і складних прийомів їх фіксації: освітлення ліхтарями, паведення зображень настільним вугіллям, бо фотографування їх без цих заходів давало недостатні наслідки; копіювання на поліетиленову плівку; копіювання з плівки на звичайний папір, а з цього — на ватман; і, нарешті, фотографічного розмноження відтворень на ватмані.

Відтворення зображень на чурингах і на пісковикових плитах з Печери Чаклуна навряд чи було простою справою і в типовому випадку потребувало наведення чалюнка вугіллям, фотографування плиток у різних ракурсах, зняття копії на кальку, з неї — на ватман і вже з останнього — фотографування з метою розмноження.

Слід визнати, що багаторазове копіювання зображень відбивається на якості самих відтворень, але на нинішньому етапі нашої технічної озброєності ми не бачимо можливості більш радикально вирішити перелічені вище питання.

Не слід приховувати, що основною причиною наших труднощів є факт надто уповільненого розгляду питання про перетворення комплексу Кам'яної Могили — пам'ятки, безсумнівно, всесоюзного і світового значення — з заповідної території в діючий заповідник з штатом, коштами, приміщеннями і необхідним устаткуванням та обладнанням. Сподіваємося, однак, що ця справа найближчим часом розвиватиметься в позитивному напрямкові, і нам вдасться розгорнути дослідження.

Зокрема, слід запам'ятати, що в науковій літературі¹, не кажучи вже про брошури, буклети, чакати, де Кам'яна Могила на Мелітопольщині загалом висвітлюється однобоко — як містецький комплекс («підземний Ермітаж», «підземний Лувр» та ін.), і в той же час істина про те, що вона є рідкісним феноменом природи, лишається поза увагою. На основі цього наше дослідження також слід дещо доповнити за рахунок корисного варіансу про Кам'яну Могилу як явище природи.

Це питання також має свою історію. Якщо не рахувати легенду про Кам'яну Могилу, то народне сирійняття її знаходить виявлення в самому терміні, що являє собою кальку з російської мови, — Каменний курган. Саме так до неї і поставився відомий дослідник курганів — від Майкопу до Солохи — М. І. Веселовський, який, не знайшовши в ній поховання, вважав дослідження пам'ятки невдалим і закінченим².

Далі йдуть пайпізніні квазінаукові здогадки, на яких зупинятися не варто. Отже, донедавна Кам'яна Могила

сиріймалася як грандіозна споруда, пов'язана з похованням велетня богатиря. Площа її — 3 га, начебто імпонує легенді про Кам'яну Могилу як богатирську пам'ятку.

Археологічні дослідження Кам'яної Могили тривають з початку 30-х років. Наприкінці 30-х років геолог Г. І. Молякко встановив, що поклади тут відносяться до середнього сармату і мають морське походження, як свідчать залишки відбитків відповідних морських молюсків, спорадично простежені в товщі пісковика могили³.

На жаль, фундаментального геологічного дослідження Кам'яна Могила і безпосередньо пов'язана з нею територія не зазнали. Саме тому в цьому короткому парисі ми більше покладаємося на власні спостереження. Це знаходить повне виправдання, оскільки геологічна історія пам'ятки якнайтісніше пов'язана з процесом її археологічного буття.

Інтерес до Кам'яної Могили в широких колах громадськості викликав чималу кількість популярної літератури, що нерідко містить недоречні подробиці, включаючи локалізацію пам'яток, до яких не слід було б доторкатися, а також вдається до нібито художніх пірєтєв у різних домислах. Так, один з них стверджує, що Кам'яна Могила являє собою «хаотичне пагромадження мальовничих скель», які нерідко порівнюються з фантастичними монстрами⁴. В такій оцінці знаходить повне відбиття нерозуміння її як утвору глибокої геологічної давнини і дуже цінного, повною мірою унікального феномена природи. Кам'яна Могила не являє собою хаотичного пагромадження пісковикових брил, а становить хоч і складну, але певну систему. Ця обставина робить її не тільки рідкісним природним явищем, але і значною мірою пояснює археологічну унікальність.

Важко уявити собі, в силу яких незвичайних обставин середньосарматський комплекс зберігся над рівнем правого берега р. Молочної і височить над її улоговиною на висоту до 15 м. Особливо дивним є те, що масиви і окремі брили пісковика лежать тут на сипучому масиві золотавого і білого піску, потужність якого сягає 10 м.

Якщо відкинути думку про хаотичність структури Кам'яної Могили, стане очевидним, що вона складається з кількох досить чітко виявлених елементів. Основним з них є дрібнозернистий пісок, який простягається вглиб на десять м, а то й сотні метрів. Трапляються фауна молюсків та залізисті конкреції різної величини, а то й судильні проморки пісковика.

На 10—15 метрів вище шар світлого піску залягає шар озалізного пісковика. Останній, як показали дослідження пізніших років, якоюсь мірою залягає в первісному стані, і на його периферії трапляються залишки кармів колішніх печер із зразками первісного мистецтва. Поверхня пісковика вивітрена, значно розмита дощовими водами і через те нерівна, іноді інтенсивно горбувата.

Піднявши схил могили густо вкритий пісковиковими брилами, які лежать під кутами сповзання. На їх нижніх поверхнях періоді трапляються зображення, більшість яких відноситься до пізньопалеолітичної доби.

Далі по всій периферії Кам'яної Могили вже розкидані поодинокі плити на рівні поверхні прибережних лук. Між цією територією і корінним правим берегом р. Молочної — Червоною горою розташована ділянка надзаплави, заціпята багатонаровним поселенням від докерамічного неоліту до хозарського часу.

Поверхня прилеглої частини Червоної гори приблизно входить на рівень верхнього зрізу Кам'яної Могили або дещо вище його. Червона гора дістала свою назву від наявності на її поверхні червоного піскуватого суглинку материкового походження. В цьому досить часто трапляються ядра морських черепашок понтійського ярусу. Поклади цього ярусу добре простежуються на північній околиці сусіднього з Терпіння та безпосередньо на південний захід від Червоної гори, де відслонення краще збереглися, і над покладами понтійського ярусу лежать вже названі червоні материкові суглинки, а ще вище — архаїчний лес.

Зачислені відслонення Червоної гори показують, що нижня половина їх

складалася з пісків дрібно- та грубозернистих, косо- та рівношаруватих, їх походження не досить ясне. Слід лише припустити, що ці піски є значною мірою морського походження; якась їх частина була перевідкладена четвертинною р. Молочною та перероблена еоловими факторами. Для того щоб ці яруси піску могли було з належною точністю розрізняти, потрібні спеціальні додаткові дослідження.

По середині висоти Червоної гори на контакті піску і червоно-бурою латеритового делювію сного часу було відкрито піскуваті брили, подібні до кам'яномогильських. На нижній площині однієї з плит помічені сліди лінійно-геометричних зображень, а в цьому самому районі трапився крем'яний виріб пізньопалеолітичного типу — *piésse escalée*.

Зазначене вище змушує замислюватися і над віком піску, що утворює схил периметра Кам'яної Могили. Незаперечно, в якійсь глибині його повинно зберегтися ядро морського піску сарматського віку, але чим ближче до периферії Могили, тим значнішим має бути елемент річкового алювіального перевідкладення і еолового перевіювання, які відносяться до геологічно близьких епох.

У 1952 р. під однією з нижніх відслонено-захисних плит було знайдено шмат скам'янілого дерева м'якої породи, напевно, верби. Ця обставина, можна думати, свідчить про обробку нижнього схилу Кам'яної Могили алювіальними чипшиками, деє у глибині четвертинного періоду.

Якщо підсумувати наведені дані щодо формування Кам'яної Могили, можна зробити такі висновки: кілька мільйонів років тому, напевно, близько 10, на місці нинішньої Кам'яної Могили існувала велика піщана морська відмілина так званого Сарматського моря; протягом мільйонів років Сарматське море трансформувалося в Понтійське; деє у пліоценовий час на колишніх просторах впалохлого Понтійського моря утворилися червоно-бурі залізисті суглинки латеритового пустельного характеру, про який свідчать спорадичні знахідки в товщі цих суглинків шкаралухи яєць страусів⁵.

Вважаємо, що в ці часи пісковиково-покриву Кам'яної Могили ще не існувало.

Вірогідно, що на межі третинного і четвертинного періодів виникла Азовська западина, це призвело до початку утворення мережі річок Азовського басейну і серед них — Прамолочної.

Сам процес перетворення верхнього горизонту сарматського піску в пісковик був обумовлений впливанням заліза латеритових суглинків у поверхню пісків сарматського віку. Не виключений і інший механізм часткового перетворення піску в пісковик. В усякому разі з наведених даних начебто виходить, що формування його на поверхні сарматських пісків і формування долини Прамолочної були процесами рівнобіжними. Про це, зокрема, говорять крихкість кам'яномогильського пісковика, його непридатність для технічних і будівельних цілей⁶.

В історії р. Молочної досі близько середини четвертинного періоду повинен був тривати час, коли поверхня Кам'яної Могили існувала як частина дна цієї ріки. Епізодично головна і хвостова частини Кам'яної Могили зависали, і на якомусь етапі вони дали тріщини, які виштовпували залізистими осадками за рахунок заліза, що в складі пісковика. Так, з обох боків кількох тріщин утворилися вертикальні шари, насичені майже чистим залізом, які сягають 6—8 мм завтовшки.

Далі йшов період, коли по всій периферії Кам'яної Могили утворилися навісіч — печери, входи до яких були на рівні близько 10 м сучасної заплави. Саме до цього часу і відноситься виникнення Грота Чуриг, і, беззаперечно, Печери Чаклуна. Цей процес слід датувати пізньочетвертинним періодом — палеолітом (до 20 тисяч років тому).

Пізнніше відзначається кількоступеневий період мезолітичного розвитку культури, якому геоморфологічно відновлює шукувати верх схилу Могили (15—10 тис. років тому).

Добре датується рання пора докерамічного неоліту (10—8 тис. років тому). Встановлена вона на підставі стратиграфічних даних краю правої частини надзаплави, де знаходиться поселення, розташоване поблизу підніжжя

Червоної гори. Нижній шар цього поселення залягає на глибині близько 4 м від сучасного рівня заплави. Ця обставина свідчить про те, що піскувата підоснова схилу Кам'яної Могили тоді знаходилася глибше рівня сучасної надзаплави щонайменше на 5 м.

Далі тривали періоди підвищення рівня води в Молочній. Зокрема, це стосується території лук, де розташовані плити з зображеннями палеометалевої доби, а тим часом залягають у шаруватих покладах алювіального піску.

В бронзовому віці Кам'яна Могила та її околиці набули більш-менш сучасного вигляду. Про це, зокрема, свідчать наявність поселення з не порушеним шаром на захід від Кам'яної Могили, відповідні шари поселення під Червоною горою і, нарешті, спелітично-бронзове поселення на схід від Кам'яної Могили.

Реальність рельєфу даного часу, його приписує аналогічність до сучасного неаперечні. Йдеться про те, що в ряді пунктів поверхні первозданного щита Могили спостерігаються досить добре збережені шліфувальні, а в одному випадку на південно-східному краї цього щита, в порівняно неширокій границі знайдено шліфувальну плитку для заточування лез кам'яних сокир. Не викликає ніякого сумніву та обставина, що всі вказані знахідки знайдено на місцях початковою їх створення. Так, система шліфувадел розташована на березі р. Молочної та в кількох місцях поблизу стариків цієї річки.

Змальована вище картина була б повною, якщо не зупинитися докладніше на процесі руйнування навісів, печер і гротів, що виникли ще за палеолітичної доби.

Беззаперечно, це був дуже тривалий процес, який почався безпосередньо в пізняпалеолітичний час і тривав ще й досі. Про його інтенсифікацію саме в близькі до нас геологічні часи свідчить той факт, що майже по всій периферії Кам'яної Могили збирається велика кількість плит із зображеннями на скарбній поверхні. Знахідки піддаються реконструкції їх первинного положення.

На контакті горішньої поверхні піску і первісного масиву пісковика простежується величезна кількість плит, що

стиювати під гострим кутом і тим блокують можливість проникнення під самий масив.

Щодо питання про історію Кам'яної Могили як пам'ятки людської діяльності, то перш за все слід відзначити, що в останні роки, конкретно в 1973—1974 рр., під час робіт було виявлено Грот Чуринг і Печеру Чаклуна — пам'ятки в не порушеному стані, датовані пізнім палеолітом (Печера Чаклуна) і мезолітом — неолітом (Грот Чуринг). Таким чином, історія Кам'яної Могили розширилася на кілька тисячоліть. Разом з тим уважний перегляд даних Грота Маюнта дає можливість поставити питання про двошаровість найвищих тут зображень епохи палеоліту. Як показав аналіз, проведений з плитою мамонта художницею Л. К. Романенко, найдавнішими зображеннями тут є гравійовані, типу виявлених в Печері Чаклуна (рис. 89) і на деяких конкреціях з Грота Чуринг (рис. 90). Майбутнє покаже, наскільки обґрунтована ця думка. В усякому разі в уявленнях автора право на подібну постановку питання здається можливим.

Отже, набирається все більше аргументів на користь того, що в історії первісного мистецтва Кам'яної Могили існував особливий період, який характеризується гравійованою технікою відтворення зображень і датується розвинутою порогом пізнього палеоліту.

Не виключено, що такий висновок може викликати заперечення, і це цілком природно на новому, в своєму розумінні початковому етапі досліджень найдавніших пам'яток образотворчого мистецтва на Кам'яній Могили. Обстоюючи думку про існування тут пізньопалеолітичного шару в історії образотворчого мистецтва, вважаємо за потрібне свій дальший вислід підпорядкувати хронологічному принципові, якого ми дотримувалися при розгляді Кам'яної Могили як утвору природи, і тому приступаємо до викладу наших суджень про початок історії на Кам'яній Могили та в її безпосередніх околицях.

Зокрема, слід зазначити, що Північне Приазов'я порівняно до недавнього часу, коли дослідження Кам'яної Могили вже просунулися досить далеко, не давало майже ніяких натяків на існу-

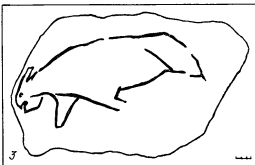


Рис. 90. Грот Чуринг. Плитка з лінійними примітивними зооморфними накресленнями. Фото прорис вугіллям та рисунок основної композиції.

вання в цьому ареалі пам'яток палеолітичної доби. Єдиними свідченнями цього періоду були відносно далека Амвросіївка⁷, кілька реутилізованих предметів пізньопалеолітичного вигляду з різних шарів Кам'яної Могили і, нарешті, одинокий мамонт з грота, який М. Я. Рудинський і його прибічники називали Гротом Бика⁸.

Нині справа стоїть дещо по-іншому. Місцеві музейні працівники (зокрема, Б. Д. Михайлов та О. М. Огульчанський) зафіксували ряд пізньопалеолітичних знахідок у різних районах Приазов'я. Серед них найбільше значення

мас місцезнаходження Каштасва балка в околиці райцентру Михайлівка на Запоріжжі. Тут, в ареалі старого плоту, розташованого на плато, було знайдено різноманітний, але гомогенний за своїм складом пізньопалеолітичний шар, який за культурними ознаками, зокрема на основі наявності гравестійських та голчастих вістер, а також лускаподібних знарядь, може бути віднесений до числа пам'яток амвросівської культури, але хронологічно дещо давніших за саму Амвросівку.

Певно, до тієї самої культурної групи належить і поруйшоване стійбище в районі с. Новонавлівка, відкрите В. Д. Михайловим. Новонавлівське стійбище розташоване на терасі р. Молочної, за кілька кілометрів по течії від Кам'яної Могили. Названий дослідник знайшов у вигляді фрагментів пізньопалеолітичного характеру сліди відповідних поселень на березі Азовського моря в районі сіл Пряморський Посад і Востово.

Знахідка О. М. Огульчанського, зроблена при розкопках кургану на Обіточенській косі, дещо незвична — три чудових пірамідальних нуклеуси призматичної форми пізньопалеолітичного віку, зосереджених як культове приношення в одному місці.

Далі слід пагадати стару знахідку автора, що складається з кількох пізньопалеолітичних кременів, виявлених в урочищі Сельз на південній околиці с. Терішнія, що на північ від Кам'яної Могили. Додамо до цього ще дві знахідки палеолітичних кременів, які трапилися в безпосередньому ареалі Кам'яної Могили. Перша з них — палеолітичне доліще — *pièce saalee*, знайдене на схилі Червоної гори. Друга — уламок лускаподібної пластинки, знайдений у виході з Печери Чаклуна; вона має явні ознаки різання пісковика у вигляді слідів специфічного полірування.

З наведених вище даних першим впливає той висновок, що відсутність у Північному Приазов'ї до недавнього часу виробів 6, скоріше, наслідком недостатньої уваги відповідних фахівців до цього району, ніж свідченням заупустіння його в пізньопалеолітичні часи.

Визначимо, що приклад Каштасвої балки може бути більш загальним, і ми повинні сподіватися відкриття нових подібних пунктів на степовому плато, яке прилягає до терасових рівнів р. Молочної.

І далі, поодинокі сліди пізнього палеоліту в безпосередньому ареалі Кам'яної Могили (одиначки перевіткладені кремені в різних нашаруваннях поселення під Червоною горою, знахідка одного знаряддя на схилі Остапівки, палеолітичний кремій з Печери Чаклуна) надають впевненості, що відкриття пізньопалеолітичного стійбища в районі Кам'яної Могили є лише справою часу.

На основі припущення, що наші висновки про наявність пізньопалеолітичного шару на Кам'яній Могилі має задовільну підставу, зупинимось на оцінці деяких реальностей пізнього палеоліту — пам'яток первісного мистецтва та ідеології з Печери Чаклуна. При цьому, перш ніж перейти до нових узагальнень щодо наявних тут зображень, ми повинні мати на увазі, що одержана нами картина ще далека від вичерпної з кількох причин. По-перше, нам і досі не вдалося прошикувати під плиту південно-східного проходу в Кам'яної Могили, яка в давнину становила єдине ціле зі скельними утвореннями Печери Чаклуна. По-друге, слід взяти до уваги значне зруйнування західної передвіхідної частини печери, де було знайдено залишки первісних малюнків у вигляді «чаклуна» — мистецтва-людина-олени та інших антропоморфних символів поряд з ним. Нарешті, по-третє, і, мабуть, основне, необхідно пам'ятати, що з об'єктивних причин (відсутність надійного кріплення, стаціонарного освітлення тощо) порожнина Печери Чаклуна і досі залишається не повністю розкритою. Однак, незважаючи на все це, Печера Чаклуна є визначною і повноцінною пам'яткою палеолітичного печерного мистецтва, яка відповість стоїть новим репером між такими явищами палеолітичного мистецтва, як широка середземноморсько-атлантична провінція — на заході⁹ і досі одиока Капова печера¹⁰ — на сході.

Серед особливостей Печери Чаклуна як зосередження первісних зображень



слід виділити те, що стіла її придатна для нанесення малюнків не суцільно, а окремими ділянками, які відрізняються більшою гладкістю поверхні. Цю на перший погляд другорядну обставину завжди потрібно мати на увазі, коли ставиться питання про композиційні єдності пам'ятки образотворчого мистецтва, в конкретному випадку — Печери Чаклуна.

Зазначасмо, що дослідження реальних композиційних єдностей ми надаємо принципового значення і не схвалюємо практику більшості дослідників, які розглядають матеріал не в комплексі, а вибірково. Зокрема, такий вибірковий метод щодо Кам'яної Могили, на відміну від М. Я. Рудиського, який прагнув до збереження композиційних цілостей¹¹, був свого часу виводжений В. М. Гладиліним, що викликає певні ускладнення при використанні його публікацій¹².

Виклад відповідних коментарів починаємо з ходової частини Печери Чаклуна. Тут серед поодиноких зображень (носорог-вепрі, олень, чаклун та ін.) своїм композиційним характером виділяється так звана група мамонта. Центральну фігуру забитого камепем мамонта, внаслідок складності його відворен-



Рис. 91. Експозиційний вигляд «Чаклуна» в Печері Чаклуна, за станом на 1973 р. Прорис вугіллям та рисунком

ня, передано в профільній проекції. В той же час фігури рогатих танцюристів, зокрема пачана з бубонамп, виконано en face, в розвороті, «лицем на глядача» (рис. 27, 2).

Сюжет тут цілком ясний — гурток людей, можливо, конкретних учасників полювання на звіра, після забиття мамонта виконують навколо нього тапок radoцив, удачі — без п'ятаків на корпсть у майбутньому.

Кілька слів у плані уточнення його природи слід сказати і про комплекс Чаклуна. Ми уточняємо, що йдеться про комплекс, а не ізольований символ. Справа в тому, що він уособлює щонайменше три компоненти: цілком антропоморфний символ Чаклуна, хвосатий звір, хвіст якого використано як атрибут самого Чаклуна, і, парешті, звіроподібна оправа Чаклуна — являє найменш ясне. Потуки більш-менш вірогідних аналогій в тваринному світі не привели нас до розв'язання питання. Морда створіппя при пайблизькому розгляді не належить копитному звіру, бо має закінчення на зразок дзьоба (рис. 91; 27).

Випливає думка, що зооморфну оспону Чаклуна становить итак. Можна констатувати схожість його пташиної голови з подобою священного птаха у Печері Чаклуна, відтвореного один раз як центральний образ сюжету зображення на одній з виявлених тут пісковикових плиток (рис. 61, 2). Варто нагадати, що мотив чаклуна — памана, який нерідко уособлюється в птахові, є пайдавлішим і глобальним сюжетом¹³, на палеолітичному етапі, слід гадати, — загальнолюдським.

Окремий сюжет відбиває група малюнків на правому фризі Печери Чаклуна, де кількох звірів — мамонта, оленя, кабана і сайгака, об'єднано ідеєю мисливської магії, що тут втілена в образі дворучної рогатини. Остання стримить у тілі найбільшої тварини — мамонта, але в ідеальному плані має прямие відношення і до інших зооморфних персонажів композиції (рис. 32).

Композиція, яка продовжується далі по правому фризу і включає ряд антропоморфних рогатих танцюристів та інші образи (рис. 33, 1—5), в змістовому плані відокремлена від попередньої.

З'єднуючим сюжетом тут, незаперечно, є антропоморфна трійця з чоловіком, жінкою-коровою і малюком-телятком.

Вважаємо, що ідея плодючості людської і тваринної рухала різцем первісного майстра, коли він справа помістив гурток рогатих танцюристів, а зліва — черітку рогатих тварин, можливо, биків і корів. Здається, задум митця, який відтворив названі вище образи, втілений в постаті враженого стрілою або дротиком печерного лева, в ідейному плаші антипода, що прояснює як ідеї загальної плодючості, так і кожному створінню — тварині й людині, — які підлягають її проявам у дії.

Решту образів з цього місця фриза, виконаних в індивідуальній манері: мамонта, кабана тощо, на наш погляд, потрібно вважати календарно відмінними творами і не пов'язаними композиційно з розглядуваним сюжетом (рис. 33, 6). В той же час слід зазначити, що в 1974 р. на лівому фризі східної частини до Печери Чаклуна було відкрито шерегну з великої кількості профільних

зображень людей, яку відтворено у всезагальному злитному шлюбному зв'язку. На жаль, з об'єктивних причин зафіксувати реалії цього фриза не вдалося; почастило лише навести означену композицію вугіллям і розглянути її.

Випливає припущення, що між сюжетами правого і лівого фризів існував тісний зв'язок. Не виключено, що саме в цьому проході відбувалися еротичні ігрища звичайних і ритуально одягнених чоловіків та жінок.

На користь такої думки свідчить той факт, що в центральній частині великої композиції, розміщеної між правим і лівим фризами, є відтворення сцени coitus'a, в якому беруть участь реальні чоловік і жінка, а також старша жінка в масці з рогами (рис. 33, 7а). Водночас привертас увагу факт безсумнівного чисельного домінування в означеній композиції різноманітних, саме зооморфних мотивів. Однак кількісна перевага це не означає якісного домінування. На користь цього ствердження свідчить наявність у даній композиційній групі, хоч і невеликого відповідно до масштабів інших фігур, зображення жінки в лосиній масці, напевно, Великої матері — лосихи, нарівножества тотемістичної системи (рис. 33, 7б).

Своєрідним коментарем до думки про логічний зв'язок культу тотемічної плодючості з системою мисливської магії є в складі означеної групи антропоморфне зображення, напевно, чоловіка, якого тут відтворено, коли він вирушає на полювання з двома дротиками на плечах (рис. 33, 8, 34).

З особливою рельєфністю компонент мисливської магії простежується в реаліях Ходу Бізона — північно-західного продовження Печери Чаклуна (рис. 36). Ряд цих образотворчих реалій відкриває група з п'яти паралельних ліній — відтворень силсів, спрямованих в бік великої групи забитих і пораниених тварин, яка розпочинається образом замаскованої людини, малюшками двох забитих мамонтів і продовжується на всю видиму глибину Ходу Бізона (рис. 35, 1). Серед образів тварин як об'єктів мисливської діяльності в її зв'язку з мисливською магією як такою виділяємо пару бізонів, проті яких спрямовано кілька гарпузів, а також другу пару

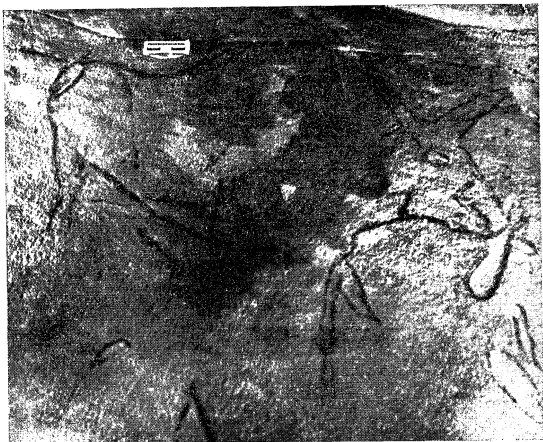


Рис. 92. Експозиційний вигляд центральної фігури ходу Бізона з печери Чаклуна — бізона. Прорис вугіллям.

мамонтів, теж поранених або й забитих. Особливо виразна певелика фігура бика-бізона, тура, в спині якого стирчить цілий ряд дротиків або, імовірноше, стріл (рис. 35, 36, 92).

Нааявність матриархально-гогемічних уявлень, нерозривно пов'язаних з культом родючості, стверджується групою соітус'а і стеатопігічної жішки у владній частині Ходу Бізона.

Таким чином, як впливає з розглянутого матеріалу, віп відбивас існування у шанувальників реалій Печери Чаклуна складної системи ідеологічних уявлень, яка включає культ родючості, мисливську магію і, нарешті, уявлення про зверхність Великої матері — тотема роду

З найбільшою очевидністю культ Великої тотемічної матері відбився в реаліях Скінії, де повторилися двічі доривати цього всеосяжного образу. По-перше, у вигляді фігури в лосячій масці — покровительки тварин, а з ними й

тварин-людей. Її супроводять звірі, яким вона патронус, їй протистоїть антипод — хижак — печерний лев, що переслідує копитних тварин (рис. 41, 1, 2).

Місце цього антипода-контрагента Великої матері і переслідувача травоядних в аспектї ідеологічних уявлень відвідувачів Печери Чаклуна цілком певне. Він з особливою яскравістю відтворений в Скінії, де пападає на мамонтів, адається, переважно молодих (рис. 41, 2, 3).

Тип другого відтворення Великої тотемічної матері виявився дещо несподіваним. Про її належність до типу жінок говорять щонайменше дві ознаки — жіночість самої фігури і те, що Маги пригуляє до себе дитину-отрока. Не позбавлена її фігура і такої ознаки, як

маска. Але в конкретному випадкові остаточно аж ніяк не можна сприйняти як лосину, наявна тут маска, скоріше, нагадує голову хижака, умовно рисі. Якщо паще спостереження вірні, ми повинні констатувати наявність в ідеологічній системі місцевих мисливців другої деривата Великої матері, яка уособлює самцю хижака, можливо, левицю, то, таким чином, може бути сестрою Йіинки-Лосихи і дружиною Батька-Чечерного Лева (рис 44). Це в реальному плані розкриває суттєві деталі тотемічно-матріархальної системи.

Образ другої Великої Матері супроводжують персонажі, які розкривають психічні ознаки цього відмінного від Матері-Лосихи, але не другорядного образу.

В цьому зв'язку слід назвати відтворення фігур носорога, вівцебика, а також — череду мамонтів, пачебо затіаних у пастку і т. ін. Але особливе значення, беззаперечно, тут мають відтворення мостів — служителів культу, які вчотирьох крокують в напрямку Великої матері-левиці, маючи явні ознаки розгалуженої рогатості. Наявність мостів подібного характеру зайвий раз стверджує думку про надзвичайну складність місцевих матріархально-тотемічних уявлень, а водночас і про те, як потрібний новий матеріал для розробки питання. Дослідження тільки порушених напів нових і складних питань викликає необхідність великої праці (рис 43).

Такий короткий виклад даних, які характеризують ідеологічний зміст основних композиційних груп зображень з каринців і стелі Чечери Чаклуна. І наскільки б не були спрощені запропоновані тлумачення матеріалу, з очевидністю випливає той висновок, що зображення на стелі Скіїї являють собою апогей ідеологічних уявлень певного угруповання людей, певного тотемічно-родового колективу. Саме зі Скіїї пов'язано нагромадження плиток з гравюр, таким чином її ідеологічний зміст виявляється подвійно: в комплексах двох образів Великої матері, які тут відіграють роль пізніх ікон, сувереного їм матеріалу, і плиток, що мають значення пізніших донаморських припошень, молитов.

Так виникла органічна потреба перейти до узагальнюючого розгляду ідеологічного матеріалу, який знаходить відбиття в гравіюваних плитках.

Відповідно до особливостей цього джерела його принципову відміну становить наявність на плитках великої кількості ізогемізованих накреслень. Чисельність і розвиненість їх настільки впадають у вічі, що на початковому етапі накопичення матеріалу виникла думка про їх порівняно пізній, вже післяпаалеолітичний вік.

Немає потреби заримуватися на ієрогліфіці цього питання; доречніше в стислому вигляді дати принципову оцінку тих основних висновків, що випливають з аналізу досліджуваного тут своєрідного джерела.

Залежно від того, наскільки вдалося витлумачити основні змістові аспекти цього важливого матеріалу, на основі ознак ідеологічного змісту плиток з Скіїї можна поділити його на кілька окремих груп. Перелічуючи їх в порядку ускладнення змісту, виділяємо групу ознак усіх без винятку гравіюваних плиток — це очевидне домінування лінійно-геометричного компонента і більш підпорядковане положення зооморфного і особливо антропоморфного компонента. Зміст цього лінійно-геометричного мотиву, як свого роду підтексту до зооморфного або антропоморфного сюжету, уявляється найбільш мобільним, кокетливим і через те найскладнішим для прочитання. Тим важливішим є те, що в окремих випадках ми добивалися більш-менш задовільного читання і цього матеріалу, дістаючи можливість тісного проникнення в зміст цілих композицій на гравіюваних плитках. Так, у конкретних випадках лінійно-геометричні зображення розкриваються як відтворення списів, дротиків, жител, водяних спастен, листя, мисливських загорож та ін., що будить надію глибшого проникнення у чайбутьному в неірі символів саме лінійно-геометричного компонента розглядуваних композицій (рис 59, 64, 68).

Слід відзначити майже повний графічний збіг символів води-ріки і змії (рис. 68), що знаходить ствердження в глобальному графічному матеріалі палеолітичної доби¹⁴. В цьому аспекті

становить інтерес дослідження О. Маршака, який, здається, стоїть на порозі розкриття змісту космологічної системи палеолітичної доби¹⁵.

Найбільш елементарним і конкретним є мисливсько-магічний сюжет, що включає зображення певної тварини як об'єкта полювання і відтворення пастки, плетива, списа, дротика, лука тощо як засобу її мисливського здобуття (рис. 47, 49). Зокрема, виділяється наявність цілком своєрідного, не досить відомого нам прийому відтворення масових об'єктів, звичайно, стада тварин. Наприклад мамонтів, шляхом накладення на одну і ту саму порівняно обмежену площу конкретних фігур або навіть їх реально трактованих частин. Дешифрування таких систем — справа дуже складна, але можлива. Так, в одному випадку ми виявили нагромадження з семи-восьми мамонтів на одному й тому самому місці, яке в нижній частині об'єднується подвійним зигзагом, де бажано бачити зображення потоку — ріки, а загалом тут передано складний об'єкт полювання — мамонти на водопой (рис. 57, 58).

За знесом морфних і антропоморфних об'єктів сюжети на гравійованих плитках нічим суттєвим не відрізняються від того, що ми бачимо на різних ділянках стелі Печери Чаклуна — мамонти, носороги, бики, олені, хижак і т. д. Різниця лише в тому, що на плитках ці сюжети вмонтовані в складний лінійно-геометричний фон, і їх не легко помітити.

Зазначимо і ту обставину, що на плитках періодично є і антропоморфні сюжети, зокрема лосиноголової жінки — богині Матері, яка в конкретних випадках відтворена з переважанням різних компонентів — лосихи в одному випадку і жінки — в іншому. Особливе значення має те, що на окремих плитках вдалося констатувати досить читабельні фабули. В цьому розумінні привертають увагу чотири плити, розглянуті нижче. По-перше, відзначасмо композицію, основу якої становить фігура вагітної жінки з начебто пганиною головою, що вліває якусь рідину в велику посудину, котра стоїть внизу перед нею. Своєрідність голови цього персонажа не виняток — подібна го-

лова характеризує особу Чаклуна (рис. 61).

Далі варто зупинитися на плитці, де центральним образом є космічний птах, на нашу думку, поропячо-горобинної породи (рис. 53), що має голову, подібну до такої самої, як у названої жінки і Чаклуна (рис. 53).

Видатний твір першого мистецтва з Печери Чаклуна — це плитка з відтворенням лосиноголової жінки — прабогні, що сидить на особливому сидінні, а перед нею стоїть антропоморфна фігура з ознаками зміїної породи. Реальність останнього мотиву стверджується ще й тим, що на зворотному боці плитки виکارбовано геометризований малюнок, де можна вирізнити зображення змії, одна з яких вирізана поруч знесеною нею янця (рис. 63).

Центральною фігурою передостанньої в накресленому ряді третьої плити є лосня-жіноча постать, яка змонтована в горнищому правому куті плити. Тут основа синтетичного образу — фігура лосихи, в задню частину якої вмонтовано зображення напівзигнутої жінки. Перед постаттю по-звіриному стоячої лосихи-лосихи спостерігається композиція *coitus'a* — чоловіка на прямих ногах справа і жінки на напівзигнутих ногах зліва. Нижче на створі чоловіка і жінки відображено новонароджене малюнок, повернуте голівкою з гострим тім'ячком догори. Одним малюнком подано і сам *coitus*, і його безпосередні наслідки, дитородіння.

У правому куті композиції відтворює по-звіриному напівзигнуту жінку, а перед нею — подобу дитячої фігурки. Все на цій плитці, в такому уявленні, з достатньою конкретністю відтворює магіярко-готемістичний сюжет про походження певного угруповання людей від лосів (рис. 67).

Композиція останньої, четвертої, плити згадувалася неодноразово, хоч і не дала остаточного вичлуження. Як вищавас з попереднього аналізу, основу композиції становить гігантський птах, який частково розгорнутий крилами немов осіняє кілька тварин, непропорційно перебільшених розмірів. Їхне підзначалася деяка його подібність з жінкою, що має пташину голову, і Чаклуном зі схожою головою. Ця обста-

вина дає право думати про зародження вже в найдавнішій, палеолітичній часі космогенетичних уявлень, у системі яких птах — уособлення неба — відіграє роль найдавнішого творця Всесвіту — основного Деміурга.

Залишається ще сказати кілька слів про Кам'яну Могилю як про ідеологічний комплекс — святилище первісних мешканців частини або й всього давнього Приазов'я. Значно менше є даних про друге, після Печери Чаклуна, святилище — Грот Чуринг. У зв'язку з останнім слід знов згадати про Грот Мамонта.

Як стверджує кабінетна проробка матеріалу з Грота Чуринг, його можна поділити на дві локальні групи, що, на наш погляд, має і деяке хронологічне значення. Так, наприклад, з правого кармана останнього походить більшість чуринг веретеноподібної, справді рибоподібної форми. Ми схильні пов'язувати їх з культом зовнішніх душ, образи яких відтворювалися у вигляді риб. Важко заперечити якийсь, можливо, архаїчно-неолітичний вік цих виробів. У той же час з лівим карманом Грота Чуринг пов'язані знахідки чуринг так званої сомоподібної форми.

З проаналізованого матеріалу виходить, що відтворені на цих чурингах зображення як в технічному, так і в сюжетному плані близькі до відповідних композицій гравірованих плиток Печери Чаклуна. Своєрідною рисою двох знайдених тут плиток є особливе, насправді палеолітичне відтворення сакрального образу жінки (рис. 87; 88). І ось тут виявляється, що найближчою їй аналогією є подоба жінки на поодинокій досі сомоподібній чуринзі — плитці, знайденої в Гроті Мамонта (Чуринг) (рис. 89).

Аж ніяк не виключено, що Грот Чуринг виник внаслідок фімакції пізньо-палеолітичного Грота Мамонта як традиційного тут культового осередка. Навіть часткове віршення цього питання навряд чи можливе без прийнявкової історико-археологічної оцінки основного пункта заселення околиць Кам'яної Могили — поселення під Червоною горою. Як випливає з суми аналітичних даних про нього, осілість на цій території почалася ще за зорі докерамічної

(архаїчної) фази неолітичної доби, яка від початку тут характеризувалася розведенням великої рогатої худоби (близько 10 тис. років тому) і закінчилася за доби енеоліту — ранньої бронзи (близько 3,5 тис. років тому). Немає жодного сумніву, що мешканці цього поселення могли бути творцями неолітичного і енеолітично-ранньобронзового угруповань зображень Кам'яної Могили.

Особливо стоїть питання про контакт певних зображень з населенням розвитку і навіть пізньої пори бронзового віку. По-перше, виходячи з паявності бронзових поселень XVII—XV ст. до н. е. на південно-східній і північно-західній околицях Кам'яної Могили, ми не можемо виключити того, що конкретна частина її зображень виникла внаслідок культового використання якоїсь частини Кам'яної Могили і мешканцями цих поселень.

Зазначене свідчить про те, що з діяльністю жителів околиць Кам'яної Могили може пов'язуватися лише більш пізня половина зображень — приблизно з IX—VIII тис. і до XVII—XV ст. до н. е. Чисто в сюжетному плані до цього часу можуть відноситися певні зображення Грота Мамонта з биками і частина малюнків коней, зокрема запряжених у колісницю, як, наприклад, на плитах № 26 і 27. Така можливість не виключає для місцевих зображень колісниц з кінями, яка, за спостереженнями автора, в момент відкриття ще мала колеса з чотирма спицями.

Щодо реалій Печери Чаклуна і Грота Чуринг ми і досі не маємо посередніх свідчень контакту з населеними пунктами околиць Кам'яної Могили. Існують лише окремі сліди палеолітичного населення, а мабуть, і контакту його з реаліями Могили. Йдеться про спорадичні палеолітичні крем'яні, які під час розкопок було знайдено в різних шарах поселення під Червоною горою.

Остання обставина — сліди палеолітичного проживання в різних шарах значно пізнішого стратиграфічного поселення є свідченням того, що його мешканці знали і протягом тисячоліть спорадично відвідували одне або й кілька стійбищ, розташованих поблизу.

Отже, вони могли бути заспопиками перших святилищ Кам'яної Могили, яка, таким чином, ще з пізнього палеоліту і протягом кількох тисячоліть являла собою святилище великого числа павколишніх племен різних історичних епох.

Переходимо до питання про перспективи існування комплексу Кам'яної Могили як всесвітньо відомої і видатної пам'ятки історії і природи. Насамперед, слід визнати, що перспективи ці не в усьому певні. Кам'яну Могилу і досі не перетворено з заповідної території на заповідник з належними заходами охорони і консервації. Збереження такого стану загрозусь зникненням її як пам'ятки.

Кам'яна Могила повсякчасно є об'єктом дедалі зростаючої руйнівної дії природних і антропогенних чинників. В її цинішньому стані найбільш уразливою частиною являються піщані схили, не захищені рослинністю цілісного біоцепозу; їх розвіває вітер, розтоптують всеростаючі навали туристів; схили розповзаються, весь периметр первозданного масиву Могили руйнується, утворюються і обвалюються пові навіси. При такому становищі через певний час Могила перетвориться на зосередження вивітрових піщаних блоків, які тоді вже лежатимуть на рівні заплави, це будуть лише руїни колись видатної пам'ятки, вони втраять цінність як історичний і природний комплекс.

Можна назвати кілька прикладів, коли об'єкти стародавньої історії і природи, близькі до Кам'яної Могили, вже пройшли ті стадії руйнування, які так легко можна передбачити і для неї.

Радянська держава в своєму ставленні до пам'яток історії і природи виходить з потреби їх збереження, вивчен-

ня і охорони. Отже, і Кам'яна Могила не повинна становити якогось винятку. Ми сподіваємося, що цю пам'ятку, можливо, найближчим часом буде перетворено в діючий заповідник, наукову установу. Перетворення Кам'яної Могили в діючий заповідник, насамперед, означатиме значне розширення території за рахунок навколишніх земель, що не мають господарського значення. Це також передбачає відновлення і підтримання тут умов степового цілісного біоцепозу, що особливо стосується схилів Кам'яної Могили, де слід відновити колишню степову рослинність: полин, типчак, чебрець і тирсу.

Пересування туристів безпосередньо по об'єкту Кам'яної Могили слід звести до мінімуму. Конче потрібно створити підйоми, оглядові площадки та спуски в безпосередньому ареалі пам'ятки.

Організація діючого заповідника має на меті також перебудову його на музейний, експозиційний об'єкт. Це означиме огороження території, реставрацію печер, гrotів і навісів, проведення в них кріпильних та інших робіт, спорудження замобіжних стін з входами, обладнання їх для відвідувачів і таке інше. При проектуванні огорож слід виходити з незаперечної потреби влаштування двох типів їх: зовнішньої, більшої, і внутрішньої, яка обмежуватиме ядро Могили в її цинішніх територіальних межах.

Діючий заповідник повинен мати свої приміщення, обладнання, матеріали і кошти, потрібні для підтримання і розвитку його роботи. Нарешті, але не в останню чергу, в розпорядженні заповідника має бути штат працівників — людей, відданих справі, здатних до охоронної, наукової і музейно-популяризаторської роботи.

Уникальные памятники древнейшей человеческой истории в степях Приазовья — Каменная Могила открыты М. И. Веселовским в 1891 г. Его дальнейшие исследования проводили В. И. Даниленко, О. П. Бадер, М. Я. Рудинский, В. Н. Гладыш и Б. Д. Михайлов. С 1969 по 1973 г. исследовал памятник В. И. Даниленко, что привело к открытию целого сериала изображений, а также чуринг, тоже покрытых изображениями. В. И. Даниленко предложил истолкование сюжетов и датировку палеолитическим временем ряда новых изображений.

Во второй главе рассмотрены stratigraphia и материалы первого поселения вблизи Каменной Могилы под Червоной горой, на основании которого исследователь делает вывод о формировании в Приазовье скотоводческого неолитического культуры еще в докерамическое время, а Приазовье считает эпицентром формирования неолитической культуры для всей Юго-Восточной Европы. На поселении исследовано 135 м² площади на глубину до 3 м, более глубинные наслоения не изучались, так как на этом уровне выступали почвенные воды.

Три горизонта с архаично-неолитическими материалами без керамики залегали в толще лессовидного суглинки в виде компактных скоплений находок костей диких (коз, кабанов, благородного оленя, зубра и зайца) и домашних (крупного рогатого скота, козы) животных, раковин речных моллюсков, кремневых изделий. В верхнем горизонте исследованы три кострища, два скопления раковин и рабочее место по изготовлению кремневых орудий. Из кремня — пирамидальный нуклеус, пластинки с выемками, грубоплатные вкладыши кукуреского типа, резцы на коротких и широких пластинках с плоскими сколами, округлые отщеповые скребки, остришки с скошенными концами.

Два архаично-неолитических горизонта залегали в средней части лессовидного суглинки и на его границе с нижним погребенным почвенным слоем, разделены прослойкой без находок в 10–15 см, по материалам интеллигентны между собой. Их особенностью по сравнению с нижними архаично-неолитическими горизонтами является появление вкладышевых орудий из костей. Верхний горизонт содержал остатки одиннадцати очагов и одной кучи раковин. Из кремня — пластинки, пирамидальные и клиновидные нуклеусы, резцы из отщепов и пластины, кукуреские вкладыши, отщеповые скребки, высокие трапеции. Из кости — плоскоовальные стержни с одним пазом для вкладышей, из жироулика — обломок «челюсти» и грузило для рыболовного крючка. Приводятся аналогии материалам Надлаторья у Лоханского порога, на Полтавщине — на Белой Горе, на Донеччине — Пришиб и Пристин, в Крыму — стоянка Кукурес, но в последней нет костей домашних животных.

Раннепалеолитический горизонт находок залегает в верхней части погребенной почвы, от нижних его отщепов только палочки древнейшей керамики, шишодонных сосудов и полусферических мисок, аналогии которым В. И. Даниленко видит в Зуе I и Ат-Баши в Крыму, на о-ве Похилом, в станице Цимлянском и пещере Джебел, Эртсбелте в Прибалтике, разный в кремне с нижними горизонтами нет.

Слоя позднего неолита и энеолита соответствуют верхней погребенной почве и не разделены прослойкой, различие материалов проведено типологическим. Керамика — с примесью в глине толченых раковин растительных волокон, иногда — графита по форме — остроугольные призматические горшки и полусферические миски, орнамент — линейный, пакольчатый, гребенчатый в слоч-

ных композициях. Кремневый инвентарь — микролитический.

В энеолите происходит расцвет новой техники пельюкремневых орудий, что автор связывает с развитием пастушеского скотоводства и плужного земледелия. Он полагает, что эта техника формировалась еще в недрах приазовской культуры, но ее господство связано с азово-днепровской культурой эпохи энеолита. Для этого слоя характерна плоскостонная керамика, формы сосудов бильнические, на венчиках — воротничковые узоры, в глине их — песок, изредка — толченая раковина, в орнаментации преобладают отступающие подтреугольные наколы, иногда зигзаг и опоясывающие ряды косой гребенки. Кремнь крупный пластинчатый, появляются топоры, клинья, резак и орудия из сланцевых пород камня. Трапеции со струганными спинками.

Два раннеэнеолитических слоя отмечены на другом поселении под Червоной горой, расположенном к юго-востоку от первого, слои залегают в слое подпочвы. В кремне микролитизм отсутствует, есть треугольные наколчатые стрелы и тесло. Исследователь особо подчеркивает, что с типичной азово-днепровской керамикой встречается посуда из пористой массы типа Среднего Стога II, и отмечает такие же случаи для стоянок около Лоханьского порога, в нижнем слое Среднего Стога и на поселениях Собачки, Вовчок, Малый Дубовый, их кремнь тоже крупный.

Горизонт развитого медного века залегал в тонкой прослойке светло-серого песчанистого суглинка между верхним погребенной почвой и современным. Среди костей фауны здесь количественно возросли кости коня, что дало автору возможность утверждать время доместикации коня в степях именно этим временем. Керамика резко отличается от керамики нижнего энеолитического слоя и сопоставляется с посудой Среднего Стога II, от последнего ее отличает орнамент — округлые удлиненные вдавления, расположенные на границе венчика и ограниченные зоной плечевого пояса. Автор считает, что такая керамика является свидетельством проявления культуры, синхронной Среднему Стогу II с местными особенностями из-за воздействия традиций сурско-днепровской культуры. Ведущие типы орудий — выпукло-треугольные наколчатые копья и стрелы с ровными основаниями и закругленными краями. Нулеусы — крупные призматиче-

ские пластины, ножи и скребки на коротких и широких пластинках, остроконечные и нулевидные скребки.

В слое современной почвы встречаются материалы от ранней бронзы до раннего средневековья включительно.

Значение поселений под Червоной горой заключается в том, что они являются основным источником для изучения приазовской культуры на всем протяжении ее развития, а также из-за связи их со святилищем на Каменной Могиле, где культовые изображения соответствуют всем тем эпохам, которые отразились в наслоениях поселений. Их материалы показали также переход на неолитический этап развития населения Приазовья через становление скотоводства, а в раннем энеолите здесь происходит приручение коня, — все это свидетельствует о высоком уровне развития производительных сил у населения Приазовья того времени. И. Даниленко считал, что скотоводство является главным отличительным признаком неолитической эпохи, с ним же он связывает первое общественное разделение труда, закончившаяся в начале третьего века.

Особо рассмотрено время палеолитических изображений в соотношении со стратиграфией поселений. Наиболее поздние изображения коней и всадников — скифо-сарматского времени, ранние изображения коней, улавливающиеся с так называемыми плифональными, относятся к раннему и первой половине бронзового века, с ними однородны плиты со «ступнями». На примере плиты «мамонта», где отмечена стратиграфия перекрывающих друг друга начертаний, выделяется три стилистически-хронологические группы: наиболее древние — группа изображений широкими протертыми площадями — это изображения мамонта и животных в круговой обертке, относящиеся к палеолитической эпохе, начертания сетей, верев, рыб и гарпунов — изображения неолитического времени, с ними одновременно плиты с собакой и другими схематически изображенными животными. Тождественность последних с гравированными изображениями на предметах сурско-днепровской культуры также свидетельствует о их неолитическом возрасте.

При рассмотрении семантики изображений подчеркивается переплетение астральных символов с охотничьей и рыболовецкой тематикой. На ряде плит усматриваются изображения примитивного плуга, рогатого дракона, жидущих тина чума. Комментируя «ступ-

ниями» рассматривается как отражение космологических представлений о путешествии солнечного божества по лабиринтам вселенной, отмечается глобальность распространения этого сюжета. Противопоставление сил добра и зла усматривается в композиции с колдуном и волком в Северном гроте из-за аналогий с иранскими представлениями об Ахурамазде (свете) и Аримане (тьме). В Гроте Мамонта схематическое изображение человека, лежащего на спине и 14 прочертов около них трактуется как погребальная композиция. Над входом в этот грот изображено 12 жилищ-чумов. Рыбообразная чуринга изображает сома, а палочки и ромбические фигуры на ней связываются с изображением змеи и существа с рогами гогоня, символизирующих стихию вод и потустороннего мира.

Отдельно рассмотрены изображения, обнаруженные В. Н. Даниленко в пещерах Чуриг, Собаки и Колдуна, датские 300 новых изображений на 90 плитках — чуринг, покрытых линейно-геометрическими начертаниями.

Грот Колдуна, в котором гушское погребение фиксирует последнее посещение грота в древности, был расчищен на 30 м². Комплекс изображений вытиснут по стене с юга на север, включает четыре человеческих фигуры, замаскированного охотника с головой оленя, стоячую, сидячую и лежащую фигуры — свидетельство культового характера сцены. В центральной части западного конца грота — изображение двух вепрей, напротив них — благородный олень, а на расстоянии 40 см от последнего — композиция, включающая сбитого с ног мамонта с грунтовой танцующих перед ним людей в масках

с рогами и одеядах (среди которых — фигура шамана с бубнами в руках и фигура зверя с человеком внутри него). Это фигура колдуна, давшего название гроту, сцена в целом — культовая. На южной стене — сцена охоты с изображенными северного оленя, дикой свиньи, мамонта и сайгана, а далее — композиция из 35 фигур, танцующих людей с рогами, ниже их — бык и корова с теленком, над ними — шеренга животных, в конце которой — рогатый танцор. Сюжетные композиции включают также воспроизведения пещерного льва, туров, козлов, людей и мамонтов в различных ритуальных сценах.

Часть Грота Колдуна названа Скипией, где обнаружены наилучшие изображения людей и животных на плитках чуринг. Автор раскопок видит среди них изображение Богини-Матери в окружении травоядных и хищных животных. Плитки-чуринги являются шедеврами линейно-геометрических начертаний, сделанных людьми эпохи палеолита.

Плитки с изображениями из Грота Чуриг лежали на поверхности материкового песка в гроте на площади 40 м², форма их рыбообразная, с начертаниями или без них. На некоторых чурингах имеются изображения людей, животных или птиц, напоминающие начертания на плитках из Грота Колдуна.

В заключительной главе подчеркивается, что геологическая история Каменистой Могины еще нуждается в уточнениях для правильного объяснения возникновения гротов и начертаний на них. Уникальность памятника для всей Восточной Европы вызывает необходимость превращения его в действующий заповедник.

До розділу I

¹ Отчет археологической комиссии за 1890 г.—Спб., 1893, с. 2—4.

² Бадер О. М. Петроглифы Кам'яної Могили. Палеолит і неоліт України—К., 1941, с. 299 та ін.

³ Плато 1973 р. виданий Мелітопольським музеєм, автор І. Д. Михайлов.

⁴ Яворницький Д. І. Дніпровські пороги—Держ. вид. України, Х., 1928—80 с.

⁵ Дзякович Н. К. История г. Мелитополя—Мелитополь, 1898, с. 26—27.

⁶ Бадер О. Н. Древние изображения на потолках гротов в Приазовье—МИА, 1941, № 2, с. 126—137.

⁷ Бадер О. М. Петроглифы Кам'яної Могили. Палеолит і неоліт України—Вказ. прая. К., 1941, с. 297—332.

⁸ Даниленко В. М. Про наскальні зображення Кам'яної Могили.—Археологія, 1950, т. 4, №, с. 78—90.

⁹ Даниленко В. Н. Неолит України.—Київ 1969, с. 9—18.

¹⁰ Там же, с. 30—45.

¹¹ Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура.—К., 1968.—254 с.

¹² Даниленко В. Н. Неолит України, с. 148—174.

¹³ Рудинський М. Я. Кам'яна Могила—К., 1961.—140 с.

¹⁴ Рудинський М. Я. К вопросу о наскальных изображениях Каменной Могины—КСИА АН УССР, 1955, № 5, с. 64—70, Рудинський М. Я. Петроглифический комплекс Каменной Могины—Там же, 1957, № 7, с. 20—31.

¹⁵ Gladilin V. N. Die Felsbilder der Kamennoia Mogila in der Ukraine—JPEK Berlin, 1969, 22, S. 82—92.

¹⁶ Активну діяльність по створенню путівників по Кам'яній Могилі тоді з наведеним точним даєм плану розгорнули М. Савицька (Є. Я. Рудинська), В. Ф. Пшанов та В. Д. Мяхонов, що значно збільшило потік туристів, на жаль, неорганізованих.

До розділу II

¹ Телегин Д. Я. Вказ прая, с. 36, рис 11; Даниленко В. Н. Енеоліт України—Київ, 1974, с. 66; Левицький І. Ф., Телегин Д. Я. Дослідження стоянки в урочищі Манівський

яр на Сиверському Дніпі—АП УРСР, 1956, № 6, с. 183—188.

² Телегин Д. Я. Раскопки неолитических стоянок в устье Оскола.—МИА, 1960, № 79, с. 176—187.

³ Левицький І. Ф. Стація в ур. Піщаному біля Народич—Антропологія, 1931, 4, с. 191—235.

⁴ Левицький І. Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства.—АП УРСР, 1952, т. 4, с. 70—77.

⁵ Там же.

⁶ Даниленко В. Н. Археологические исследования 1956 года в Чигиринском районе.—КСИА АН УССР, 1959, № 8, с. 13—21.

⁷ Добровольський А. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану.—В кн.: Збірник Дніпропетровського історико-краєзнавчого музею. Дніпропетровськ, 1929.

⁸ Звіт про розкопки В. М. Даниленка та А. В. Добровольського за 1946 р.—Наук. арх. ІА АН УРСР.

⁹ Добровольський А. В. Восьма Ігріньська енеолітична стоянка.—АП УРСР, 1950, т. 2, с. 243—252.

¹⁰ Даниленко В. Н. Волопешкий эпипалеолитический могильник—СЭ, 1955, № 3, с. 51—61, Столяр А. Д. Первый Васильевский мезолитический могильник.—Археол. сб. Гос. Эрмитажа, 1959, вып. 1, с. 78—165; Телегин Д. Я. Васильевский третий некрополь в Надпорожьи.—Археологія, 1961, т. XIII, с. 3—19.

¹¹ Добровольський А. В. Чаплинський могильник.—КСИА АН УССР, 1953, № 2, с. 74—75; Добровольський А. В. Могильник в с. Чаплі.—Археологія, 1954, т. 9, с. 119—132.

¹² Добровольський А. В. Неоліт Надпорожжя—Наук. арх. ІА АН УРСР.

¹³ Бибииков С. П. Позднепалеолитические поселения в пещере Шап-Коба и в гроте Мурзан-Коба в Крыму.—КСИИМК, 1946, вып. 13, с. 126—130, Бибииков С. Н. Предварительный отчет о работе Крымской экспедиции 1935 года—СА, 1938, № 1, с. 195—212.

¹⁴ Крайнов Д. А. Пещерная стоянка Тап-Апр I как основа периодизации послепалеолитических культур Крыма.—МИА, 1960, № 91,—145 с.

¹⁵ Даниленко В. Н. Неолит України, с. 62.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Пассек Т. С. Новые открытия на территории СССР и вопросы позднепалеолитических культур Дунайско-Днепровского междуречья — СА, 1958, № 1, с. 28—46.

¹⁸ Petrescu-Dimbovitza M. Contributions au probleme de la culture Crisen Moldavie. — Acta archaeol Acad sci. hung., 1958, 9, N 1/4, p. 53.

¹⁹ Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 62.

²⁰ Макаренко М. Мариупольский могильник. — К., 1953 — 124 с.

²¹ Див. видповідні праці Бадера О. М., Даниленка В. М., Рудинського М. Я., Гладиліна В. М. та чутівки Савицької М. (Рудинський Г. Я.), Пешанова Є. Ф. та Мпайлова В. Д.

²² Бадер О. Н. Очерк работ Азово-Черноморской экспедиции. — КСИИМК, 1950, вып. 30, с. 174—180.

²³ Даниленко В. М. Приазовська експедиція 1947 р. — АП УРСР, 1952, т. 4, с. 66—69.

²⁴ Наведена характеристика стратегії поселення узгоджується з добою неоліту — енеоліту України.

²⁵ Зафіксована Добровольським А. В. відсутність на такому великому поселенні як Собачки монументальних залишків, на наш погляд, свідчить про певну переведеність археологічного матеріалу внаслідок діяння алювіального фактора.

²⁶ Крайнов Д. А. Указ соч., с. 91, табл. XXV та ш.

²⁷ Смолицhev П. I. Звіт про розкопки на о-ві Похилому. — Наук. арх. ІА АН УРСР.

²⁸ Бадер О. Н. Очерк работ Азово-Черноморской экспедиции, с. 174—180.

²⁹ Сибилков М. В. Старовинність Ізюмщини I — Ізюм, 1926, с. 10, табл. I—VI.

³⁰ Передвосний і післявоєнний збори Бодяцького О. В. — Ізюм, 1926, 10 с. зберігаються в фондах ІА АН УРСР.

³¹ Говздовер М. Д. Вкладышевские накопления с палеолитической стоянки Талицкого; Ископаемый человек и его культура на территории СССР. — Учен. зап. Моск. ун-та, 1952, № 118.

³² Телегин Д. Я. Вказ праці, с. 93, рис. 36.

³³ Mellaart J. Villes primitives d'Asie Mineure — Paris, Bruxelles, 1969, p. 18, d. 3, 4; Формозов А. А. К вопросу о происхождении андроновской культуры — КСИИМК, вып. 39, 1951, с. 3—18, рис. 2, 3, 6.

³⁴ Берс Е. М. Археологическая карта Свердловска и его окрестностей — МИА, 1951, № 21, с. 182 і сл., рис. 1, 13.

³⁵ Відомий приклад Шигирського торф'яника. Див.: Берс Е. М. Вказ. праця, с. 192, рис. 2.

³⁶ Двошаровість Кукрека вперше стверджена в 1964 р. розвідковими розкопками Колосова Ю. Г.

³⁷ Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 19—27.

³⁸ Там же.

³⁹ Бибиков С. Н. Предварительный отчет о работе Крымской экспедиции, с. 195 сл.

⁴⁰ Підопличко І. Г. Матеріали про вивчення минулого фаун УРСР. — К., вип. 2, 1956, с. 24.

⁴¹ Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 24, 179.

⁴² Бибиков С. Н. К вопросу о неолите в Крыму. — КСИИМК, 1940, вып. 4, с. 26—31.

⁴³ Рудинський М. Я. Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла, статія в ур. Біла гора. — К., 1926.

⁴⁴ З даних передвоєнних розкопок Сибилкова В. Матеріал частково зберігається в фондах ІА АН УРСР.

⁴⁵ Brunstedt J. Danmaus oldtid — Kolbenhav, 1938, s. 98.

⁴⁶ Обермайер Г. Доисторический человек — СПб., 1913, с. 550, рис. 288—290.

⁴⁷ Любостровский звіт Смолицhev П. I. зберігається в Наук. арх. ІА АН УРСР. Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 23, рис. 3, 32.

⁴⁸ Бадер О. Н. Изучение эппинеолита Крымской яны. — СА, 1940, № 5, с. 93—100.

⁴⁹ Горещкий Г. Н. О возможностях применения археологического метода при изучении молодых антропогенных остатков — БКПИ-ЧП, 1957, № 21, с. 58—78.

⁵⁰ Матеріал зберігається в фондах відділу археології МАЕ АН СРСР в Ленінграді.

⁵¹ Окладников А. И. Пещера Джебел — памятники древней культуры прикаспийских племен Туркмении. Тр. ИОАКЭ Ашхабад, 1956, г. 7, с. 11—219.

⁵² Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 19.

⁵³ Там же, с. 46.

⁵⁴ Бадер О. Н. Изучение эппинеолита, с. 93.

⁵⁵ Матеріал зберігається в фондах відділу археології МАЕ АН СРСР в Ленінграді.

⁵⁶ Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 24, рис. 3, фаза I, II.

⁵⁷ Сибилков М. В. Вказ. праця, табл. I—VI.

⁵⁸ Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 62.

⁵⁹ Крайнов Д. А. Указ. соч., с. 145.

⁶⁰ Добровольський А. В. Неолит Наддніпрян. — Наук. арх. ІА АН УРСР.

⁶¹ За даними довоєнних і післявоєнних розвідок Бодяцького О. В., матеріал яких зберігається в фондах ІА АН УРСР, а також рукопису Добровольського А. В. «Неолит Наддніпрян», 1955, ф. 12, № 372.

⁶² Рудинський М. Я. Памятник Тохапского острова — Антропология, 1928, т. 1, с. 143—168.

⁶³ Бадер О. Н. Изучение эппинеолита, с. 97, рис. 3.

⁶⁴ Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 27, рис. 3, фаза III—V.

⁶⁵ За даними довоєнних та післявоєнних розвідок Голдінського О. В., матеріал яких зберігається в фондах ІА АН УРСР.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 62, рис. 18 і 19, 54; 61, 72, 90—93.

⁶⁸ Там же, с. 19, рис. 2, фаза III—IV.

⁶⁹ Крем'янний інвентар цього типу навіть доживав до раннього Трип'ялля. Див.: Даниленко В. М., Макаренко М. Я. Дослідження на II Сабатинівському республіканському поселенні. — АН УРСР, 1956, т. 6, с. 134—144.

⁷⁰ Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 24—27.

⁷¹ Там же.

⁷² Даниленко В. М. Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 році.— АН УРСР, 1956, т. 6, с. 172—175.

⁷³ Лукин А. Л. Неолитическое селище Кистрин. близ Гулаут—СА, XII, М., 1930, с. 247—285.

⁷⁴ Даниленко В. М. Вказ праця, с. 172—175.

⁷⁵ Лесницкий И. Ф. Дослідження стоянки на терифонції Моства, с. 70.

⁷⁶ Даниленко В. М. Неолит Украины, с. 62 сл., рис. 17, 21, 46, 48, 53, 58, 76, 81, 97, 105 та ін.

⁷⁷ Крайнов Л. А. Пещерная стоянка Таш-Авр I, табл. I—XXVI, XXX—XX та ін.

⁷⁸ Макаренко М. Маріонітський могильник, с. 18, рис. 90, табл. I—III, Телегин Д. Я. Пінкольський могильник епохи неоліта — мезоліта Надпорожжя — КСИА АН УССР, 1961, № 11, с. 20—28.

⁷⁹ Пеприна В. В. Тетеревское поселение днепро-донецкой культуры — СА, 1969, № 2, с. 134—139, рис. 2.

⁸⁰ Исаенко В. Ф. Очерки по археологии Белоруссии — М., 1970, с. 76, рис. 28.

⁸¹ Бибилов С. Н. К вопросу о неолите в Крыму — КСИИМК, 1940, вып. 4, с. 26 сл.

⁸² Бибилов С. Н. Указ. соч., с. 26—31.

⁸³ Класична пам'ятка Ракушечини Яр, досліджена Білановською Т. Д. Дуже близький матеріал зібрано в Прикарпатті в районі Рипи Північ Біленьким В. Д. та Мелентським А. М.

⁸⁴ Логодоська О. Кам'яні закладки Надпорожжя — АН УРСР, 1949, т. 2, с. 159—179, рис. 3.

⁸⁵ Макаренко М. Вказ. праця, с. 106, рис. 87, табл. LI.

⁸⁶ Рудинський М. Я. Пам'ятки Лоханського острова — Антропология, 1928, с. 143—168.

⁸⁷ Добровольський А. В. Звіт за археологічні дослідження, с. 103, табл. IX, рис. 4.

⁸⁸ Добровольський А. В. Неоліт Надпорожжя. — Наук. арт. ІА АН УРСР, 1955, ф. 12, № 372.

⁸⁹ Передвонин розкопки Макаренка М. О. Матеріали частково зберігаються в Жданівському краєзнавчому музеї.

⁹⁰ Добровольський А. В. Перше Сабатинівське поселення. — АН УРСР, 1952, т. 4, с. 78—88.

⁹¹ Пассек Т. С. Трипольское поселение Поливалов Яр — КСИИМК, 1959, вып. 37, с. 41—63.

⁹² Пассек Т. С. Переопозначення трипольських поселень. — МНА 1949, № 10, с. 79.

⁹³ Даниленко В. М., Макаренко М. Л. Червонохутірський могильник відножного віку з труноспаленням — АН УРСР, 1956, т. 6, с. 92—98.

⁹⁴ Добровольський А. В. Звіт за археологічні дослідження, табл. X, рис. 1—4, с. 120 і сл.

⁹⁵ Пассек Т. С. Указ. соч., с. 42.

⁹⁶ Сибільков В. В. Вказ. праця...

⁹⁷ Поселення на о-ві Малій Дубовий досліджувалося автором в 1946 р. Матеріали зберігаються в фондах ІА АН УРСР. Телегин Д. Я. Раскопки неолитических стоянок в устье р. Оскола. — МНА, № 79, с. 176—187.

⁹⁸ Макаренко М. Вказ. праця, с. 69, рис. 28; с. 99, рис. 77.

⁹⁹ Даниленко В. М., Макаренко М. Л. Дослідження пз II Сабатинівському ранньотрипольському поселенні, с. 134 сл., табл. I, II—14.

¹⁰⁰ Макаренко М. Вказ. праця, Телегин Д. Я. Раскопки неолитических стоянок в устье р. Оскола, с. 176—187; Бибилов С. Н. Раскопки трипольского поселения Луки Врублевской на Днепре — МНА, 1953, № 38; Макаренко М. Л. Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипольської культури — АН УРСР, 1952, т. 4, с. 89—95.

¹⁰¹ Макаренко М. Вказ. праця, с. 99, рис. 28.

¹⁰² Там же, с. 34 сл., рис. 6, 7, 8, 18, 19, 22 та ін.

¹⁰³ Там же, с. 35 сл., рис. 50, 65, 69, 80 та ін.

¹⁰⁴ Там же, с. 35 сл., рис. 40, 41, 81 та ін.

¹⁰⁵ Там же, с. 111 сл., рис. 91, 94.

¹⁰⁶ Там же, с. 84, рис. 55.

¹⁰⁷ Там же, с. 65 сл., рис. 23.

¹⁰⁸ Там же, с. 37, 111, рис. 91.

¹⁰⁹ Там же, с. 54 сл. Матеріал дослідив автор у 1940 р.

¹¹⁰ Макаренко М. Вказ. праця, с. 68 сл., рис. 27, 28, 29, табл. XIII та ін.

До розділу III

¹ Рудинський М. Я. Кам'яна Могила. — К, 1961 — 140 с.

² Даниленко В. М. Про наскельні зображення Кам'яної Могили — Археологія, 1950, т. 4, с. 78—90.

³ Рудинський М. Я. Пам'ятки Лоханського острова. — Антропология, I, 1928, К., с. 143—168.

⁴ Даниленко В. М. Вказ. праця, с. 82—83, рис. 5; Рудинський М. Я. Кам'яна Могила, с. 71, табл. XXI, XXII, XXIII.

⁵ Gladilin W. Die Felsbilder..., S. 82.

⁶ Даниленко В. М. Про наскельні зображення, с. 79, рис. 1, 2, Рудинський М. Я. Кам'яна Могила, с. 77 сл., рис. 52, 53, табл. XXV, XXVI.

⁷ Особисті спостереження автора в 1952 р.

⁸ Даниленко В. М. Про наскельні зображення, с. 78 сл.

⁹ Рудинський М. Я. Кам'яна Могила, с. 75, сл., рис. 52—54, табл. XXV—XXIX, Gladilin W. Die Felsbilder..., Taf. 65, 4.

¹⁰ Breul H. Les roches peintes de tarza — fuutoalango (Badgos) — IPEK, 1929. Leipzig, 1929, p. 14—30. Kühn H. Die Felsbilder von fueucaleitico (Spanico) — IPEK, 1963. S. 28—33; Anati E. Chronologie of the art of Valka-tonica — IPEK, 1966, Berlin, 25—30, 1966, S. 46—55.

¹¹ Даниленко В. М. Про наскельні зображення..., с. 81, Мова йде про археологічні знахідки в шарі типу Середній Стір II.

¹² Рудинський М. Я. Кам'яна Могила, с. 52 сл., рис. 29, табл. IV, XII, XIII та ін.

¹³ Даниленко В. М. Про наскельні зображення..., с. 85—86, рис. 8.

¹⁴ Рудинський М. Я. Кам'яна Могила, с. 59 сл., рис. 41, табл. XIX, XX та ін.

¹⁵ Невидана завідка Бодяського О. В. з балки Вільянка, на Порогах, 1952 р. Відтворена в його моделюванні за 1952 р., який зберігається в архіві ІА АН УРСР за № 1638 Ф. Е.

¹⁶ Рудинський М. Я. Кам'яна Могила, с. 39 сл., рис. 22—24.

¹⁷ Даниленко В. М. Про наскельні зображення, с. 86, рис. 9, Gladilin W. Die Felsbilder, Taf. 56, 57, 1, 3.

¹⁸ Даниленко В. М. Про наскельні зображення, с. 88—89, рис. 10.

¹⁹ Там же, с. 88 сл., рис. 11.

²⁰ Рудинський М. Я. К вопросу о наскальных изображениях Каменной Могилы — КСИА АН УССР, 1955, вып. 3, с. 64—70, рис. 1.

²¹ Бадер О. Н. Об изображении мамонта с Каменной Могилы — В кн.: Восточная Европа в древности М., 1974, с. 26—32.

До розділу IV

¹ З огляду історіографічного інтересу тез 1939 р. Наводимо текст тез повністю.

К семантиці наскальних зображень на Каменній Могилі (Тезиси составлены Ин-том археологии по тексту доклада).

В розвитку первобитного мислення можна виділити наступні чотири стадії: 1. предметне (шелль-ашель); 2. дифузійне (верхній ашель-мустьє); 3. стадія зооморфізації (вердний палеоліт), 4. стадія антропоморфізації (эпипалеоліт, неоліт, епоха бронзи).

В зв'язі з цими чотирма стадіями слід розглядати зображення Каменної Могилі. Серед них можна виділити чотири комплекси.

Для першого комплексу характерні зображення живих, пов'язані з численними чашевидними углубленнями. Цей комплекс пов'язаний з охотничьим магій. Зображення першого комплексу можна відносити до кінця палеоліту.

Второй комплекс об'єднує більш схематизовані зображення живих, рідше спроектовані чашевидні углублення. Преобладають же во втором комплексе линейно-геометрические изображения, которые в большинстве могут быть объяснены как охотничье-рыболовные заготовки, доушки и т. п. Зображення другого комплексу можна відносити до епіпалеоліту.

В третьому комплексі преобладають лінійно-геометрические зображення. Домінують зображення риб і риболовних тематик. Появляються зображення людських ступнів і рук. Зображення третього комплексу датуються різними ступнями неоліту.

Четвертий комплекс характеризується лінійно-геометричними зображеннями і зображеннями лошадей. Вони пов'язані з фактом приручення лошадей. Лошадь воспринимается как солярное животное. Возможно, что в изображении этой поры имеет прямое отношение стоянка времён поздней бронзы, примыкающая к группе плит с изображениями.

Среди изображений имеется еще пятый комплекс, позднейший, характеризующийся изображениями лошадей, иногда со всадником. Он относится к первой половине I тысячелетия н. э.

Зображення Каменної Могилі представляють собою цілісний комплекс пам'яток, що відобразили формування людської ідеології на протязі громадянського періоду.

² Даниленко В. М. Про наскальні зображення, с. 78 сл., Рудинський М. Я. Кам'яна Могила, с. 59 сл., рис. 40.

³ Рудинський М. Я. Кам'яна Могила, с. 66, рис. 42.

⁴ Даниленко В. М. Космогенез первобитної епохи — Наук. арх. ІА АН УССР, ф. 12.

⁵ Равдоникс В. И. Наскальные изображения Онежского озера и Белого моря — В кн.: Наскальные изображения Белого моря М.; Л., 1938, ч. 2, с. 205.

⁶ Ригведа. Избр. гимны / Пер. Т. Я. Елеазаренковой — М., 1972, с. 3, 170—175, 334—338.

⁷ Nilson M. Geschichte der griechischen Religion. — München, 1941, S. 27, 67, 82, 109—112, 295 г. и. Фрезер Дж. Золотая ветвь — В кн.: Умирающие и воскресающие боги растительности Л., 1928, вып. 3, 98 с.

⁸ Там же.

⁹ Рудинський М. Я. Кам'яна Могила, с. 31 сл., рис. 14.

¹⁰ Kramer S. N. Sumeria Mythology — New York, 1961, p. 30, Pl. XIV.

¹¹ Мифы древней Индии / Склад і перекл. В. Г. Ерман. — М., 1982, с. 33, 35, 206, 209.

¹² Разогина З. А. История Индии. — Спб., 1903, с. 103 сл.

¹³ Рудинський М. Я. Кам'яна Могила, с. 118 сл., рис. 69.

¹⁴ Марр Н. Я., Смирнов Я. И. Выпавы — Тр. ГАНМК, 1931 т. 1, с. 107.

¹⁵ Окладников А. И. Неолит и бронзовый век Прибайкалья — М., Л., 1950, с. 312 сл., рис. 97.

¹⁶ Марр Н. Я., Смирнов Я. И. Указ. соч.

¹⁷ Спицын И. В. Памятники предкавказской эпохи в стенах Нижнего Поволжья — СА, 1948, № 10, с. 143—160, с. 151 сл., рис. 16, 17.

¹⁸ Петросян Л. Н. Армянские народные сулупутные средства передвижения — Кавказский этнографический сборник. V Тр. Ин-та этнографии АН СССР, № 49, с. 98—118, рис. 2—4.

¹⁹ Там же, рис. 2—4; Рудинський М. Я. Кам'яна Могила, с. 75 сл., рис. 52, 53, табл. XXV, XXVI, с. 34 сл., рис. 16—19.

До розділу V

¹ Особисті спостереження автора в 1952 р.

² Попова Т. В. Дольмены станицы Новособольской. — М. ГИМ, 1963 — 48 с. — Памятники культуры, Вып. 34.

³ Производство археологических раскопок и разведок в Кубанской области. Отчет А. Леонид Комис. за 1897 год. — Спб., 1900, с. 6, рис. 16.

⁴ Рудинський М. Я. Кам'яна Могила, с. 90, рис. 58.

⁵ Добровольський А Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрольстану, с. 7—9; Даниленко В М Энеолит Украины.— К., 1974, с. 66—76. рис. 41—45; Телегин Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді — К., 1973, с. 81—101, рис. 43—51.

⁶ Рудинський М Я Кам'яна Могила, с. 118—119, рис. 69.

⁷ Там же, с. 119.

⁸ Див розділ VII даної монографії.

⁹ Spencer B., Gillen Fr. The Arunta London. 1927, vol 2, p. 585—586, Strechlow C. Die Aranda und Loritja a-Stamme in Sentral-Australien.— Frankfurt am-Main, 1907, Bd. 2, S. 75—77

До розділу VI

¹ Werner Joachim Beitrage zur Archeologia des Attila Reichas.— München, 1956, Textteil A, Taf 75 2 abb., S 138.

² Ibid

³ Абрамова З А Палеолитическое искусство на территории СССР.— М.; Л., 1962, с. 84, табл. LXII, 1 карта

⁴ Рудинський М Я Кам'яна Могила, Бадер О П Об изображении мамонта с Каменной Могилой Вост. Европа в древности.— М., 1974, с. 26—32; Gladilin W. Die Felsbilder, S. 82—92.

⁵ Даниленко В. Н. Космотеизм первобытной эпохи — Наук. арх. ІА АН УССР, ф. 12.

⁶ Токарев С А Ранние формы религии.— М., 1964, с. 308—313, 328—329, Тейлор Э. Первобытная культура — М., 1939, с. 238, Амери́канский этнографический сборник.— М., 1960, вып. 1, с. 99—102. (Тр. Ин-та этнографии Н. С.; Т. 58). Аверкиева О. П. Разложение родовой общины и формирование раннеклассовых отношений в обществе индейцев северо-западного побережья Северной Америки — Там же, т. 70, с. 63.

⁷ Иванов С В Орнаментика, религиозные представления и обряды, связанные с аму́рской лодкой — СЭ, 1936, № 4/5, с. 83.

⁸ Иванов С. В. Материалы по изобразительному искусству Сибири XIX — начала XX вв — Тр. Ин-та этнографии Н. С.; Т. 22. М.; Л., 1954, с. 30—32, 35—37, 47, Сергеев М. А. Некапиталистический путь развития малых народов Севера — Тр. Ин-та этнографии Н. С.; Т. 27. М.: Л., 1955, с. 202; Василевич Г. М. Ранние представления о мире у эвенков (материалы) — М., 1959, с. 173, 188, 190, 192. (Тр. Ин-та этнографии. Н. С., 51). Маслова Г. С. Народный орнамент верхневолжских карел.— М., 1951, с. 85—104 (Тр. Ин-та этнографии Н. С.; Т. 11); Hauer J Die Religionen — Stutthart, 1923, S. 245

⁹ Див, наприклад, деталь контської ткачини. Мохаммед Беджауи Новый мировой экономический порядок с точки зрения международного права — Курьер ЮНЕСКО, 1979, июль, с. 17.

¹⁰ Фрадкин Э Е Памятники палеолитического искусства Костенок I Автореф. дис. канд. ист. наук.— Л., 1975 — 27 с.

¹¹ Graziosi P. Palaeolithic Art.— London, 1960, 128, f 17, pl 119, 120.

До розділу VII

¹ Словарь иностранных слов — М., 1954 с. 777, Токарев С А Ранние формы религии и их развитие.— М., 1964, с. 19, Народы Австралии и Океании — М., 1956, с. 262, 264 213—214

² Токарев С. А. Указ соч., с. 55—59, 72—73

³ Там же, с. 58—59, 66. Ефименко П. П. Первобытное общество — Киев, 1953, с. 623—625, рис. 315.

⁴ Народы Австралии и Океании — М., 1956, с. 279

⁵ Ефименко П. П. Указ соч., с. 385—386. рис. 167—168, табл. VI—VII.

⁶ Там же, рис. 168.

До розділу VIII

¹ Бадер О М. Петроглиф Кам'яної Могили — В кн. Палеоліт і неоліт України. К., 1941, т. 1, с. 299 сл.; Рудинський М Я Кам'яна Могила; Gladilin W. Die Felsbilder., S. 82—92.

² Производство археологических раскопок в Таврической губернии в уездах Мелитопольском и Симферопольском — В кн.: Отчет Археол. Комис. за 1890 г. СПб., 1893, с. 4

³ Заморій П К, Молявко Г І Геологічний опис р. Молочної і Молочного лиману.— В кн.: Збірник робіт комплексної експедиції АН УРСР по дослідженню Молочного лиману К., 1946, с. 5—50.

⁴ Рудинська Б Я Кам'яна Могила: Путівник — К., 1967; Михайлов В Д Каменная Могила — Днепропетровск, 1979.

⁵ Заморій П. К., Молявко Г І Вказ. праця, с. 5—50

⁶ Производство археологических раскопок в Таврической губернии, с. 2—3.

⁷ Гусев В М Палеолітична стоянка Амвросіївка — В кн.: Палеоліт і неоліт України — К., 1941, т. 1, с. 265—276, рис. 3—10

⁸ Рудинський М Я Кам'яна Могила, с. 44, табл. VI

⁹ Graziosi P Palaeolithic Art, p 189—206

¹⁰ Бадер О П Капцова пещера. Палеолит. живопись — М., 1965, 36 с., табл. 10.

¹¹ Рудинський М Я Петроглифический комплекс Каменной Могилы — КСИА, 1958, вып. 7 с. 20—31

¹² Gladilin W Die Felsbilder, S. 82—92, Taf 55—66

¹³ Marshac A Notation dans les gravures du Palaeolithique superieur — In. Nouvelles methodes d'analyse. Bordeaux, 1970, p. 123. f. 9

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКТОРА	3	<i>РОЗДІЛ V</i>	
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	4	ПОВОРОТНИЙ МОМЕНТ В ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ	69
<i>РОЗДІЛ I</i>		<i>РОЗДІЛ VI</i>	
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС	5	РЕАЛІЇ ПЕЧЕРИ ЧАКУНА	78
<i>РОЗДІЛ II</i>		<i>РОЗДІЛ VII</i>	
СТРАТИФІКОВАНЕ ПОСЛЕДННЯ ПІД ЧЕРВОНОЮ ГОРОЮ	10	РЕАЛІЇ ГРОТА ЧУРИНГ	118
<i>РОЗДІЛ III</i>		<i>РОЗДІЛ VIII</i>	
ХРОНОЛОГІЯ ЗОБРАЖЕНЬ, ДОСЛІДЖЕННЯ ДО 1973 р	51	ДЕЯКІ ДОПОВИДННЯ, ПІДСУМКИ І ПЕРСПЕКТИВИ	131
<i>РОЗДІЛ IV</i>		РЕЗЮМЕ	144
СЕМАНТИКА ЗОБРАЖЕНЬ	58	ПРИМІТКИ	147

Академія наук Української ССР
Інститут археології

ВАЛЕНТИН НИКОЛАЄВИЧ ДАНІЛЕНКО

КАМЕННАЯ МОГИЛА

(на українській мові)

Київ Наукова думка 1986

Затверджено до друку вченою радою
Інституту археології АН УРСР

Редактор
В П ЛАГОДЗЬКА
Художній редактор
І М ГАЛУШКА
Технічний редактор
І А РАТНЕР
Коректори
В М БОЖОК
З А ЄРОХІНА

ІВ №

Здано до набору 16.05.85 Підп. до друку 28.10.86.
БФ 04186 Формат 70×100/16 Папір друк. № 1.
Обыкн. нова гарн Вис друк. Уч друк. арк 12,35
Ум. фарбо-відб. 12,84. Обл.-вид. арк. 14,07 Тираж
1500 прим. Зам. 6—1639. Ціна 2 крб 10 к

Видавництво «Наукова думка».
252601 Київ 4, Респіна, 3

Видруковано з матриць Головного підприємства
республіканського виробничого об'єднання «Полі-
графкнига». 252057, Київ, вул. Довженка, 3
в Нестеровській міській друкарні. 292310 Нестеров,
Львівської обл., вул. Горького, 8. Зам 5499.

В.М. Даниленко
КАМ'ЯНА МОГИЛА

М.

ж.

д.

н.

р.

с.

т.

ф.

х.

ц.

ч.

ш.

щ.

ъ.

ы.

э.

ю.

я.

а.

б.

в.

г.

д.

е.

ж.

з.

и.

й.

к.

л.

м.

н.

о.

п.

р.

с.

т.

у.

ф.

х.

ц.

ч.

ш.

щ.

ъ.

ы.

э.

ю.

я.

а.

б.

в.

г.

д.

е.

ж.

з.

и.

й.

к.

л.

м.

н.

о.

п.

р.

с.

т.

у.

ф.

х.

ц.

ч.

ш.

щ.

ъ.

ы.

э.

ю.

я.

а.

б.

в.

г.

д.

е.

ж.

з.

и.

й.

к.

л.

м.

н.

о.

п.

р.

с.

т.

у.

ф.

х.

ц.

ч.

ш.

щ.

ъ.

ы.

э.

ю.

я.

а.

б.

в.

г.

д.

е.

ж.

з.

и.

й.

к.

л.

м.

н.

о.

п.

р.

с.

т.

у.

ф.

х.

ц.

ч.

ш.

щ.

ъ.

ы.

э.

ю.

я.

а.

б.

в.

г.

д.

е.

ж.

з.

и.

й.

к.

л.

м.

н.

о.

п.

р.

с.

т.

у.

ф.

х.

ц.

ч.

ш.

щ.

ъ.

ы.

э.

ю.

я.

а.

б.

в.

г.

д.

е.

ж.

з.

и.

й.

к.

л.

м.

н.

о.

п.

р.

с.

т.

у.

ф.

х.

ц.

ч.

ш.

щ.

ъ.

ы.

э.

ю.

я.

а.

б.

в.

г.

д.

е.

ж.

з.

и.

й.

к.

л.

м.

н.

о.

п.

р.

с.

т.

у.

ф.

х.

ц.

ч.

ш.

щ.

ъ.

ы.

э.

ю.

я.

а.

б.

в.

г.

д.

е.

ж.

з.

и.

й.

к.

л.

м.

н.

о.

п.

р.

с.

т.

у.

ф.

х.

ц.

ч.

ш.

щ.

ъ.

ы.

э.

ю.

я.

а.

б.

в.

г.

д.

е.

ж.

з.

и.

й.

к.

л.

м.

н.

о.

п.

р.

с.

т.

у.

ф.

х.

ц.

ч.

ш.

щ.

ъ.

ы.

э.

ю.

я.

а.

б.

в.

г.

д.

е.

ж.

з.

и.

й.

к.

л.

м.

н.

о.

п.

р.

с.

т.

у.

ф.

х.

ц.

ч.

ш.

щ.

ъ.

ы.

э.

ю.

я.

а.

б.

в.

г.

д.

е.

ж.

з.

и.

й.

к.

л.

м.

н.

о.

п.

<